ՍՊԻՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

891.99
Ա-57

ՏՊԱԳՐՎԱԾ է 1961 թ.

Դուբ գոհ գնացիք կուռի մէջ վճռական,
Ամբոխի սիրով անկեղծ տոչորուած···:
··· Ձեր յետից կը գան քարմ ու նոր մարտիկներ:

●

ԿԱՐՕՏԱԿԼՋ ՍԻՐՈՎ, ԵՒ ԱՐՑՈՒՆԳՈՎ, ԵՒ ՏԱՌԱՊԱՆԳՈՎ

ԿԸ ՁՕՆՆԵՄ

ԱՅՍ ԳԻՐՔԸ, ՈՐՊԷՍ ԼՈՆԱՐՀ ԲԱՑՑ ՄՇՏԱԴԱՒԱՐ ԾԱՂԿԵՓՈՒՆՋ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՀԱՄԱՁՆԱՒԱՐ ՄԵՌ ԵՂԲՕՐՍ,

ԱՇՈՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻՆ

ՈՐ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻՆ ԿԱՄԱՒՈՐ ՄԵԿՆԵՑԱՒ ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ՄԻԱՆԱԼՈՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԶՕՐԱՍԻՒՆԻՆ՝ ԿՌՈՒԵՑԱՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, ՄԻՆՉԵՒ ՍՊԱՆՆՈՒԻԼԸ
ՓԱՇԻՍՏ ՌՈՒՄԲԷ ՄԸ, 32 ՏԱՐԵԿԱՆԻՆ,
ՈՐՊԷՍ ԶԻ

ԱՊՐԻ ՌԱՄԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐԲԵՒ ՊԱՏՆԷՇ ՈՒ ՄԱՐՏԿՈՑ, ԵՒ ՊԱՇՏՊԱՆԷ ԾՂՈՂՈՒՐԴՆԵՐԸ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՎԱՅՐԱԿ ԲՌՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՐ
ԴԱՐԵՐՈՒ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԵԱՆ,— ՓԱՇԻՋՄԻՆ ԿԱՏԱՂԻ
ԵՒ ՄԱՀԱՍՓԻՒՌ ԴՐՕՀԻՆ ԴԷՄ···:

Ապրիլ, 1939, Փրէզնօ

Ա. Ա.

II
A 26843

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.— ՍՊԱՆԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ . . . . . ե—ժթ

2.— ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՄԸ ՕՐԵՐԷՆ 3

3.— ԿՈՏՐԱԾ ԹԻԵՐՈՎ, ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

Ա.— Պատուհասուածը 49

Բ.— Նախաճաշէն Առաջ 63

Գ.— Ճերմակ Գտակը 69

Դ.— Մինչ Շոգենաւը Կը Սուլէր 76

Ե.— Կեանքի Եզերքին 83

4.— ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ 89

5.— ՍՊԻՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ 181

ՍՊԱՆԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ

Սպանիոյ ժողովուրդին եղերական ու հերոսական այս դիւցազնամարտը արդէն բոլորից իր արիւնոտ վեցամսեան : Եւ արդէն կէս մլլիոնէ աւելի զինակներ, հողին մէջն ու վրան՝ սառած բիւրերով որդերուն կամ ագռաւներուն կը նային : Կրունկներէ ճմռուած, գնդակներէ ծակծկուած, սուիններէ բզքտուած մարմինները մարդոց, կիներու եւ մանուկներու, որոնք չարչարեալ, խաչեալ բայց անթմոյ աստուածորդիներու պէս պառկեցան Իսկիբեան Թերակղզիի երկայնքին, դիւակեր կուռցներու եւ քաղցած չունեղու հալածող սուրերուն տակ : Եւ դոհերու արեան լերդացած խաւին ներքեւ կը հեծեծեն Սպանական դաշտերն ու լեռնակողերը եւ կը պատռտին իրենց ամեհի ցաւէն : Եւ հիմա՝ հողի այդ վէրքերէն վեր կը ցցուին բոսոր կարմիր տառերով վիճաբոլ ցուցանակներ ու կը ծածանին մարդկային խղճմտանքին դիմաց : Եւ այդ դիւրերէն ժողովուրդի մը ողբերգական բայց վսեմ ու փրկարար պայքարին ցաւագին յաղթանակները կը կաթկթին . . . :

Եւ Սպանիոյ մէջ կատարուող եղերագէպը բրտօրէն կը ժխտէ ակադեմական մխիթարու ձեւած չարք մը «օրէնքները», հիմերէն շրջելով անոնց խմաստը :

Մինչեւ երէկ, իրր վաւերական ճշմարտութիւն կը ծանուցուէր եւ կը դասաւորէր այն պատիւտը կեղծիքը թէ «սահմանադրական» կառավարութեան մը դէմ ըմբոստացողները պաշտօնական խռովարարներ եւ դատապիրներ մեայն կրնային ըլլալ : Եւ քրէական յանցանքի մը կապուած դատապարտութիւնը կը ծանրանար անոնց վրայ վամբռնելու մահաբեր մագիլներուն պէս : Նման վճիռներ կ'արձակէին փարիսեցի դպիրներ եւ վաճառուած դատաւորներ՝ որովհետեւ բոլոր դժգոհներն ու ապստամբները մի՛շտ եւ անխուսափելիօրէն կուգային ժողովուրդներու ժառանգաւորի եւ հարստահարուած խաւերէն :

Կը հաւատայինք ճարպիկ ու ընչաքաղց կեղեքիչները, թէ ընկերութեան բոլոր դասակարգերը հաւասար իրաւունք եւ պահանջներ ունէին նկատման, մշակութեան եւ հոգեկան լուսման իրենց հասարակութեան մէջ: Թէ իրենք, երկրին անհատներն էին որ ամբողջ պիտի չվճարային դանդաղութիւնը եւ պիտի ենթարկուին ծուէներու իմաստութեան: Եւ այդպէս՝ Բարեչքումը մաւշապատ, ծագիպատ՝ պղտոյ մը պիտի ունենայ իր բնական յառաջդիմութեան համար:

Եւ զարմանալի մամուլներ մը, ինքնինքին ազատական կամ յեղափոխական դասակոչներ հրապարակացան այս խոստումներուն վերյիշել համարձակեցան: Ու իմն մը չեղաւ մեզի անձնասպանութեան: Չէ՞ որ այս նոր խմորները կը հանդուրժէին իրենց հաստատներու բազաքներուն եւ նոյն իսկ հայհոյներուն: Մանաւանդ կ'արձագանգէին անոնց ազատ խօսքն ու գործունէութեան ծրագիրներուն թողտուքը հրապարակներու վրայ: Չէր անդրադառնար մէջազգային համակալը, թէ այն սարսափան բարբարոսները որ իրր չնորհք կ'ընդունի ինք, իր սեփական եւ անհրապարակ իրաւունքներն են, վաստակած չնորհիւ արիւնոտ եւ ահարկու յեղափոխութիւններու, որոնց ծնունդին եւ դիւցազնին համար իր հայրերն ու պապերը իրենց սիրտերն ու բերդերն են հանգուցեր անխնայ եւ անհուշիւ, յաւուր ու երջանկութեամբ իրրեւ կամ, իրրեւ արեւի չոլ ու անկիւք: Չէր ուզեր համապատկել մէջազգային ազատականը, թէ իր այդ թանկագին իրաւունքները իրմէն յափշտակել փորձող քաղաքական եւ տնտեսական բանակութիւնները տանձահարելու կամ տապալելու համար, քանի՝ նեղն ալ կարծր ու հզօր դործիքներու մէջ ամբողջութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ դրեթէ մէջտ:

Որովհետեւ կ'ապացուցանէ պատմութիւնը, թէ ինքնակալ այդ սիրերը երբեք «բարութիւնքը» եւ հետամտութիւնը չեն ունեցած ինքնաբերաբար քանի մը վիշտանք գիջումներ նեանալու Բարեչքումի պատասող սիրերուն մէջ: Եւ բոլորին ծանօթ իրողութիւն մըն է հիմա, որ

«Հաւատարմութեան» այդ առաքելները, որոնք երկիւղով կը ժպտին գործաւորներու աշխատանքէն կարծրացած բազուկներուն եւ քրտինքէն խորշոմած ճակատներուն, անոնցմէ քամուած, կոզոպատած ոսկիի դէղերուն եաեանոնցմէ քամուած, կոզոպատած ոսկիի դէղերուն եաեւէն՝ պիտի յարձակին անոնց քանի մը «ազատութիւնները» այնքան առեն մէայն, որքան առեն որ անոնք չեն գպիր իրենց: Որ «վատնդաւոր» չեն գարձեր անոնք: Այսինքն՝ մեծ գրամատիրը, առաջնորդուած իր չատ տարածուն եւ գերզգայուն չահերէն, պիտի գարպատէ Ռամկավարութիւնեան եւ պիտի հովանաւորէ գայն այնքան երկար, որքան Ան հրաժարած կը մնայ իր քուն դերէն, ժողովուրդներուն ազատ եւ ապահով կեանք մը պարգեւելու իր երեսէն այնքան վեհաշուք ու նուիրական յանձնառութիւններէն...:

Եւ Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմը, ահաւոր դնով մը, կը հաստատէ բոնակալ եւ անուղղելի իշխողներու այդ դժոխային խարդաւանանքը: Ու գարմնուսի առտանդի մը պէս կը չառաչէ մասնորակնութեան առնեղծ, կաշառուել մերժող հասուածին գոհունակութենէ զմռսած հոգիներուն դէմ: Ու այսօր, «անարիւն յեղափոխութեան» չառագովները, անոնք որ անհպելի աւանդութիւն մը կառուցած էին Ռամկավարութեան տեսականին բարեչքումին անկիսկերութեան վրայ, յուսախաբ ու չիմացած՝ իրենց պիներուն կամ եղուներուն ծայրերը կը խածնեն: Մեռ փլուզումով կը կքի իրենց խարտած վստահութեան չէնքը, գոր խանդավառ պարզմտութիւնամբ մը կառուցաներ էին ընկերութեան «օրենսդահ» մակարոյծներուն եւ հարստահարողներուն, դրամագլուխի բազմապոյն արքաներուն նենգամիտ խոստումներուն վրայ: Կը խարխափէ եւ կը դանդաղէ անոնց մտածումը եւ համոզումները, որոնք այնքան անսասան եւ անվիճելի կը թուէին երէկ՝ կը սկսին տատանիլ եւ ճարճատիլ խորունկէն: Պիտի համարձակի՞ն անոնք նեբքին հաշուեյարդարի մը տանիլ իրենց նախկին դնահատումները այս նոր դէպքերուն ընծայած պայծառ լոյսին տակ:

Այդ յանդգնութեան ուժգնութենէն պիտի վճռուի միջազգային Համակարգութեան ճակատագիրը:

* * *

Օտար տէրապետութիւնները, վիրաւոր հալածելով եւ յաջորդաբար խլեցնելով՝ Սպանիան բերին ու յանձնեցին Մխչին Դարեհեան, բաժանուած եւ իրերամարտ մանր թագաւորութիւններով:

Հռոմէի աշխարհակալ թաթը վտարից Կարկեդոնը Թեակղղիէն եւ տարածուեցաւ հոն երկրորդ Փիւնիկեան Պատերազմէն վերջ, (218–201 Ք. Ա.) երբ Աննիբալի հրոշակաւոր արշաւանքը Ալպեանները դէպի հարաւ՝ աւարառեցաւ կարթագինացիներու խորտակումով: Երկու դար նաք՝ առաջին կայսր Օգոստոս Հռոմէական ծայրագաւառի մը կը վերածէր զայն: Այդ ազդեցութիւնը երկարեցաւ մինչեւ հինգերորդ դարուն սկիզբները, ուր վրքարեցաւ եւ հալեցաւ հիւսիսէն ներխուժող Վանտալներու եւ յետոյ Վիսիկոթներու յորձանուտ թաւալումին տակ:

Իսկ ութերորդ դարը Ասիրիկէն ներածից լուծը Պէրպէրներուն եւ Մաւրիտանացիներուն, որոնց նետոսպա խուժումին դէմ՝ Շարլը Մարթէլ եւ իր թոռան Շարլըմանեայ Փրանքները հազիւ կրցան կզակել Պիրէնեան լեռնաշղթան: Մահմետականները, երբևից եաթաղանով, արուեստներով եւ ճարտարապետութեամբ տերեցին երկրին մինչեւ տասնեւհինգերորդ դարուն վերջերը, երբ նեղքին պատակոտմները արդէն խոցելի զարնուցեր էին զերեզ:

Այսպէս՝ Ասթուրիայի, Լէօնի, Նաւարի, Արագօնի եւ Գասթիլի մրցակից թագաւորութիւնները, ընդհանուր վտանգէն հարկադրուած գործակցելով հաստատակաց թշնամիին դէմ՝ յաջողեցան հետզհետէ դէպի հարաւ մղել խաղամ տերապետութիւնը: Եւ 1492 թուականին, երբ Գոլումպոս իր տեսլապաշտ բերքերը անսահման ովկիանոսի մը ալիքներու փրփուրին մէջէն կը յառէր անծանօթ աշխարհներուն՝ Իզապէլայի եւ Ֆէրտինանտի ամուսնութեամբ Գասթիլի եւ Արագոնի միաձուլուած ուժերը

վերջնական պարտութեան կը նետէին Մաւրիկները, զբաւելով կրանատան։ Ու այդ օրերուն է որ թեւաւորուած կը սկսի ծածանիլ, արքայական տուներու փոխադարձ խնամութիւններուն շնորհիւ այլեւս միացեալ Սպանիոյ աշխարհածաւալման դրօշը, հզօր նաւատորմի մը առաջնութեան թաւած։

Բայց նաեւ զօրացման, մոլլցումի այդ շրջանին, կնքուած դառապարտութիւնը արդէն կ'ընկերանար անոր յաղթանակներուն, Ցիսուսեան կրօնաւորներու (ճիզուիթ) մոայլ ու կործանարար շուքին մէջ ծուարած — որովհետեւ տակաւին 1478–ին, հաւատաքննութեան պատուհասը իր գալիք զարհուրանքներուն թունաւոր առաջին սերմերը կը ցանէր...։

Կաթոլիկ եկեղեցին այդ Ատեանները «հերետիկոսներ» հալածելու եւ դատելու, իրենց մոլեգին կիրքով եւ դժոխային վայրագութեամբ, սուրբերի տակ ծածկեցին Ներոնի կրկնութեան սարսափը։ «Հաւատաքննութիւնը», իրրեւ մահարբեր եւ անքննելի դատաստան՝ կրօնական եւ աւատական բացարձակապետութեան կողմէ չղթայազերծ չարագուշակ բոլոր դժդոհներուն վրայ, որոնք կուզային դէպ պայքարելու, քաղաքի արհեստաւորներու եւ մանր ազնուականներու դասէրէն։ Ընկերային այս ճնշումներուն եւ անտեսական անասնած չահագործումներուն դէմ ընդվզող խիղճերը կը յայտարարուէին սատանային վաճառուած, եւ իրր «հերետիկոսներ» արժանի այնպիսի մահուան մը, որ անոնց «հոգիներէն ու ազիքները մաքրէր չար ոգիներէն»։ Յարձակի կամ կացնի սահմանուած ընկերային ապստամբի մը կամ քաղաքական առաջնորդի մը կրօնական հերձուածողի չափով հազցնելը ննջեցեալ աւանդութիւնն է ճարպիկ եւ ապահանած ինքնակալներուն։ Որովհետեւ ժողովուրդները խաբելու աւելի դիւրին եղանակ մըն է հիմն զարերէն կռակուած այդ խաղը,— Աստուածային անհասանելի պատգամներուն ընդդէմ մեղանչողի բանադրանքը։ (Եկեղեցականօրէն յօրինուած դատաւարութիւնէ մը վերջ՝ 1431 թ. ժան մ'Արք իրր «կախարդուհի» այրուեցաւ Ատանային վճռով...

նոյն ևիդեցին սակայն, «արժան եւ իրաւ» պատասխանելու Օրլէանի Կոյսը 1919–ին)։

Բայց ո՛չ բոցավառ խարոյկները, ուր կ՚ողջակիզուէին ըմբոստանները, ո՛չ հալած կապարը, որ կը հոսեցնէին անոնց կոկորդներէն զարվար, ո՛չ ազոցասը եւ բեւեռաւոր անիւները, որոնք կը զառնային անոնց մարմիններուն վրայ հետզհետէ մօտենալով եւ մխրճը ըզբաղելով, ո՛չ ալ չարչարանքի ուրիշ անբնական միջոցները յաջողեցան ահաբեկել ճշմարտութեան եւ արդարութեան ոգին եւ խափանել անոր յաւարին ճախրանքը։ Ազատագրական մտածումը, խաւար դիտումներու կամ ծածուկ զգիտումներու մէջ կը սաւառնէր մշտ, թէեւ վերաւոր թեւերով։

Եւ այդ ժամանակներու ներքոյալ կրօնական պատերազմներէն ու ջարդերէն մինչեւ մեր օրերը՝ ազգասամարական եւ յեղափոխական չարժումներու ոգեմաղաչա մը հանդիսացաւ Սպանիան...։

Դարէ դար երկարձգուող այս կրկեսախաղիկը, իր սարսափին չուքը տարածած դանդաղաձեռներու հոգիական, մտային եւ ֆիզիքական զարգացման բոլոր հիմնարկներուն վրայ՝ ըսո՛ւ իր կարելին, որպէս զի Մ.ջնադարը նախապատրաստուներու եւ ազնուութեան իր աղջամուղջով յաւէրժանայ ժողովուրդներու ճակատագրին պլլուած։ Այդ փորձը չյաջողեցաւ դժբախտ Սպանիոյ համար, չարաբնական նկրտին խաւարներու արիւնոտ զգուռներով եւ ընդարձակ կայսրութեան քայքայման գնով։

Այսպէս՝ Ֆրնարդ զբաւելէ վերջ Թեւակզիին՝ իր եղբայր ժոզէֆը կայսերական արժանիներու թեւերուն հովանիով Սպանիոյ թագաւոր կը հռչակէր 1808–ին։ Եւ որպէս արգիւնք՝ Մէքսիկոն եւ Կեդր. ու Հարաւային Ամերիկեանները երկիրները կը թօթափէին Մադրիտի լուծը, իրենց անկախութիւնը խլելով Սպանիայէն, որ հիմա ինք զբեւեռուած օտար բանակ մը, իր ազատագրական պայքարին պիտի նուիրուէր։ Անոր հին վատքը կը խնարհէր զէպքերու զահավիժումին զուգահեռ։ Եւ եր-

բանի աշխարհակարաւթեան վերջին բեկորներն ալ,— Ցիլիկեան, Բօրթօ Րիկօ եւ Քուպա կղզիները լրմէն կը վերցուէին Մ. Նահանգներու կողմէ, 1898–ի գարնանքին մէջ։

Բայց ապարդիւն չմնացին յառաջդիմականներու յաժառ ճիգերը։ Սահմանադրութիւն մը չահեցան 1812–ին, որ յետոյ անտեսուեցաւ Ֆէրտինանտ 7–րդ–էն եւ որ 1820–ի նոր յեղափոխութենէն հարկադրուած վերահաստատուեց դարձեալ։ Ուրիշ քաղաքական պատերազմ մը պատուեցաւ առաջին հանրապետութեան ստեղծումով, թէեւ կարճատեւ՝ 1873–ին։ Սակայն ազատականներու եւ պահպանողականներու յաջորդական բախումներուն դուրս ընթաց՝ կը զօրանար չբնանեալու անջատողական ձգտումը, որ յանգեցաւ Քաթալոնիոյ անկախութեան (1932)։

Դարաւոր այս հակամարտութիւնները, հիմա ուժգնօրէն չհետաքրքրուած՝ վճռական ճակատումի մը համար իրենց ջիղերը կը պրիէին։ Տը Րիվերայի դիկտատորական բռնապետութիւնը (1921–30) առնչի ձգտեց այդ լարումը, բոլոր ընդդիմադիր հատուածները դործակցութեան մը դնելով։ Ու ժողովուրդին կուսակցած դառնութիւնը ա՛լ դերազդուած զայրոյթի հզօր թափահարումով մը չբզկտուեցաւ իր ուսերէն Տը Րիվերայի մենակալութիւնը, որուն անկումէն յետոյ երկրաց ու վերջ նաեւ տքնութիւնքը եւ մրկանութիւնները կողոպուտով մը, 13–րդ եւ վերջին Ալֆոնսոն դարձաւ փախստական։ Փրկարար այս փլուզումները փոչինրէն ծնաւ երկրորդ Հանրապետութիւնը 1931 Ապրիլին, դրեթէ ընկերվարական ծրագրով։ Ապա նա, Հոկտեմբերին յաջորդելով Նախագահ Զամօրայի, արմատական իր դահլիճով ձեռնարկեց սահմանադրութեամբ ժողովուրդին խոստացուած բարեկարգումներուն։ Այնքարաժեշտ էր սակայն ճիգերու եւ մեծ հզաւակրեբու կալուածները — երբեմն ամբողջ դիւղեր, աւաններ, դաւառներ — կարաւել եւ բաժնել ընչազուրկ եւ թշուառ դիւղացութեան։

Աւստրալեական հնամեայ, նուիրականացած առանձնահատուկներ կրճատելու այս յանդուգն նախաքայլին գաղափարը խորապէս ցնցեց ու զրծունեութեան մարմնոյ յեռապիմեան հոսանքները: Եւ յաջորդ ընտրութիւնն՝ պետութեան գլխոյ յանձնուելուս անոնց ցասումէ գալարուող մտրիններուն, Լրբուի եւ Րօպլէսի մէջտեղս: Բայց այս անգամ, այլեւս մերկացած երբեմնի հմայքներէն՝ կրօնական, արքայական եւ պինուորական դիւանակալները երկնէ յեռապիմութիւնը կը սկսին ձեւաւորել փաշիզմի կապալարով, իւրացուցած անոր զիչտիչ եւ բարբարոսական յատկանիշները: Եւ 1934 Հոկտեմբերին Լէյճուրիայի հանքագործներուն ըմբոստութիւնը նեղդունեցաւ ա՛յնքան աւտոօրէն թափուած արեան յորձանքներու մէջ: Անոնք երկնէ սահմանադրական իրաւունքները պաշտպանել փորձելու անքաւելի մեղքն էին գործեր:

Եւ ապստամբութեան գործատրները յուզուած, վճռակամ՝ չարժեցան գործել եւ լման հրապարակ, կոմմունիզմատուած հիմա, նոր, հրապուրիչ յայտագրի մը շուրջ եւ բոլորին սիրելի, բոլորը վառահացնող պայծառ ցուցանակով մը,— ժողովրդական ճակատ: Ու կրկին չաղթանակը վարձատրեց զերծնք 1936 փետրուարին: Բայց կառավարութեան ներքին կազմաւորումը հակիւ աւարտած, երբ ռամկավարական բարեչքումի ճամբով ընկերային ու անտեսական վերականգնումի նախապատրաստութիւնը կը ձեռնարկուէր՝ պայթեցաւ Յուլիս 17–ի յեռապիմական զինեալ պատերազմութիւնը:

Եւ ապստամբներու առաջնորդ Ֆրանքօն օտար, վարձուած զօրախումբերու զարչապարնկոլով կոխկրտեց, աւերեց իր հայրենիքին զիւղերն ու քաղաքները: Օտար, վարձուած սուիններով չոչորդին, վայրագօրէն ան հնչեցուց իր ժողովուրդին արիւնը եւ տառներ ձեւեց անոր հեղեղումին համար: Եւ զարձեալ օտար ռումբերով ու զերեզմանափորներով ան խրամներ պատրեց բզքտուած անհամար զիակներու իրր պահարան:

Եւ տակաւին՝ ահաւասիկ Ֆրանքօն Ամբր, Իտալացի եւ Գերման զօրաբաժիններով, որ կը չարունակէ իր մահացու կռիւը ժողովուրդին եւ անոր օրինաւոր, ֆուէներով ընտրուած կառավարութեան դէմ: Որ կ'ասպատակէ իր հայրենիքը եւ կ'երդնու անպատկառ լրբութեամբ՝ թէ ինք պատրաստ է բնաջնջելու Սպանիոյ կէսը, յաղթանակը ղրաւելու համար:

Ահաւասիկ նաեւ ժողովուրդը իր առաջնորդներով: Հրաշապատում ղրուագներով ընդելուզուած դիւցազնամարտ մը կը վարէ ան, քաղաքական եւ տնտեսական իր ազատութիւններուն ի խնդիր: Մանաւանդ, քաղաքացիական կռիւի անունով սկսուած այս դաւադրութիւնը իրեն համար վերածուած է անկախութեան պատերազմի մը, ընդդէմ Իտալական եւ Գերմանական ներխուժման:

Անցեալ դարերուն մէջ կա՞յ հատ մը որ անարդուած ըլլայ նման վիթխարի դաւաճանութեան մը խարանով: Հաւանաբար: Բայց Ֆրանքօյի խմբակին տղդադատութեան տարողութեան քով հասարակ, ողորմելի սկանակներու խարխափումները են մեր Վատակին եւ Մերուժանին ոճիրները...:

* * *

Եւ ահաւասիկ վախճանը առաջին վեցամսեային: Կէս մը լլկոնէ աւելի դիակները, պեռնին տակն ու վրան՝ մեռած բերբերով կեանքին կը նային: Ու դպրն այլեւս պիտի չտեսնեն երբեք: Երբե՞ք, բռնաբարուած եւ սուրհանդ առ աղջիկը, որ կիսամերկ վռռուելը է հոն, երազով պիտի չմարի արեւոտ սէրը մը: Սա ծերունին, որուն գանկը Մաւրիկ մը վայրենի քրքիջ մը արձակելով փշրեց հրացանի բռունով, երբե՞ք բահէն ու բրիչէն կոշտացած մատները պիտի չկրնան պայպայել իր ճիւն պայծառ ճակատը կամ յուի կովին մէջքը: Հոն՝ իրար գրկող մանուկն ու կինը, որոնք հնձուեցան օտար սաւառնակի մը գնդացիրէն՝ այլեւս երբե՞ք, երբեք զաւակ ու մայր պիտի չըլլան իրարու...:

Բայց ճակատները որ յարդարուած են հոն դէմ դիմաց, դիրքը չախչախելու մտասեւեռումով՝ ներքին չատ աւելի խորունկ նշանակութիւն մը կը մատնատրէն իրենց վրայ: Բոլորին ծանօթ գաղանիք մըն է, որ վճռական գօտեմարտի մը փոխակերպուած է ան Գաշիզմին եւ Ամկավարութեան միջեւ:

Անհրաժեշտ է ատոր դծել, ընդունել, ընդգծել այս ճշմարտութիւնը իր բովանդակ էութեամբ: Անոր վաւերականութիւնը տարակոյսէ ենթարկող ամէն միամիտ կամ չարախնդիր ակնարկ կամ հասուստատում պէտք է ընդհարուի յամառ բայց դիւտակից մերժումի: Որովհետեւ յետադիմութեան զաղափարախօսները եթէ «կարմիրով» յաճախ կը հաղուեցնեն զայն՝ այդ բառը պատռել նախապաշարումը իրր աւելի գաժան սպառնալիք մը թափահարելու համար է տատանող ազատականներու մտքին վրայ: Որպէս զի ատոնք, այդ խաւերուդէն գալիք ժամանակաւոր չփոթութեան մէջ, տատամսին կողմերու ընտրութեան պահուն: Ճշմարտութիւնը, սակայն, անդուլ ազատակ մըն է հոն, որուն արձագանգները խանդով կը չառաչեն բոլոր հորիզոններուն տեւեւ ու կը թափանցեն ամէն պարիսպէ ներս.— Միջազգային Գաշիզմը կանգնած Ֆրանքոյի թիկունքին՝ իր հրեաներին չիսկած է Միջազգային Ամկավարութեան վրայ, որ սակայն կը պաշտպանուի միայն Սպանիոյ Ժողովրդական Ճակատի բանակներէն:

Եւ անոնք որ Ժողովրդական Ճակատը կ'ներկայացնեն «կարմիրով», անծանօթ են զայն բաղկացնող հոսանքներուն: Կամ կը դրպարտեն այդպէս՝ չեղեցնելու համար անոր կազմուած զանգուածային համակրանքը այն թեւաղրանքով թէ, երկու կողմերն ալ, Գաշիստ եւ «կարմիր», յարձակողները են եւ հետեւաբար պատասխանատու կատարուող ոճրագործութեան: Իսկ իրողութիւնը այն է, որ այդ նախատը թանձրացումը եղաւ ժողովրդական համատարած չարժումի մը, որուն պատրաստութեան մէջ իրենց խօսքը եւ աշխատանքը բերին չափաւոր ամ-

կավարէն մինչեւ անսահման անիշխանականը: Եւ համայնավարութիւնը որ իրը վտանգ եւ չարիք կը ծանուցանէր՝ ամէնէն անձնուէր, խիզախ ու հերոսական զինուորները տուաւ հանրապետութեան:

Հնարաւոր չէ յամենալ Սպանական ազատամարտը վարող բոլոր դէմքերուն քով: Բայց հարեւանցի մօտեցում մը անոնց լմընումներուն, պիտի ապացուցանէր այդ ճակատին համապարփակ եւ համազգային բնոյթը:

Նախագահ Մանուէլ Ազանա. հիւն հանրապետական եւ ազատական՝— բայց ոչ այս նահատակուած բառին որձ եւ էգ իմաստով— ան կը յայտարարէր Յուլիս 17–ի հրաժայտլեցումէն քանի մը չարաթ վերջ. «—Հիմա, միայն հիմա է որ մխայեռութիւնը կ'իյնայ Սպանիոյ մէջ: Այդ չպատահեցաւ 1931–ին: Յաղթութիւնը Սպանիոյ վերածնունդը պիտի ըլլայ: Կուբա հիմա շատ աւելի ընդարձակ դաշնակ մը վրայ է քան 1808–ին, շատ աւելի լայն քան մեր անկախութեան պատերազմը Նաբոլէոնի դէմ»:

Վարչապետ Լարկօ Գասալէրօ. ընկերվարական, 1917–ի ընդհ. գործադուլին ձերբակալուած եւ ցմեռնոց բանտի դատապարտուած, օր մըն ալ ինքզինքը ազատ եւ Տը Րիվերայի Նորհուրդին անդամ դարձ, չնորհիւ իր մեծ ժողովրդականութեան: Անթուրիոյ Հոկտ.ի կատարածին ձերբակալուեցաւ դաբձնել, իրը պետութեան գաղտրուղ, բայց անպարտ արձակուեցաւ դատարանէն, յաջող ինքնապաշտպանութենէ մը ետք՝ ուր ըսաւ. «... Ես չատագովեցի միայն ընկերային յեղափոխութիւնն, որ կրնայ իրագործուիլ առանց բռնութեան դիմումի...»:

Արդարութեան Նախարար Ճուան Օլիվըը, անիշխանական... որ կը հաւատայ թէ պէտք է ընկերային եւ ընտանեկան սէրը մշակել երբեմնի ոճրագործներուն մէջ. դատարարակիլ, բարեկարգել զանոնք:

Կայ Քաթալօնիոյ նախագահը, Լուիս Գոմբանիս, արմատական–հանրապետական, որ իր անձին համբաւը յաջողեցաւ անիշխանական սէնտիքալիստ հատուածները մօտեցնել համայնավար եւ ընկերվարական կուսակցու-

թեանց, կը խօսի ուժեղ չեչոով մը· «Ռամկավարութեան չերմեռանդ հաւատացողներ ենք մենք»:

Կայ տակաւին մտաւորականութիւնը:

Մշակոյթի պաշտպան Մտաւորականներու Մխիթեան նախագահ Ճօղէ Պէրկամին, դործօն կաթոլիկ մը, կուսակից իր կարծիքը. «...Կայ համամյնավար կուսակցութիւն մը եւ ընկերվարական կուսակցութիւն մը· կան անիշխանականներ եւ արհեստակցականներ (սէնտիքալիստ), բոլորն ալ կողք կողքի կուդայ հարցական ամիսվարներու հետ, Հանրապետութիւնը պաշտպանելու համար... ի՞նչպէս կրնանք խօսիլ «համամյնավար» վտանգի մասին, երբ համամյնավարներուն մեղի հետ Սպանիան կը պաշտպանեն ոճրագործ Ֆաշիզմին դէմ...»:

Ծօն կալարտօ, առաջնակարգ իրաւաբան, պահպանողական կաթոլիկ, այսպէս կ'նդրադիակէ իր մտքը· «... Համակրանքս կը տեղաւորուի կառավարութեան եւ ժողովրդական ճակատին հետ: Հանրապետութի՞ւն համար: Անտարակոյս: Կեցցէ՛ Հանրապետութիւնը: Սպանի՞ոյ համար: Բնականաբար: Կեցցէ՛ Սպանիան: Ահա, բայց ատոնց վրայ՝ նաեւ ուրիշ խորհուրդներով, որոնք կ'աշատարկուին Սպանիոյին եւ Հանրապետութենէն բարձր, — հոգեկան —անմահ արժէքներու համար, Քրիստոնէական քաղաքակրթութեան համար, դործաւորներու քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրումին համար, ժողովուրդներու ինքնորոշումին համար եւ մարդուն ազատութեան համար...»:

Մօրալէս, հին հանրապետական կաթոլիկ խահանայ մը, այսպէս կ'աւարտէ պարզաբանում մը· «... ժողովուրդին տեսլութիւնը ուղղուած չէ Աստուծոյ եւ եկեղեցիին դէմ. այլ գործած է դէպի իրենց վարդապետները, որովհետեւ անոնք իրենք դիրենք յատաջապահները չըրին ժողովրդական բանակներուն... Աչեսարանը զօրաւորին դէմ խոնարհը պաշտպանելու պարտքը կուտայ եկեղեցականութեան...: Երկա՛ր ապրի Հանրապետութիւնը: Մի՛չտ ապրի ազատութիւնը եւ ռամկավարութիւնը: Կեցցէ՛ բանուորութիւնը»:

Ահա նաեւ Սպանիոյ դիւցազնուհին, Տօլօրէս Իպարրիւրին, համբաւաւոր «վա Բասիօնարիան», համայնավար երեսփոխան Ասթուրիայէն, սերունդով հանքագործ: Անոր հրեղէն խօսքերը մոլի երկինքէ մը իջնող լուսաճայթ չառաչի մը պայթուցիկ ուժգնութիւնը ունին միշտ: «... Մենք երբեք պիտի չհամբակոծենք բայ քաղաք մը: Որովհետեւ մարդկային էակներ ենք մենք, ո՛չ մարդասպաններ: Մեր թշնամիներուն կիներն ու զաւակները յանցաւոր չեն անոնց մեղի դէմ գործած բազմաթիւ ոճիրներուն համար»:

Այսպէս: Մատրիտի զարպասներուն առջեւ ու ամբողջ ռազմական գծի երկայնքին՝ միջազգային փաշիզմն է որ մահացոյց կոհակի մը վերածուած, իր հրանօթներուն կրակէ փրփուրը կը չպրտէ Ռամկավարութեան երեսին, իբր մահացու սպառնալիք: Եւ ի՛ուր, կը զալարուի հեռահեռ վայրի կատաղութեամբ մը, խորտակելու համար զայն պաշտպանող մարմիններու վերջին թումբը եւ իր սանձարձակ թաւալումին տակ խղդելու համար հանրապետութիւնը, որ անթիւ զոհերու արիւնով գնուած էր: Այն տաեն է որ, իբր տաժանելի մղձաւանջ՝ պիտի տեսնենք նորոգ վերապարծը միջնադարեան հաւատաքննութեան, զոր գերեզմանելու համար, ժողովուրդը ծաղրը երկունքով յեղափոխականներու բանակները հասցուց Քրօմուէլի օրերէն մինչեւ մեր ժամանակները:

Ու ցաւագին հիասթափում ակադեմական մտածողին համար: Որովհետեւ «յարմարապոյնին վերապրողի» այս ճակատագրական մրցումին մէջ, ուր փաշիզմը նետուեր է յարձակողական հզօրանութեամբ եւ մինչեւ գաղջապարն ու սիրտը սպառազինուած՝ միջազգային Ռամկավարութիւնը կը յայտնուի մեղի ու կրաւորական, անհամաձայն լինքն իր մէջ աչի, կեղծոնի եւ ճախի ծանծաղ ու մեղապարտ ուրացումներով: Եւ ինչո՞ւ այսպէս: Աչգեւօք ի՞րապէս ծերացեր է ան եւ իր ակռանները ա՛լ անզօր են հակառակորդին խոշխոշին մխրճուելու: Թէ՝ հին, երիտասարդ յեղափոխականի աւանդութիւնները միայն կակուղցեր, թմրեր են թաւշապատ բազկաթոռ-

Ներսե մէջ ծփացող ոգւոյ միահեռ զիրկը, եւ հզօր ցնցուած մը տակաւին կրնա՛յ զինք ընդունակ դարձնել խոյանքի, թռիչքի ու մահուան:

Կ՚ապացուցանէ Սպանիան՝ թէ հերկրորդն է ճիշտ: Թէ Պասքիլլի խորտակման ոգեկոչումը դեռ կրնայ հասարակ ոամկավարին մէջ արթնցնել ազատութեան եռբնմոնի ալոյանքը: Թէ ան, այսօր խակ, պիտի կրնայ հեռեւիլ Տանթօնի մը, որ պիտի փշրէր հայոյ լեցուն փուռերու եւ անդադրնով յորդող չեմարաններու պողպատէ դուռները, փողոցներու մէջ անօթի եւ անտէր տատապող մխիթարները կշտացնելու համար: Թէ ան բաւական առողջ է, հաւատալու ճէֆերսընի հետ որ, «... Աչատեսութեան ծառը երբեմն պէտք է խմորմանայ հայրենասիրներու եւ բռնակալներու արիւնով...» եւ Լինքընի հետ՝ թէ «Աշխատանքը զերազատ է զրամագլուխէն»...: Թէ այսօր՝ այլեսերեսէ «ազատականներու» չոայլած անպատմ ամբաստանութիւններէն վերջ՝ անոր մատծումին մէջ տակաւին Բօսլէրներ կրնա՛յ կանդնիլ իրը Ձեղափոխութեան Անկաշառելին:

Այո՛, հասարակ քաղաքացին որ մինչեւ հիմա հաւատացեր է ներկայութեան՝ կրնա՛յ տակաւին վտահիլ անոր... բայց պայմանով մը. անխուսափելի, անձողպերելի պայմանով մը,— որ արդիականայ ան, յառաջադիմի նոր ըմբռնումներու, բայց նոր ուժեղ համոզով նաեւ: Եւ այդ կ՚իրականանայ միայն այն ատեն, երբ ան կ՚ազատուի զրամատիրութեան ճիրաններէն, անոնց ուսերէն կը շպրտուի զրամագլուխէն թանձրացած մարմիններու քաշքշիչ բեռը, որուն ծանրութեան տակ կը հեծծի ան եւ ալ կը կծկի, կը դանդաչէն անոր սրունքները:— Մտածման եւ խօսքի անկաշկանդ ազատութիւն՝ այո՛: Մարդկութեան համաստութիւն, ի՛նչ դոյն ալ ունենայ անոնց մարմինը՝ այո՛: Նախաձեռնութեան իրաւունք՝ միայն ի՛ր ճիրքերուն զարգացումով, որ երբեք չի թարգմանուիր ուրիշի մը նո՛յն իրաւունքին եւ քրտինքին հաշտզործման: Եւ սեփականութեան ճանաչում՝ այո՛, բայց այնքան միայն, որքան անհրաժեշտ է

մէկու մը պէտքերուն…: Այլապէս՝ ժողովուրդներ մի՛չա ստեղծեր են ու պիտի ստեղծեն իրենց ժամանակին ու հոգիերը հասկցող եւ անայլայլ կախաղան ու կառափնառ բարձրացող առաջնորդներ:

Պատմութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ հերոսական Սպանիոյ: Որովհետեւ «ռամկավար դիրքապնդ եւ թանկագին դրութիւնը աշխարհին համար» հո՛ն, Մատրիտի խրամներուն մէջ է որ կը պահպանուի եւ ոչ թէ այլ պայքարէն «չէզոքացած» բարձրախօսներու վրայ: Որովհետեւ Սպանիան վերադարձի պատեհութիւն մը կ՝ընծայէ Ռամկավարութեան դէպի հին, խելքին մարտընչողի դիրքերը, դէպի մեծ ու վեհ իր յանձնառութիւններուն լիակատարումը: Եւ ակռայ կուտայ անոր: Եւ ժողովրդական բոլոր հոսանքները, մինչեւ երկի իրեարամարտ՝ եղբայրօրէն կը համախմբէ նոյն պատնէշներուն եւեւ: Վկա՛յ միջազգային համաւորներու Զօրասիւնը, ուր կողք-կողքի կը կռուին ու կը մեռնին ռամկավարը, համայնավարը, ընկերվարականն ու անիշխանականը, Ռամկավարութիւնը պաշտպանելով՝ անոր եւ մարդկային ընկերութեան թունաւոր ու կատաղի թշնամիին,— Ֆաշիզմին դէմ:

Եւ Պատմութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ Սպանիոյ: Ու Հանրապետութեան յաղթանակը ցնծութեան լուսապսակներ պիտի բերէ Սէրվանդէսի, Էլ Կրէկոյի, Գոյայի եւ ա՛յնքան ուրիշներու հոգիներուն չուրջ, որոնք կուլան հիմա եւ խաղաղութեամբ պիտի հանդչին այն ատեն:

20 Դեկտ. 1936, Նիւ Եորք

Ա-57

Ա. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ՍՊԻՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

— Պատմուածքներ —

1938

ՏՊԱՐԱՆ ՀՆՈՐ ՕՐԱՒ, ՓԱՐԻԶՅՈ

Ա. ՆԱՆՈՒՆԻ ՄԸ ՕՐԵՐԷՆ

1932

ԱՆԱՆՈՒՆԻ ՄԸ ՕՐԵՐԷՆ

Ա.

Փչուած այտոսկրը իր մէկ աչքին կուտար հանգիստի ձեւ։ Եւ երբ թարթէր դայն կամ վակէր՝ բերանը կը մանրանար, կը խոնարհար այնքան, որ կը դառնար կարծես, անյատակ վիհի մը զոհը թաղուած ասոր մը զոբչապան, անդունդէն կլանուած ցլքերով։

Գերման գնդակնէր իր ալ բակուկը ասրած էին ուռոսկրէն եւ ձախ արունքը ամբողջութեամբ խոնարհած։ Կաշիէ մաշած պատանք մը սեղմօրէն կը գրկէր իր անկենդան ծոնկը։

Մոխրագոյն «չքանչան» մը ժժաննոց թիթեղէ, անպատկառօրէն բարձած գլխին ու ձեւը կորնցուցած բաճկանին սրտին՝ կը պատար սեղ ու վայլուն դիւրերով։

«Պատերազմի հաշմանդամ, օգնեցէք այս խեղճին»

Բայց ինչ որ զեռ կը մնար երիտ, որպէս աւերակ,— աւելի ցաւագին քան մոխրակոյտը հրդեհուած ապարանքի մը, կամ գիակը թեւատուած թիթեռի մը, կամ կատուանոցը ջախջախուած հայելիին,— կրնար մրմնջել անցորդներուն թէ ան երբեմն ունեցեր է հրապուրիչ դէմք, ալեգիկ հասակ ու դէպակերտ մարմին։

Մրեւեռնան 25–րդ փոսոյկ չէնքերէն մէկուն զնտապանը, ասն զեռնատուր նկուղին մթին խցիկ մը տրամադրած էր անոր վոքր վարձքով։ Դիչերները ան կ'երթար հոն հարածուած, խոցոտուած չան մը պէս կծկուելու եւ իր վէրքերը լիզելու։ Մինչ անեռակին կարծրացած հոգի յատակին եւ խռնուտ, բորբոսած պատերէն քամեր ու կծու հոտ մը զոլորշիանալով կը լուծուէր օդին մէջ, ոսոխանակիր աչխատանքի վերածելով իր չնչառութիւնը։

Իսկ ամէն առաւօտ, տակաւին արեւը չծագած, վիրաւոր անթացուպերը հնչեցնելով մայթերու անառատ հողերուն, համաչափ տատանումներով կը թաւալէր ձայնը, օրուան իր կեանքը հաստատելու մարդոց երթեւեկին մօտ, երկու թիզ գետնի վրայ:

Հանրապարտէզի հարաւային եզերքին, Մկրտոթիրչեն Ազահովագրականին դիմաց կը չամենար պահ մը: Բաճկոնին գրպանէն դանդաղօրէն կը հանէր գուլպեները՝ ժամացոյցը, յիշատակ Սրեմտեան ճակատէն: Եւ նայուածքը կը սկսէր մաղլցիլ վեր ու վար վիթխարի աշտարակէն, որ կը մխրճուէր երբեմն կապտաւուն կամ բաց վարդադոյն, երբեմն դոբշ կամ մատնախոտաթ մխջոցին մէջ: Կը հասնէր կատարին ու կը թաւէր դէպի քովակող հսկայ ժամացոյցներէն մէկուն թիւերուն եւ կը լարէր ու կը ճշդէր երկնքը:

Ցեւսյ՝ ... բայց ցուպերը դիմէին ճամբան:

Սիրոյ տասներկու տարիներ վտղոյ վտղոյ եւ անկհնէ անկիւն չըլլեր էին անոնք, իր խեղանդամ մարմինէն ահաւոր ողբերգութիւնը ցուցադրելով մարդոց: Եւ ինք հոս, դրեթէ անտրտունջ հետեւեր էր անոնց, ոտք ուժէն կախած, յուէրժական նախատինքի մը պէս՝ ծխախոտի հին տուփը, լեցուած ճութով, մատխուով եւ լուցկիով:

Երկարաձիգ այդ տարիներու չըլլանին, մարդկային նայուածքներու երբեմն խոժոռ, երբեմն կարեկից տպաւորչքին տակ՝ ան մնաց լուռ ու ցամաք: Անոր հոգին յանահատօրէն կը դալարուէր անցորդներու դիմաց, պարտաւոր ակնարկներէն, որոնք չաճախ կ'լլճնէին բանէի վայրագ կացախարսումին նման, հատու եւ դիւրատիպ: Բայց դուրծքին խորերէն չղթայակերծուող բոլոր գնկհկանքներն ու մռնչիւնները ան սոլվեր էր թաղել իր խեղդուած աչքին ճախճախուտին մէջ:

Եւ մարմինին խաղաղած աւերակոյտին վրայ մտայղօրէն հանդարտ անոր դէմքը նկթադրել կուտար մարդոց, թէ անդրդայ եւ այլամերժ, սովորական «գաւառական կապոտա» մըն է ան: Որովհետեւ հեռաւոր, դժգոյն յի-

չաւաղ մըն էր պարզեր Պատերազմին եղերադէպը եւ ձեռքերու ցաքուցրիւ ճղակոտոր երեւոյթին սրտերը չէին յուղուեր տյլեւս. անոնք անգօր ազատօդիններ էին «վերաբերականութեան» համար իսկ։

* * *

Անսովոր, չարաչուք ծանրութիւն մը ունէին օրերը։ Սակարանային մեծ փլուզումէն բարձրացաւ ժամատեսիլ փոշեմրրիկ մը, որ Տիտանական Տաղնապ կոչուելու եւ հետզհետէ քանդրացող արծիճէ իր սուտերը տարածեց երկիրին ամբողջ ժողովուրդին վրայ։ Այդ ճըչուտին տակ՝ կարծես մարդիկ ուրիշ կծկուելու իրենք իրենց մէջ, գարձան ինքնամփոփ, անձնասէր, ժլատ։

Եւ անոր խնայողական բոլոր փորձերը կը մնային անբաւարար ու խզիկին անվճար ամասարձերը կը շատնակուէին բարդուիլ իրարու վրայ։ Իսկ դռնատրանք գինք տեսնելուն՝ կը կատղէր պարզապէս։ Կը կասկէր ան հը հայհոյէր իր մեռելներուն, անոնց ոսկորներուն։

Դեկտեմբերի մեայլ առաւօտ մըն էր։ Ակռաններուն տակ դառնութիւն եւ անէծք ծամծմելով ան անցաւ Մէրքարօլիթէճի առջեւէն, առանց նայելու մշուշէն ղլխատաշած անոր աշտարակին։ Անուխտիայտերը չտապով քալեցին մինչեւ Վեցերորդ Փողոցայ եւ իջան 14–րդ փողոց։ Հոն նոր բացուած վաճառատուն մը, չքնդորէն զարդարուն իր ցուցափեղկերով հրապուրեց գինք։ Եւ չզբաղեցրած համար տէրը, նստաւ պատուհանին գիրկ մը անկին։ Ծուռկին տափակցուց հին, ծերացած գլխարկը եւ ողջ ձեռքը կարկառեց վեր, ձուլ մը եւ մատիտ մը բռնած։

Մինչ գլուխը կախ, մաքով կը հնձէր խորհուրդի եւ վերլուծումի այն գեղնած հղիներեն ու ոսկեձոյլ հասկերը, որոնք կը ծլէին, կը հասունցնային ու կը թառամէին վայրկեանէ վայրկեան։ Մինչեւ որ մայթերը արբշռացան ոտնաձայններէ եւ լեցուեցան կեանքով։ Մինչեւ որ, հանդիպակաց չէնքին վեցերորդ յարկի պատուհաններէն ձկնուն ապակին, խլեց կատիր ճառագայթ մը բարձրա-

ցող արեւէն եւ ծծելէ վերջ անոր արիւնը, ժպիտն՝ զայն չպատեց երեսն: Բայց ինք դադարեցաւ այլ գործածուած, նուաղ կերմանենէն ալ: Ու ժպտեցաւ: Թէեւ թեթեւ, բայց որոշակի ժպտեցաւ:

Եւ օրը կարծես փայփայուած իր ժպիտէն՝ եղաւ բարի, զամանալիօրէն բարի: Իւղի եւ ապուր անհատաոտ չերտաւորումէն բաժանուին, զատուած իր դիմաքիլը կը լուսազարդուէր ինկող քէնիներու չողերէն, որոնք պղնձէ ճառագայթներու բեկբեկումով կ'արտացոլային իր մեռած աչքին մէջ: Կամ այնպէս կը թուէր երեսն:

Եւ ուրիշ ամէն ձայնէ կպզուած իր լսողութեան պատրանքը թեթեւ՝ որ իւրաքանչիւր պղինձի անիմաստ հնչիւնին մէջէն հեշտալուր մեղեդի մը կը ծաւալէր: Եւ հաղեպարար ու անըմբռնելի դաշներդ մը կը յօրինուէր անոնց յաջորդական կաթկթումէն:

Յանկարծ ապտակ դրաւ մը ոտաոտուց քէնիներուն վրայ: Տասը ակնթռուց արծաթի մըն էր, որ մանրանկար լիալուսնի պէս ծագեցաւ դիմաքիլին մէջ եւ ձեմտիսով ծծեց պղինձները: Երախտապարտ յուզումով ան վերցուց աչքը — մէկը միայն, որովհետեւ վախճանած էր միւսը — եւ տեսաւ տրտում ու պայծառ աղջիկ մը պայծառ ու տրտում հայուածքով: Ու դիմաքիլը կարծանեց վար, ծածկելու համար ահռելի ափերուներէնը իր վախ ատոկին:

Եւ անցաւ աղջիկը:

Աղջիկը անցաւ: Բայց հայուածքը վայրկ չատաչ-ամբք ինկող մարտիկ մը պէս զամբուեցաւ տուն հոպելին չորքը: Եւ երբ քակուեցաւ՝ կարպտ ու խորունկ պէտ մը թողուց հոն, ուրկէ արիւնի պէս կաթկթը ու առաք, չա՛ռ առաք, հոսեցան պատառիկներդը հին ու բարի օթևերու անմարմին սէրերուն: Ագօտ փշրանքներդը մէտին: Միայն փշրներդ այն օրերէն՝ երբ տակաւին ատուեր չէր գործեր ինք:

Անցեալի այդ վերապրումը կպչուն չերմութիւն մը հաղորդեց իր չրթներուն, որոնք չատագունած՝ ուժգնօրէն դողացին: Եւ մեռած աչքը սուգուեցաւ, անյուսո-

բէն ընկղմեցաւ ցօղ մը արցունքի մէջ: Կուրծքը լայնացաւ մոլեգին կարօտով մը, որ ճանկրտելով դէպի սիրտը կը խուժէր մարմնին բոլոր մասերէն: Հոն կուտակուեցաւ, վերիվերացաւ, յորձանք առաւ կարօտը. ու բարձրացաւ մինչեւ կոկորդը, մինչեւ լեզուն. եւ ազօթեց ան... Ան երդուեցաւ որ առաւիանքով, խանդով պիտի սիրէր... այնպէ՞ս խոստանկէն, քա՛ղցրօրէն, քնքշօրէն պիտի սիրէր այդ աղջիկը:

Բայց վիշտէն ծամածռուած ժպիտ մը լնկաւ իր դէմքին: Ան ծիծաղեցաւ լուսնի ցոլքերուն պլլուած՝ զոյն համբուրել լլկելու իր անմատչեան վրայ: Ցնծաց որ մայրամուղեներու ապահաչող ճաշակն անգամ արհամարհեր եւ մերժեր էր զինք: Եւ սիրելու, վայրկեանելու այս բառն անգամ, անցեալ ու քաղքենիէ՝ վայրի կատաղութեամբ լեցուց զինք դէպի այն վերմանը, որ այսպէ՞ս խեղանդամ հոգիով մը չէնաց էր իրմէն,

— Սրեկա՛ն...

Ցետոյ անդրադարձաւ, բայց մոռցաւ թէ ինչ բան. յիշեց միայն որ այն վերմանը երբեք չէր տեսած զինք. որ իրմով չարիք հասցուցած չէին իրենք. անծանօթ էին նոյն իսկ իրարու դէմ. ինչո՞ւ ուրեմն այս այլանդակ կերպարանքը առաւ իր մարմինին,

— Սրեկա՛ն...

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ:

Կրկին անդրադարձաւ. այս անգամ իր դառնաստանին՝ ու ղէշաց. մեղքցաւ այն վերմանը եւ ղէշաց իր անբաւ դրպարտութեան համար. որովհետեւ ձայն մը իրեն կը փսփսար թէ «սրեկայ» չէր ան, որովհետեւ սրեկայ չէր ինք ալ եւ դիակը թէ քանի՛ դանկիր կմկմալած էր ինք. եւ անծանօ՛թ զանկիր: Եւ ո՛վ գիտէ թէ ինչ եղած այն վերմանը: Թերեւս իրեն պէ՛ս. կամ թերեւս հրանօթներէն սպայթած բոցերէն ապահով մը զայն կերպաս ամբողջութեամբ... փշուր-փշուր ծամեց ու կերաւ. ո՛վ գիտէ...:

... Գիշերը տուն դարձին, իր խուցին առջեւ, միքանցքի կիսամութին մէջէն դռնապանին դժուա-

դիծը ցցուեցաւ դէմը, թեւերը մէկդիէն, դայլայկաւս, ոտքառատ: Եւ որպէս զի այդ գիշեր իր մեռելներուն ոսկորները հանգուցանէ քիչ մը, գրպանը պարպեց անոր ափերուն մէջ տուաց հաշուելու, դոհունակ, ժպտադէմ:

* * *

Յաջորդ առաւ օրօրուելով երբ ի՛նկնէր 23-րդ փողոցի հացթարախէն, աչառակին ժամացոյցը եօթն անգամ կանչեց: Բայց լինք եւս չզարձաւ, նոյն իսկ չլսեաւ եկաւ: Ու չտատից դէպի երկուսն կայանը, զոր կատոցեր էր ա՛նգամ: Այսօր ալ կը յուսար քիչ մը գրամ ձեռնակիր» եւ Թերեւս մօտ առնէն յոյզէր իր մեռելներուն ոսկորները դնեցպանին պարկերի տակ ճարճատիւն ապառել:

Եւ հոգիէն ներս հեզհեզիկ խռովրդոյ բերկրանք մը զգուելով, սանձելով՝ նստաւ զարձեալ դիրկ մը անդին փոքրիկ, չոչոդուն վաճառատունէն: Թո՛ղ չդժգոհի ոչքը: Մինչ չատուտունող երկինքէն վարդաթոյր երանելիան մը կը ծաղուկը իր մէկ ու կը շտար, կը պարկը, կը վազվզէր դէմքին վրայ:

Բայց յանկարծ ցաւառիթ ատաւտ մը զարկաւ լքեն: Եւ կռնակածալ վերցուց ուիճարիկը, յայր ու դանդաղ: Վայելչակազմ երիտասարդ մըն էր ընդմիշտը: Սակայն զարմացաւ թէ ինչո՛ւ այդքան բարի եւ պատճառ երեւոյթով մէկը կրնար խաժռուիլ, կրնար չարանալ: Թէ ի՛նչպէս անոր թարմ եւ ազուր չբծոնքներէն այդպիսի անդութ, ատրատիւթ խօսքեր ինկան դուրս: Բայց գայն սկսալ հասկցաւ Թերեւս, կամ չյմրտնեց եղածը ուանչալ՝ նոյտածքը յատած պահից անոր:

Իսկ կրնեց տգան խուլ, դպրտած ձայնով:

— Սա օտոիւած աչքդ եւ կապիկի երեսդ ա՛ռ ու կորաուէ՛ սըկէ:

— Բայց պարոն, ես ձեզի որեւէ վնաս չեմ բերեր, մեղմ ու երկչոտ թոթովից ան:

— Կորսուէ՛, քանի միւս աչքդ ալ չեմ ճաթեցուցեր, ծղոտաց տգան, ոտքի կոպիտ հարուած մը տալով անոր ապչերին:

— Պարոն, ես ձեր խանութի վրայ լեմ նըստեր. եւ վատահ եմ որ իմ հաւ կենալը չվնասեր ձեր գործին, ան մրմնջեց նորէն։

Ալ չհամբերեց ազան։ Գործատէրը հրամայած էր իրեն հեռացնել «այլ կոպիտ»։ Իսկ խայտառակը անպատկառօրէն կը յամառէր եւ յայտարարը տիրոջ բարկութիւնը պիտի դիմադրէր իր դէմ։ Ու բռնած անոր ողջ ոտէն եւ օձիքէն՝ քաշեց մայթին կեդրոնը, մինչ ընդվզմանալ կը փորձէր ան։ Անցորդներ դանդաղեցան անոնց չուրջ, կեցան, բազմացան ու արտնջացին։ Ամօթ էր որ այդքան առոյգ եւ հուժկու մէկը բռնանար խեղճուկ հաշմանդամ մը վրայ։ Գանգատանէր Հասան երիտասարդ ծառայողին։ Անհրաժեշտ էր որ արդարացնէր իր արարքը, որ հերքէր պիտենք չբնաւորող մարդոց դաւադրատուութիւնը. եւ կեղծ դայլոյթով մը պատաց անոր երեսին.

— Գո՛ղ, աւազա՛կ, չե՞ս ամչնար։

Այս զրպարտութիւնը վիրաւորեց պինք։ Ցրտամեծ եւ ամօթէն դողդողացող չրթներով նայեցաւ բազմութեան։ Երկուստեք ճերմակ ու տրտում աղջիկը տեսաւ հոն, եւ յանկարծօրէն իր ներքը չարժին ու մնծնալը դադաց հէնց, մոռցած բանի մը, որ հազարաւորներ կը նմանէր։

— Դուն աղատա տասնոց մըն ես, գոչեց եւ բարձրացուց անուշիսկայան ու ճօճեց աղուն գլխուն վրայ. բայց տակաւին չվնեցուցած՝

... Աչքը բացաւ — միւսը միշտ բաց էր արդէն — ոստիկանատան բանտին մէջ։ Գանիկին աջակողմը խոշոր ուռեցք մը կը բարձրէր լայն ճեղքուած բերանով։ Եւ անկէ կ'արտահոսէր վայրագ ցաւ մը, որ ժանիքները սրած՝ կը մխրճէր իր քունքերուն, ճակատին, թօքերուն եւ մինչեւ ոտքի մատներուն։ Ձեռքը տարաւ վէրքին, բայց հպումը ցաւագին հառաչանք մը խլեց իրմէ. պահակը դարձաւ իրեն եւ նկատելով որ սթափած է ան, յայտնեց թէ ազատ է մեկնելու։ Ձինք դարձաւ առաջնորդող համազգեստաւորին հարցուց ճամբան.

— Պարոն ատիկան, ինչո՞ւ այսքան ատամիօրէն կը ցաւի վրէխս։

Ատիկանը երեսցնելով ձեռքի բերը,

— Ասանք միայն ի՛ւուէյնին, ըսաւ անվրդով, բայց ի՛նքեւի մէր ընկերը քիչ մը ուժով զարկած է ընկոյզիդ, անոր համար պայթեր է ուսեցքը եւ անոր համար է որ ալիք ժամ է կը քնանայ։ Եւ՝

— Մի՛ւս անգամ կը կտրատի՛նք, աւելցուց։

Ուզդակիր տուն գնաց։ Նիւսկէն զարշելի հոտ մը գէմաւորեց իրեն։ Կարծես դանատոնը իր մեռելներուն տապրնները կը խանձէր։ Եւ խոնաւ պատերէն կարծես տաղտալան հայհոյանքները կը քամուէին աճիւնացող տախտակներուն վրայ որպէս վերջին հատուածք։

Յոգնատանջ, խռովայոյզ՝ փոսերուա օձաձի արնաւէներէ կազմուած իր ննջանոցի երեսյիքին, գաւազանը կզակելով կնստէր։ Ու փորձով վերյիշել այն պատահարները, որոնք ծագեցան այդ առաւօտ արեւին հետ եւ հետեւեցան իրեն մինչեւ այս պահը։ Ի՞նչ եղաւ։ ինչո՞ւ այսպէս եղաւ։ ի՞նչպէս եղաւ։ Հարցումները չամառ աբաձազանդելով կը հնչէին իր յիշողութեան պարապին մէջէն, բայց ինք ժամանակ չունեցաւ անդրադառնալու անոնց պատասխաններուն։ Մանդէ, կարօտ եւ անցաւութեան այն խառնիճաղանջը, որ երէկ մինչեւ կոկորդն էր ելեր՝ խուժեց դարս խուշ, խորանկ, կատարտազ հեհեկանքով մը։ Երկար տարիներու իր լռութեան եւ թշուառութեան մէջ, երբեք այսքան առանձին, այսքան անգօր, երբեք այսքան ցաւագնօրէն առնահարուած չէր զգացեր ինքզինք։

«Մի՛ւս անգամ կը կտրատի՛նք»։ Ակամայնէրուն դէմ առիւծին կը բզկտին այդ ցուրտ ապրարարութեան հատու չէրերը։

— Կը կտրատի՛ք. հա՛րկաւ. կոպտաբեւ վերջ պիտ բառարկա ու տոքէս, մարմինս ապրող դիակի մը վերածելէ վերջ ապրիկ՝ անտո՛ւտ կը կոխկռտիք, հա՛րկաւ կը սատկեցնէք անօթի, թշուառականնե՛ր, հա՛րկաւ, ենչո՞ւ չէ…

Եւ զարթուցաւ զառնօրէն հծծելով եւ կարծես ջղային ու սարսուռով ճնշեցին օճառի անուշնկերը իր աչքերուն նախանձով մը մտածեց իր այն ընկերներուն, որոնք ալ չկանդնելու համար թաղուած կին խամնեցան սարսափին մէջ: Եւ անդուռ, ապազգող բաղձանք մը պրաւեց զինք, նետուելու այդ խամնեցին մէկուն վրայէն եւ խեղդուելու անոր ցեխին ու հեղեղուող ռումբերէն տարածուած թունաւոր ամպերուն մէջ: Եւ երեւակայեց մինչեւ արցունքէ թեւերով, սաւառնեցաւ ահաւոր անցեալին վրայ:

Բ.

Ահ, իր յիշողութիւնը երբէք պիտի չզովանայ այդ յաղթական, երանաւէտ օրուան արբեցնող վերմէն:

Երկիւղած ու անհնչահար իջնելիսի բարախիւնի մը յանձնուելու սիրտը եւ արուհները ինչ ուժդնութեամբ ընդհարեցան քանքերուն հետ՝ երբ վերջապէս աւերակը կարկաչէց գանգի մը պէս արշաւող հեւասպառ կոկորդ մը: Նման յուզումներ կը զրկին զինք ամէն անգամ, որ արեւուն երակի մը ծոցը ամուռնացած Օրթոքոնի հետ՝ առաջին դիշերուան «սարսափելի» երջանկութեան կը մօտենար անհագական հոգեմտայնութեամբ:

Եւ մինչ վայրկեաններըը, խոշոր ժամացոյցի մը ճոճանակին կաթկթելով կ'ընկղմէին անցեալի լայնատարած երախին մէջ, իր հոգիին խորքէն հեռուհեռ կը մեծնար ու կը հսկայանար Նախատատ Ուիլսըն մարպարէական աստիճանի լուսապսակով: Նոր զարնուր Մահմետ պիտի դառնար ան: Ու Թամկավարութեան հրեղէն զաւազանով ճերքելով արցունքի եւ արիւնի դատնափարմիր ծովը, մարդկութիւնը պիտի առաջնորդէր դէպի Միապետական ծաղկավարդ հորիզոններ՝ որոնք ահա՛ կ'ուրուագծուէին հեռուն, արեւով ու ծիածանով ոսկեզօծուած:

Ահ, Աւագ Ուրբաթի այդ առաւօտը պիտի ալ նեղչընչուած ու լուսարբիւ տեսանողի մը փոխակերպած էր կարծես:

Եւ ահեղերգի անհունութեան մէջ հազիւ ծլշլիկի մը պէս մեր աշխարհը պարապրիկով վարհուրելի քաոսին վրայ՝ արդէն լուսափառ դիւանոցի մը չոզայր կ'ընդնիմարէը։ Ի՞նչն էր այդ երկրային դիւանոցը։ Այն չո՞ւրը որ կիսագունդէ կիսագունդ կը սուրար հիմա։ Օրուան թուակա՞նը, ուր ծնունդ առած էր ան, թէ՞ մարդը, որ սահեցեր էր երկուքն ալ։ Պիտի չկրնար սահմանել այդ պահուն։ Բայց տարակոյս չունէր, որ իր սահմանումին մէջ, ան վիթխարի պոչով պիտի զարնուէր քանաւորներու բարբարոս գահերուն ու պիտի փոշիացնէր զանոնք։ Եւ անոնց արիւնաշաղ մականներուն մոխիրէն՝ ազատագրուած ժողովուրդներու երջանկութիւնը պիտի ծլէր ու աճէր։

Այժմ կը յառաջանար համաչափ եւ հնչեղ քայլերով մայթերու ժխորին մէջէն, որ բազմապատկուած կ'արձագանգէր իր գանկին սրմերուն դէմ, ապմկայոյզ քարայրի մը վերածելով զայն։ Ու կը մնար անդադար չուրջի քարկ երթանցուածին, ուրկէ ցնծութեան ճայթիւնները, տաճելավառ հայհոյէները, խանդաղոյր մաղձանքներ ու վշտարեկ հառաչներ կը քակուէին։

Մինչ իր մէջ տակաւ կը պայծառանար Ուիլսընի ձայնը։ Զարթ բազուկով կը սեղմէր լրագիրներու տրցակը եւ մոտաձգմամբ՝ սպառազէն համալրեալ մը եւ արտաքահարուածին այրող ու ցնցող բունը։ Եւ կ'ուճատարէր առաւ, դէմքին հազցուցած լայն ու անճաշակ ժպիտ մը, որ տակուբեն հինգ ժամ առաջ, որպէս անկիսատ, արտասուց դիմադրող ծիծաղելի պիտի թուէր բոլորին եւ զոր ոչ ոք կը նչմարէր հիմա։

Մաքուր կասկածամտով հանդստանալ իր ոճնակը մանելուն՝ գլխարկը չպրտեց թաւշապատ թիկնաթոռին։ Բայց ան գլորեցաւ չինականի կեղծուած տեղական գորգին վրայ, ուր վառ դոյներով հսկայ վիշապ մը կը զարտուղէր, դէղին լեղուէն կարմիր բոցէ լեզուակներ թափթփելով։ Բացաւ անուշած չորս տարրեր օլանթերթերը եւ չարեց մահճակալի երկայնքին։ Ու կարգով նայեցաւ անոնց թուականներուն։ Նոյն թուանիշերը կը կրէին ա-

մէնքն ալ,— Ուրքաք, 6 Ապրիլ, 1917: Ցեսոյ իջեցուց աչքերը եւ երկարօրէն սեւեռած պահեց մէկէն երեք մատնաչափ հաստակառոյց տառերուն, որոնք սեւ դրօշներու պէս պարզուեր էին անոնց ճակատներուն եւ կարծես կը ծածանէի՛ն իր կրակէ բազմանքը հովահարելով.—

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԴՆԵՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԵ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՈՒՆ ԴԷՄ:

Ու մեղկօրէն վռուելցաւ անկողնին վրայ: Եւ երբ հին կաղնեփայտը քանի մը ճռինչ արձակելով զոհացաւ ու լռեց՝ ան մոլեզնօրէն անձնատուր եղաւ իր խորհուրդներուն: Մինչ լրմէ ներս անսովոր, անբարյատարելի յագեցում մը կը հոսէր խայտալով:

Ցեսոյ, հեռուհեռէ տրամոդ երաժանքի մը մշուշէն՝ տարտամ նայուածքը բարձրացաւ դէմի պատին: Հոն, արծաթուած թիթեղով երեք չրջանակներէ երեք սիրելի դէմքեր կը նայէին իրեն: Անմիջապէս, ցուրտ սարսուռի մը խայթուածքով զգաց ներկայութիւնը պղինձէ խաչելութեան մը, որ կը հանդիսէր եռոտանի փոքրիկ սեղանին վրայ, անարի աջ կողմին եւ որուն մէկ թեւէն սատափէ վարդարան մը կը կախուէր: Ձեռքը տարաւ անոր ոսկեբուն կրծնող կաշեկապմ Աւետարանին: Վերցուց զայն յուշօրէն ու խորասոյզ դիտելէ վերջ պահ մը, կողքը դարձուց եւ դանդաղօրէն չրթներուն իջեցուց խաչը պաշտելի ձեռագիրի մը՝ որ կը կարդացուէր.

«Իմ
սիրելի
տղուս.
Յիսուս Մանուկը թող ամէն չարէ
սիրելի մանչս պահէ, պահպանէ:
Միշտ
քեզ
սիրող՝
Մայրդ»

Ու կրկին աչքերը լիկան երեք լուսանկարներուն: Եւ արցունքի քանի մը կաթոտակէզ կաթիլներ, որոնք կոպերը խանձել կը սկսէին, ճմլուելուն դուրս:

* * *

Վերջին չառաւիղն էր ընտանիքին: Հայրն ու մեծ եղբայրը, ուրիշ չորս հանքագործներու հետ հեղձամահ եղեր էին, անժամանակ պայթումով կղզուած ածխահոր մը մէջ: Այս ապէսին չէիմացաւ մայրը: Եղերական, անխոխաընելի կորուստներուն կրծող վիշտն ու ապրող զաւակին օր մը նոյն վախճանին վիճակուելուն սարսափը հիւծեցին զինք: Եւ հողեվարքի մահճին վրայ, հանգարտօրէն ալօթեց եւ օրհնեց սրդին մնայն այն աւուն, երբ ան խոստացաւ իր թաղումին յաջորդ օրն իսկ ձգել ու մեկնիլ հանքահօրերէն:

— Գնա քաղաք եւ գրասենեակի անվտանգ դործ մը դտիր···:

Տարի մըն էր բոլորուեր անկէ ի վեր: Եւ հիմա, այդ մերձաւոր անցեալէն այրող կայծեր կը ցատկէին դէպի թախծալի ներկան:

Երկու եղբայրներուն համար, իրենց ծնողքին ամուսնութիւնը նուիրական եւ անլուծելի խորհուրդի մը չափը պահեց միշտ: Բողոքական առնէ բարեպաշտ, համեստ եւ երկչոտ աղջիկ մը մայրերնին, ի՞նչպէս հանդիպեր էր կաթոլիկ, ընկերային զաւանանքով արմատական երիտասարդի մը եւ հաւաներ էր միանալ անոր իրրեւ ամուսին: Մանաւանդ, քառորդ դարու կենակցութենէ մը վերջ, տակաւին մնալ նոյն Աստուածաշունչ կինը:

Եւ մեծ եղբօր անհոգ ու հնչեղ ծիծաղը յաճախ կը սպառնար պատռել սրբազան այդ խորանին վարագոյրը՝ հօր համբերութիւնը խաչելով.

— Ելա՛ կը ըսէ նայինք, հա՛յրիկ, ածուխէն եւ հողէն աղտոտ ու կոշտ սառնայի այդ ձեռքերով ի՞նչպէս յաջողակեցիր մեր այս հրեշտակ մայրիկը:

— Ինծի նայէ դուն, տղա՛ս, մեր վէպը···

— Ի՞նչ կ'ըսէիր, հայրիկ···: Մեզմ, չատ մեզմ ու զգալնի սասոով մը կ'արտասանէր մայրերնին այս բա-

ուրը: Սակայն զարմանալի, Թերեւս կախարդական զօրութիւն մը ունէին անոնք: Եւ կը յաջողէին սանձել մարդուն արտակարգ եռանդը, որով սկսեր էր կեանքին «փառաւորագոյն յաղթանակը» դրուատել:

— Լա՜ւ, լա՜ւ, մոռցիր: Ու կը լռէր:

Բայց երբեմն վայրկեան մը կ'ուշանար լուռիւնը: Այդ կը պատահէր, երբ սովորականէն աւելի զուարթ ըլլար ինք եւ ուզէր անսահման խնդուքին հեղնանքի թեթեւ հով մը զարնել ոսոսալով կնոջ փետուրէ խօսքերէն խոնարհող իր հեզութիւնը: Յաւերժան այդ մէջոցին էր որ ան կը ձեռնարկէր իր ամէնէն խիզախ ըմբոստացումին: Ու մայն վայրկեան մը թարթափող այս ապստամբութեան հաչուեյարդարէն զհ եւ ինքնաբաւ, չհուսած բոլոր պահքնեերը կը խոցոտէր հակիրճ յաւելուածի մը մէջ, որ համոզիչ, վճեռոտ ու ազատական ձայնով մը կը կոչէր իր զասական վերջաբանին.

— Լա՜ւ, լա՜ւ, մոռցիր...: Բայց մա՛յրիկ սիրելի, չէ՞ որ ասանք ալ կամաց կամաց վարժուելու են մէյ մէկ հնիկ առնելու եւ քալելընին պատկելու հասարակաց օրէնքին, եւ...

— Աստուա՛ծ իմ, հա՛յրիկ, ամօ՛թ, ամօ՛թ քեզի... ի՛նչպէս կրնաս նման անվայել բաներ խօսիլ զաւակներուդ առջեւ. եւ տակաւին կը յուսաս իրը բարի քաղաքացիներ զատաբարակել զանոնք:

Այս վերյիշումներէն հետզհետէ պղտորեցան երեք լուսանկարները, իրենց փայլուն շրջանակներուն հետ: Կարծես պղպջուն աւազահատիկներու բարակ անձրեւ մը կը մաղուէր անոնց վրայ: Եւ երբ իր նայուածքը ազօտող թաւականցիկ բայց ծփուն քօղին եւեւ անոնք զրկուեցան իրենց գիծերէն՝ զառնօրէն ան հծծեց.

— Ա՛խ, ինչո՞ւ պիտի չապրէինք դուք, ինչո՞ւ պիտի զոհուէինք այդպիսի սոսկալի արկածի մը...: Ա՛հ, ա՛հ, անա՛րդ ոճրագործներ...:

— Չէ՛, ոչ ոք չեմ զրպարտեր, աւելցուց: Եւ որպէս զի համոզէ խիղճը թէ անարդար ու անհիմն ամբաստանութիւն մը չէ ըրածը՝ խորհրդածեց ինքնիրեն.

Ա 26843

— Այո, այո, երկրորդ կարգի մարդասպաններ են անոնք: Որովհետեւ այդ «արկածը» պիտի չանդամալուծէր հինգ ընտանիք, եթէ խնայողութեան անունով չարտաքսէին կարգ մը բանուորներ, որոնց վարպետն բուն պատճառը, յայտնուեցաւ որ, Հանքագործներու Միութիւնը վերակազմել փորձելնին էր: Շահամոլութենէ մղուած, տէրերը փոխանակ նոր մարդիկ բերելու, ճամբուածներուն աչքաթող բարդեցին մնացողներուն վրայ: Եւ ասոնք, ակռանը որոշուած ժամուն պայթեցնելու իրենց հապճեպին մէջ, անհրաժեշտ խնամքով չէին բացան դասաւորել ուժանակը եւ մոռցան աւելի ներսը փոքրոդներուն խմացնել: Արդիւնքը ահռելի աճիւր մը եղաւ, որուն պատասխանատուները, իրր արժանապատիւ քաղաքացիները, օրէնքի պաշտպանութեան հետ յարգանքն ալ կը վայելեն.

Տակաւին երբէք այսքան բացայայտ ու ծանրակչիռ եզրակացութեան մը չանգելու հարկին տակ չէր զըտնուած: Եւ այս տրամաբանութիւնը նախ չափազանց ուղղակի եւ ուժգին թուեցաւ իրեն: Սակայն համոզումը ապահովցուց զինք, կրկնելով.— Բայց ճիշտ է, չէ՞, կարեւորը այն է որ ճշմարիտ է, անոնք պիտի ապրէին այսօր, եթէ այդ կերպով սպանուած չըլլային:

Այս վճիռը իր կուրծքէն նետս ցաւագին քրքիջ մը չարժեց, որուն հեւքերը խեղդուեցան արտասուահեղձ կոկորդին մէջ: Իսկ դէմքը, թէեւ արցունքով թաց՝ ցայտուն կերպով գծեց ծիծաղի մը պատկերը,— Չա՞յրն էր որ կը վախար իր երգիծող ձայնին զուարթ ելեւէջներով.

— Ա՛հ, տղաս, արդէն սկսեր ես չատ յանդուգն դատաստաններ կարել: Գու եւ եղբօրդ «տիեզերական սկզբունքը» — կը յիշե՞ս բառերդ — որ «ամէն ինդիր երկու կողմ ունի», նո՛ր կ'ըմբռնես ահա: Անշո՛ւշտ երկու կողմ: Բայց երբ ես մեր կողմը կը բացատրէի ձեզի, երկուքդ ալ կուշտ մը կը խնդայիք վրաս: Երբեմն նոյն իսկ կասկածեցայ որ «ծեր խենդուկ» մը կը նկատէք զիս. այո, մանկամիտ «ծեր խենդուկ» մը, որ բորբոքելով կը խօսի

Եւ յաճախ կը պարծենա՞յ 1886 Մայիս Մէկի մեծ ցոյցերուն պատիկ առաջնորդ մը հանդիսացած եւ ուրախութենէն արտասուած ըլլալուն համար…:

* * *

Հովէն սանտրուղ ալիքներու վրայէն վարսերէն եւ երկնքի կապոյտ մերկութենէն անթեղող մշուշի սառած մոխիրէն ցուրտ ու ապի տամկութիւն մը քամուելով, քրտինքի նուրբ հատիկներ կը ցօղէր իր մազերուն, մորթին եւ դէմսերն վրայ: Իսկ ինք, ալ ձեռքով սեղմած երկաթէ եզրաձողը եւ երեսով յինած անոր, սեւեռուն նայուածքը կը մխրճէր կարծես չօշափելի հորիզոնի մը հեռաւորագոյն խորչին: Հոն, հարիւր քայլ անդին, ան գարնուելով մառախուղի անթափանց արմի մը, կ'իյնար վէրքուղ կահակներու ապխակ բաշերուն ու կ'օրօրուէր անոնց հետ:

Մինչ նաւը, կոյր հսկայի մը պէս խարխափելով կը յառաջանար ովկիանոսի մութ ու մոլեգնած ջուրերուն մէջէն: Սուր քեթով երբեմն կը թաղուէր իր վրայ վըզէղող ծփուն բլուրի մը հեղուկ ծոցը, պատառելով զայն ու սարսռալով այս կրքոտ գրկախառնութենէն՝ ուրկէ կը ցցուէր յաղթական, վոշիով ու պղպեղակով ողողուած: Երբեմն ալ կոհակը, դէմառած վիթխարի ծովահեծ մը պէս, ճերմակ արիւնող պատանոցով կը խորտակուէր անոր մէկ այտին դէմ ու կաղերէն կը սողար դարսլար մռնչելով, ճանկրտելով, ցնցելով:

Իր խորտուտումէն սթափեցաւ, երբ եաեւէն, բաց լուսամուտէ մը Պիլ ազդակեց.

— Հէ՛յ, հո՛ս, նե՛րս եկուր, ձեռք մը բօքը դարձնել կ'ուզենք:

— Ձէ, Պիլ, չնորհակալ եմ, ճիշտ հիմա ախորժակ չունիմ. քիչ վերջը թերեւս դամ:

— Հայտէ՛, յիմար մի՛ ըլլար, ի՞նչ կը փնտռես այդ ջուրերուն վրայ այս խոնաւ օդին:

— Ա՛ռ՛, ան արդէն մատրմզելներուն կակուղ բոյրերը կը հոտուրտայ: Սուր ձայն մը խնդաց ներսէն: Ճե-

ատ՛, երկու խոչոր աչքերու հետ լայն բերան մը բացուեցաւ լուսամուտի բոլորակին մէջ։

— Ա՛խ ղե, իմ խե՛ղճ տղաս։ բայց ես քեզի չըսի՞ թէ պիտի հոգամ քու բոլոր պէտքերդ, չխոստացա՞յ քեզ կըշտացնել ամէնէն թարմ կոպիկներով, պարարտ ղիսաեբով ու մեղրախառն լեղուներով, հէ՞, չխոստացա՞յ... չըսի՞ թէ քեզմէ աւելցածներով պիտի զոհանամ, ալ ի՞նչ ինքզինքդ կը ճմրթեկես հիմա։

— Հէ՛յ, Պիլ, չի՞ կրնար սա լակոտին երախը կըղպել։

— Ինչո՞ւ դուն չես դար եւ վորձեր, հէ՞, կը վախնա՞ս քօքըրին մէջ իյնալէ, լա՛ւ, կը զիջանիմ քու խաղընկերդ ըլլալ եւ հետդ կոզոպտուելու պատիւին կ՛արժանացնեմ քեզ...։

Երբ ամէնքն ալ նստան քառանկիւն սեղանին չուրջ, «Էրախ» կանգնեցաւ մեծավայելուչ լրջութեամբ ու լուռեցաւ պաշտօնական չուքով մը։

— Տիկիններ եւ պարոններ, այս յիշատակելի եւ հանդիսաւոր պահուն, բոլորիդ ներկայութեան, խոնարհ բայց պատուաւոր քաղաքացիի ապահաւեայ ուխտս կուտամ, որ պարտաղանց պիտի չըլըլնում մեր «Մելամաղձոտ տղուն» հանդէպ։ Իբր ապացոյց այդ ազգասիրական նուիրումիս, ձեզ կը ներկայացնեմ բանաձեւ մը, որուն մշակման ընծայեցի իմ համեստ բանաիանութեանս ամբողջ պաշարը երկար դիւերներ, եւ որ պիտի կարդամ վկայուած հանրային «քըդանջքներու», Զէմբզ Իզիլէի*) երկայնքին, վաւերացման խնդրանքով։ Ահա այդ պատմական վաստաթուղթը.

«Սիրելի մաըմդէլ, քարի եղէք ձեր սրտով, հոգիով, մտքով եւ մանաւանդ, ա՛լ, մանաւանդ մարմնով տրամադրելու սա երիտասարդ հանքերին, յանո՛ւն ռամկավարութեան եւ ձեր հայ-

*) Champs—Elyse'es (Շոն գ'էլիզէ) — Բարիզեան համբաւաւոր պողոտային կ'ակնարկէ։

բենիֆից, որոնց փրկութեան համար կռիւ կը վազէ ան եւ որ, հողի եւ արդի յաւիտենական նաշացուցակին հրաւիրուելէ առաջ՝ էմահան ցանկութիւնը ունի կենսախայտ ու առողջ վառեակ մը նաշակելու... փրանսական տապկուած փաթաթէսով»։

Ա՛րդ, ապնուաւայլ տիկիններ եւ անոնց թշուառական որսորդները, եթէ հմնական առարկութիւն մը չունիք այս...

Բայց քանի մը բաղուկներ ցասկեցին անոր մազերուն, ուսերուն ու բերնին եւ տապալեցին զայն սեղանին վրայ։

— Սա՛նկ, հանդիստ մը նստէ տեղդ եւ սա թուղթերը բաժնէ նայինք։

* * *

... Ցունէսին Բարիզ ժամանող Ամերիկեան առաջին օրաթաժինն եղաւ իրենցը, որ վեցամսեայ զինուորական փորձերէ վերջ՝ 1918 Ցունուար 31–ին կրակի եւ ոխդմի դիծերուն վրայ հանուցեալ։

Երբ հեռուէն լսեց թնդանօթներուն որոտը, որմէ դեռինը դղրդաց իր ոտքերուն տակ՝ երկիւղէն մսեցաւ։ Անոնց ամէն մէկ թնդիւնէն ահազդեցիկ զայնութիւն մը կը սփռուէր մէջդ ու ծորելով դարվար, կը պարուրէր զինք։ Վախցաւ որ ամբողջովին կը նուաճուի այդ ջլատիչ զոլէն եւ զիմից հօր յիշատակին, իբր անխորտակ ապաւէնի մը։ Այդ ոգեկոչումը կը խրախուսէր զինք։ Որովհետեւ ինք հայրը անբեկանելի կորովի մը մարմնացումը նկատած էր միշտ, խանդի անսպառ աւազան մը, ուր հողեկան անպարագիծ վայելքի մը կը վերածուի համոզումին համար մարտնչելը։ Ինչպէ՞ս կրնար ու թախծ կը միաձուլուէին հօր ձայնին, երբ կը պատմէր այն պայքարները, որոնք անիրաւուածներու անպաշտպան եւ երբեմն խուճապահար շարքերը հաներ էին ընդդէմ ոչխերու ահարկու եւ մահահոտ ուժին։ Մանաւանդ երբ կը պանծացնէր իրենց ընտանեկան «սքանչելի

աւանդութիւն»ը, որ աղատութեան եւ իրաւունքի կատաղի սէր մըն էր սերունդէ սերունդ կտակուած՝ եւ որ զինք կապեր էր դործաւորներու «մարտական» դասին:

— Կը յիշե՞ս, այն կռիւը իմաստուն գլուխներ ուներ, որոնք կը ծաղրէին հաւատացեալները երբեւ միամիտ, տգէտ կամ ապուշ: Աւրթոյութիւն չկայ, դժոխք չկայ, սատանայ չկայ կը պատային: Շիտակը, արքայութեան մասին ես ալ շատ բան չեմ գիտեր, բայց դժոխքը կը տեսնեմ հոս: Վա՛հ: Եւ բոլոր դուռերն ալ կոնակի վրայ բաց կ'երեւին: Նա վա՛րը նայէ: Սա թնդանօթները դժոխքի չունեցուն է՞ն նմանին: Կրակ կը հայհոյեն չանճաղերը: Ի՛նչ ալ սարսափելի են, հէ՞, մարդուն արիւնը սոսկումէն կը պղտնայ, մարդուն չեռը կուդայ վախէն...

Տժդունած, նուրբ թրթռացում մը ձայնին մէջ՝ կը խօսէր «երախ»:

— Մոռցա՞ր ամխնելու մեր ռազմափորձերը: Այս ճաթրտուքին շատ մօտէն ծանօթացանք, չէ՞:

— Հա՛, բայց անոնք զուարճալի խաղեր էին: Մեզի մենք էինք նետաղները եւ քար, օդ ու թռչուն կ'որսայինք: Տարբեր էր անկիա: Ձի՞ս տեսներ որ կատակ չէ ասկիա: Այս դժո՛խքի կը նմանի: Դժոխքն լսկ է աս: Զարմանալի չէ որ Աստուած երբեք չիջներ հոն...:

Ու կը խնդար «երախ» եւ ակռաներուն մէջէն դուրս նետելէ առաջ բառերը՝ կը դալարէր լեզուին ծակ, երգիծանքի չէշեր կախելով անոնց վրայ: Կեդծուած այս զուարթութիւնը սակայն կը մնար անզօր, որովհետեւ դունատ դէմքը եւ ձայնին երանդներուն վաթթուած դողը յայտնօրէն կը ցուցնէին թէ ո՛րքան ահաբեկած էր ան: Աւրպասեւ, բլրակոպի մը խրամներէն դէպի դիրքերը կ'իջնէին հմմա: Իսկ վարը, ռազմադաշտի համայնապատկերը, դժոխային տեսիլքի մը ամբողջ զարհուրանքով կարծես կը քրքջար առասպելական բոլոր դեհենները համաճոյլ ցասումին վրայ:

Զգաց որ ընկերոջ այդ վիճակը ցուրտ ու յամառ եր-

ֆիւզով մը կը ճնշէր իր կուրծքը եւ անխնայօրէն կը յոգնեցնէր զինք: Ու հանգչելու համար այդ խոնջկնքէն՝ մտածումով զարձեալ վերադարձաւ իրենց ընտանեկան «պանծալի աւանդութեան», որ պիտի վերականդնէր իր մէջ եւ ապրէր իր չունչին չափ: Հօր եւ եղբօր դաշնեւրուն առջեւ, բարեկամներու եւ արհեստակիցներու բազմութեան մը դէմ եւ մօրը սրտապատառ հեկեկանքներուն հետ՝ ցաւէն ցամաք աչքերով ու վշաքաղուած մարմնով երդուեր էր պահել եւ ծաղկեցնել այդ աւանդութիւնը: Հնաոգային, անոր պատուանդանին վրայ էր որ նախապահ Ուիլսըն բազմեցաւ բունակալ կուռքի մը պէս: Ու մղեց զինք դէպի բանակ, կամաւոր մտնելու «Ազնարհի վերջնական խաղաղութեան» համար:

Քանի դեռ կ'ապրէր հայրը, այս բոլորը անհող ծխծաղ մը մխայն կրնային արթնցնել իր մէջ: Ընտանիք եւ անկէ վերթող յիշատակներ՝ գաւաթ մը ջուրի ու չերտ մը հացի չափ բնականօրէն անկարեւոր կը թուին, որքան տանն որ ունինք զանոնք...: Բայց երբ առանձին դառաւ ինքզինք, դառաւ նաեւ որ «տունը» այլամերժօրէն կ'ինչխէր իր բոլոր զգայարանքներուն: Որ անեւնոյթ, անբացատրելի զօրութիւն մը, հօր տուէրը հագած, կը տանձահարէր իր կամքն ու զինք կ'առաջնորդէր իրեն անծանօթ բայց մտերիմ արահետ մը: Եւ իր հարազատներուն համար ունեցած անսահման սէրը հեռուհեռէ խտացեր էր մխակ ղլխաւոր նպատակի մը մէջ.— Ազգանէ զատակ մը ըլլալ անոնց, հաւատարիմ մնալ «տունին»...:

Ու հիմա, թնդանօթներու խուլ, զահանդեսային բոմբիւններուն եւ զնդացիրներու չոր ու մահատիւռ կոցահարումին դէմ՝ ցաւրա եւ յամառ վախին հետ՝ երկչոտ թպրտումով մը թեւ առնող այդ զոհունակութիւնն ալ ունէր: Կը սկսէր հաւատալ որ իրեններուն հոգիները ուրախ (կամ թերեւս տխուր) հպարտութեամբ մը պիտի լեցուէին, տեսնելով թէ ինչպէ՛ս, ինք, անոնց վերջին չառաւիղը, իր կեանքն իրր պատուար կը նետէր մեծ անիրաւութիւններու դէմ, ինչպէ՛ս կը կռուէր փոքր, ճզմուած ժողովուրդներու եւ Ազատութեան դաշին հա-

մաբ: Այս խորհրդածութիւններով փորձեց զրահել ինքզինքը: Նոյն իսկ վճռական որոշում մը առաւ — Ռամանեցին ճայթող մարտահրաւէրը դիմազրաւել վառօդի եւ ուժանակի որոտումներուն վարժ հանգստութեամբ...»

Գ.

Ռուսական բանակներու վերջնական քայքայումը կը զգացուէր տակաւին 1917 Յուլիսէն: Բանի մը ամիս վերջ, պարտուած, յոգնաբեկ այս զօրագունդերը Նոյեմբերեան մեծ Յեղափոխութեան խիզախ, հերոսական պաշտպանները պիտի հանդիսանային ամբողջ չորս տարի տեւող քաղաքացիական կռիւներու մէջ: Բայց Խորհրդային Ռուսիոյ հետ առանձին հաշտութեան դաշնագիրը յաղթանակի նոր յոյսեր ներշնչեց կեդրոնականներու սպայակոյտին: Մանաւանդ որ Միացեալ Նահանգներ պատերազմ յայտարարած էին արդէն եւ եթէ անոնց թարմ, կուշտ, արդիական սպառազինումով զօրախումբերու դէպի ճակատ հեղեղուելէն առաջ, իրենք չվախճախէին դաշնակից ուժերը, այլեւս յաղթութեան ոչ մէկ խարկանք պիտի կրնային սնուցանել:

Այսպէս՝ խաղաղութեան դաշինքով մը փակելով արեւելքի ռազմաբիծերը, հնարաւոր դարձաւ զօրաբաժիններու փոխադրումը Արեւմտեան Ճակատ՝ դոր վերակազմեցին, աշխուժացուցին, զրահաւորեցին վերջին եւ վճռական արշաւով մը ողողելու համար Բարիզը:

Զորս տարի ըման, Մահը իր մագիլները մխրճած խնամներու կողերուն, կաղկանձէր ու սոնացեր էր հազարզլխեան սովալլուկ բորենիի մը մօլուցքով: Եւ դանկերու մէջ տակուած, որդնոտած ուղեղներն ու կարմրած, լուսավառ բիրերը լափլփելէն յափրացած՝ կը քթքթար... Ու հրանօթներու եւ հրաղէններու հրաչէկ ետախներէն հոսող այդ զարհուրելի քթքթիչն ալիք-ալիք տարածուող սոսկումն ու սարսափը չլախտաւորներու, խելացնոր մարդասպաններու երամակի մը վերածեր էին կարծես կրակէ գիծերուն բոլոր զօրագունդերը:

Բայց անօրինակ էին այդ օրերը: Այդ օրերուն՝ կաթ-ծեռ քաղուածքը ըրին պատերազմական չորս տարիներուն աւերներուն, վերապրումներուն եւ մահացումներուն:

Մեծ յարձակողականին նախանշանը տրուեցաւ Թլեդանօթներէն: Անոնց հետեւեցան զինուցիներու, ռումբերու եւ հրազէններու համազարկները: Եւ պարսպուած ահեղավազ հեղեղատի մը չղթայազերծուած ուժգնութեամբ, յորդահոսան, արձակուեցաւ Գերման արշաւը:

Զախ կողմէն Ռէյմսի առջեւ էին արդէն, մինչ աջ թեւերուին կը զարնուէր Ամերիկեան առաջին զօրաբաժինն: Մայիս 30, 1918–ին, երբ վերջին խրամ՝ Մառն գետը կը հոսէր իրենց եւ յաղթութեան միջեւ: Սակայն Լիւտէնտորֆ վարանեցաւ անցնիլ գայն: Շարաթներ՝ իր ուժերը նետեց մանր բախումներու վրայ, թշնամիին ուշադրութիւնն ու զօրութիւնը տարտղնելու համար հեռաւոր անկիւններ, բայց ձախողեցաւ իր այդ ծրագրին մէջ, հետզհետէ յոգնեցնելով, ցամքեցնելով կեդրոնի բանակները:

Վերջապէս Յուլիս 15–ին, Արեւմտեան Ճակատը ամբողջ երկայնքով չարժեցաւ ամէնէն առաջաւոր կէտերէն մինչեւ Ռէյմս եւ աւելի արեւելք: Խորագոյն կէտին, ար դրպանի մը պէս կ'իջնէր վար՝ Մառնը անցան անոնք, սակայն Մարաջամա Ցօշը գտան հոն:

Իսկ Յուլիս 17–ին Ֆրանսական հակայարձակողականն էր որ ինկաւ Գերմաններուն վրայ, որոնք 18–ին կը կռուէին իրենց նահանջը կանոնաւորելու համար միայն: Այդ օրերու բուռն ընդհարումներու միջոցին էր որ, Շաթօ Թիէռիի չուրջ, Ամերիկեան զինուորներ անսովոր հերոսական խիզախութեամբ դիմադրաւեցին Թշնամիին, իրենց ձգած բազմաթիւ զոհերուն դիակները իրր պատնէշ գործածելով:

Լայնածաւալ եւ ահարկու ճակատամարտը վերջացաւ Գերմաններու վերջնական խորտակումով:

Մարդկային յորձանուտ հեղեղի մը կոհակները ճեղքուեցան մարդկային երկաթապատ վանդակորմի մը դէմ փչրուելով:

Այդ ալիքներուն պղպջացող փրփուրները բոսորաթարդագոյն կարմրեցան կուուղներու խռչափողերուն եւ ռազմագաշտի հողին, զալարիքին, փշաթելերուն եւ խըճաքարերուն վրայ:

Սուլիններու եւ դաշոյններու այդ զօհամարտութեան կը վազէին զիշատիչ կատաղութեամբ մը արբշիռ, մոլեղնած:

Կարծես խրախճանքի մը կը սուրային, ուր մեկմեկ ամբարձին յաւերժահաբսեր իրենց զաւակս ալիտ ընէին: Եւ զեղանի կաքաւուղներու զրանած պտրտերէն զալոր-չհայտղ հեչտանքն ու չրթունքի չրթունք ոստոստող զինեի կուժերէն արտախուժող բոյրն ու համը այծամարզերու հեթանոս որոնումներով արբեցուցեր էին զինքնք...:

Այդպէ՛ս վերադարձան նոր զիրքերը:

Իրենք եւ անոնք այդպէ՛ս վերադարձան: Կոխկրտեալ կիսակենդան հծծիւնները, հեւքերն ու կիսամմուկները: Կոխելով անդլուխ դիակներու, կէս մարմիններու, քառորդ մարմիններու, իրաններու, անդամներու, կըտրտներու, պատառներու, բեկորներու, փշրանքներու վրայ, բոլորն ալ արիւնաշաղ, յօշոտուած, անճանաչ...:

* * *

Կառքը կապած թեւաւոր նժոյգներու ալացքին՝ Մահը կը սաւառնէր ռազմաճակատի երկայնքով եւ ցածէ՛ն: Իր կմախք ոսկորներուն ժանտ ու ցամաք ճարճատիւնէն, հրաշէկ կապարի եւ պողպատի անհամար չեղրեր կը սփռուէին կուուղներուն վրայ: Եւ ասոնք, մահահոտ անոնց համբոյրին տակ իրենց հոգիները կառչած՝ կը հալէին հեռուհեռ կամ յանկարծակի:

Եւ հիմա ինչպէ՞ս կը վերյիշէ այդ ամէնը:

Բոլոր ասոնք, կարծես հրացայտ պոռուտակներու պէս բեւեռուած են իր ուղեղին եւ հալած բիրին մէջ: Ու պիտի չհանուին երբեք: Բնաւ չելլեն պիտի: Մանաւանդ Օգոստոսի այն օրը, որ բախտորոշ հանդիսացաւ Սօմի Ֆրանսական յարձակողականին համար: Ա՛հ, վայրագո-

րէն զեհենային ու թշուառական այդ օրը, երբ վայրկեանի մը ինքնամոռացման մեղքը քաւեց իր մարմնին ողբմապին եղծումով:

Միայն երեսուն քայլի մէջտղ մը կ'անջատէր զիրենք Շնամի առաջին զինեկէն: Ռազմական զերապանդ դիքքերու մէջ խրամուած՝ Շանձրահիւս, անանցանելի փամփուշտէ վարագոյրի մը նման, Գերմաններ անպարտելի կը Թուէին: Սակայն պէտք էր կոխկրտել անոնց դիմադրութիւնը, կարենալ յառաջանալու համար: Եւ ապաքդիւն ու ծանրապին փորձերէ վերջ, անգլիական քանի մը հրաձայլերը դժոխային կրակ մը բացած, խրամի մը վրայ քալեցին: Ձամբան, վիրաւորները իրենց հետքերուն, վէրքերուն եւ հանգիւններուն հետ, արբուեցան, ձմռեցան հրաձայլերու ժանիքաւոր անիւներուն տակ: Խակ փոսին մէջ յամեցողներն ու փախչողներն ալ ծակծկուեցան արիւնծարաւ դնդակներէ: Մէկը, խելագարի նման դէպի զիրենք կը վազէր ճչալէն եւ ձեռնառումբը ցցած: Ցանկարծ պայթուցիկ մը անոր զլուխը վերցուց ու ասբառ: Բայց մարմինը, անգլուխ, վարդակարմիր շատրուան մը կամարելով խուճափղէն վեր՝ չարունակեց իր վազքը մինչեւ իրենց Թումբին, ուր Թաւալգլոր փոռեցաւ դետին, կոկորդէն ցայտող արիւնով լուալով իրենց երեսները...

Դէմէն, լաւ պատնիշուած մարտկոցէ մը, «սեւ ասղաւարտակիրներու» խմբակը դնդացիրներու հրափոթերը իրենց դէմ չիտած, ամենափոքր չարժում մը փորձողին ուղեղը դէմքին եւ հողին կը հոսեցնէր: Երկու ժամուան մէջ քանեւհինգ զոհեր տուած էին անոնց: Եւ բանադատուած էին անչարժութեան կամ անպտուղ մահացման:

Ցուզումի եւ կորովի միախառն հոգի մը կը բնկերէր չինապատին Թաւ ձայնը, երբ սկսաւ խօսիլ կացութեան չուրջ: Տեսանելի, հասուսելի ըլլալու չափ մերձ ասանխուսափելի վիճակ մը կը սպառնար իրենց: Կը մօտենար ընդհանուր չարձակողականի պահը, երբ իրենք պէտք հրամայուէին խուժել գերմաններուն վրայ: Բայց աքր

առաջին ամբողջական բնաչինչում մը դիմագրաւելու յանձնառու պէտք է ըլլային: Որովհետեւ «սեւ սաղաւարտաւիրնեկն» ու իրենց գնդացիրները պիտի չհանդուրժէին ա՛չ մէկ կենդանի եւ երեցող սաուէրի:

— Աւելի նախընտրելի է որ մեզմէ ոմանք մեռնելու վտանգը աչքի առնեն հիմա եւ փորձեն լուծել սա դէմքի հանելունները: Այդպէսով թէ մեր ընկերներուն կեանքերը չափով մը կ'ապահովենք եւ թէ վաշտին յառաջխազացքը կարելի դարձուցած կ'ըլլանք: Ո՞վ կ'ուզէ երթալ...

Կամաւոր ներկայացողներէն Ֆրանսացի սպառնի մը պերսեց որ իրեն չնորհուի առաջնութեան իրաւունքը: Հապիւ երկու ժամ կ'ընէր, որ իր երէց եղբայրը, բախտի մը ընթացքին երկու կտորի կխուեցաւ: Եւ թող էին իր աչքերը, թէ կարմիր եւ թէ վճիտ էին: Ու անոնց յուսահատ խոնաւութեան մէջ զայրագին ու վայրագ ցոլքեր կը ծփային, մոլեգին բռնկումով...:

Ծայրայեղ զգուշութեամբ ու դանդաղօրէն ան սողոսկեցաւ խրամէն դուրս համազարկիներու մոխրագոյն կանաչաւուն ծուխին տակէն եւ սկսաւ սողալ, ինքզինք ծածկելով այս քարի կտորին, այն հողի բունճին կամ ճաղատեղ եռին: Ցանկարծ, ցցուելով ամբողջ հասակով վեր, պղկոտը, լալահառաչ եւ ահասարսուռ պոռչըտալով մը զարձաւ եա: Փորը ճեղքուած էր վերէն վար: Եւ երկու ձեռքերով աղիքները բռնած, ան կը վազէր դէպի իրենց վտոմ: Բայց չհասաւ: Ծաղկեցաւ ինքն իր վրայ ու պոռաց.

— Մեռցուցէք զիս՛ զիս՛, երկնքի սիրո՛յն, սպան-նեցէ՛ք զիս...

Այդքան կոպկոպալին եւ քամնելի բառաչ պոռտոտուք յամբօրէն մարթուող ոչ մէկ անասունէ լսած չէր ինք: Ցետոյ բառաչը նուազելցաւ պայթիւնի մը մէջ եւ ալ չհեսան ոչան:

Ուրիշ հինգ հոգիներ կանչուեցան: Այս անգամ պէտք էր աւելի արագ, յանկարծակի զարնել: Անմիջապէս ուժգին հրացանաձգութիւն մը բացին իրենք թշնամի դիրքերուն վրայ, զանոնք դէպ վայրկեան մը ծածկելի տակ

մղելու համար: Ամենաբերու այդ չնոթութիւնը օգտագործելին հինդ կամաւորները, ձեռքերնուն պատրաստ երկաւական ռումբերով խոյանալով դուրս: Իրարմէ չորսական քայլ անջրպետով վազելին դէպի ահարկու եւ աննուաճելի մարտկոցը: Անոնցմէ երկուքը հնձուեցան ճամբան: Իսկ մնացեալ երեքին ուժանակները չուբջանակի պայթեցան «սեւ սաղաւարտակիրներուն» բոյնին վրայ:

Գնդացիրնները դադրեցան լրենց ակռաները կճրտեէ...:

Բայց նոյն պահուն այն երեքին մէջէն ահռելի, զահանդական որոտում մը դեռինը պատուեց, հողէ ամպ աւեան մը չղթայազերծելով մէջոցէն վեր: Խրամնները սարսեցան խուլօրէն: Եւ օդին մէջ դողդողացին ձեռքեր, ոտքեր, եւ դլուխ մը գլորեցաւ իրենց առջեւ...: Երբ նօսրացաւ փոչեծուխը, հնչատ հոնդիւն մը ճեղքելով պարզուղ ալիտաւայրը, լչաւ իրենց խրամէն վար: Գիչ յետոյ արդէն նշմարելին մնացեալ երեքէն վերջինը, որ տարածուած կռնակին վրայ, կ'ոռնար ցաւին սաստկութենէն: Երկայրի պղպջաւ չերտ մը խրած էր անոր պորտին մէջ: Ան փորձեց թաւալիլ դեռինը ճանկրտելէն, ան փորձեց քաշկրտուիլ դէպի լրենց փոսը:

Հեռուէն՝ ձիու մը աղէխարշ ու վայրի վրնջիւնը հասաւ իրենց ականջներուն: Զարնուած էր խեղճը: Եւ այդպէս կուլան անոնք: Բարձրաղաղակ, կարծես բռնօրէն: Բայց իրենք չկրցին զանազանել վիրաւոր ձիուն վրնջիւնը երեքէն մէկինէն, ա՛յնքան անասնօրէն կը ճչար ան ալ...:

Հո՞տ էր որ կորնցուց ինքզինք: Հո՛տ էր որ չդիմացաւ հոգեվարքի այդ խելացնոր տեսարանին: Ի՞նչպէս դիտէր այդպիսի խուժդուժ մահացում մը: Եւ ուզեց օգնել անոր: Զկ՞ որ ան կրնար զարմանալ եւ վրկուիլ տակաւին:

Ու դեռնաքարշ նետուեցաւ դէպի վիրաւորը: Եւ դայն գրկած կը սդար երբ դնդակ մը իր ձախ ծունկը ծակեց եւ անցաւ: Փլաւ ոտքը: Ինք ծռեցաւ աւելի եւ

ցաւագին սողոսկումով ձգուեցաւ առաջ, վրկուելեան դծին հասնելու յոյսով, առանց լքելու ահեղօրէն մռնչող իր բեռը: Բայց ճիւղ–ճերմակ բոց մը սուլեց աջ կողմէն եւ բաղուկը ուսէն յափշտակեց ու տարաւ: Ինք վազեց թըռչող բաղուկին ետեւէն, որ բռնէ՜... սակայն չգտա՛ւ...: Նորէն վազեց, սուրաց, սլացաւ, ո՞ւր, ո՞րքան, երբեք չգիտցաւ: Եւ իր բաղուկը ա՛լ չտեսաւ: Միայն՝ երբ վերադարձաւ,— երբ սթափեցաւ՝ դիշերը էր: Բամբիւնները ու որոտումները լռեր էին:

Զարնուած լուսինէն,— կիսովին հաշմուած էր ան ալ — սպիտակ, դողդոջուն խաղաղութիւն մը կը ծաւալէր ամբողջ մարտադաշտին վրայ: Երկիւղէն ակռաները կափկափող անզորրութիւն մը: Այնքան երկչոտ, այնքան ճղճիմ ու հիւանդագին էր այդ հանդարտութիւնը, որ կը կծկուէր, կը դողար, կը սրսփար ամէն անգամ որ վիրաւորներէն ոռնոց մը, վայնասուն մը կամ հեծեծանք մը բարձրանար: Եւ կամ, մերթ ընդ մերթ, երկու կողմերէն թնդանօթի հարուածներ իրենց հակումը ծանուցանէին:

Երբ լման մը արթնցաւ եւ ինքզինք ճանչցաւ, զգաց սուր, զայրացած ցաւի մը ձախ ծունկէն ալ ուսին մաղձլցիլը եւ անկէ, բարկաճայթ ոստումով մը՝ այտին եւ աչքին ցամքելը: Ողջ ձեռքը մօտեցուց եւ կամաց՝ չօշափեց... փշրուած էր այտոսկրը եւ աչքը կաթիլ–կաթիլ կը թափէր վար:

Իսկ ընկերը մեռեր էր արդէն:

Թեթեւ, զով հովի մը անէական ճնշումը վէրքերուն՝ դիտակցութիւնն ու զգայարանքները ընդարմացուց կըլլէին:

Բոլորէն գաղտնի,— ինք այդպէս կարծեց — հին օրերու անուշ ու մելամաղձոտ մեղեդի մը մրմնջելէն, ժժզոյն եւ նուազկոտ դիմիւռ մը զովաշունչ թեւերը ծալեց իր մարմնին չուրջ: Գորովով, քաղցրութեամբ համբուրեց իր ճակատն ու շրթները եւ քնքշօրէն, մայրօրէն չոյեց ճաթած այտը...: Իրեն այնպէս թուեցաւ թէ, երկինքէն իջած թեւաւոր եւ արծաթ հագած վարդածին

աղջիկ մըն էր այդ դեպիւտը: Եւ գլուխը անոր գրկին,— ինք այդպէս կարծեց,— յուլօրէն, մեղկօրէն յանձնուեցաւ անոր դիտելեան: Ու վորձեց քնանալ: Բայց թըմբուլթիւն մը կանխեց քունը: Յողնատանջ իր մարմնով՝ մինչեւ քունին ժամանումը չկրցաւ դիմադրել ցաւի խայթոցներուն:

... Ինք հոն էր, սակայն մարմինը վոհատրուեցաւ հեռո՛ւն, հօթը բլուրներ անդին: Անոր համար ինք չզդաց աչ բաղուկին եւ ձախ սրունքին անջատումը իրմէն: Ու չկրցաւ սիրելի դիակներ կղզոզ անտուկներու եւ պատանքուղղ իր ծունկին վրայ: Անոր համար՝ հագիւ լսեց աղոցին խժբախիւնը իր ոսկորներուն դէմ, մուրճերուն դանդիւնն ու չեփորներուն եղերերգը անհետացող գինակից-ներու գազաղներուն եւ գերեզմաններուն վրայ: Այնքա՛ն հեռուէն կ'արձագանդէին անոնք եւ այնքա՛ն քաղցրօրէն կ'օրօրէր ու կը դղուէր գինք արձաթե հագած վարդածին դեպիւտը:

... երբ սթափեցաւ առկից ալ, ինքզինք գտաւ թափօրի մը մէջ, որ քաղաքին չբեղօրէն գլօշագարդուած պողտատներէն կ'անցնէր: Փողոցներու զոյգ եղերքուն, տասիկաններու երկար շղթայ մըն էր ձգուէր, խուժանացած հանդիսականներու անդուստ խանդաղատանքն ու ինքնամոռաց խենթութիւնները սանձելու համար: Շէնքերու պատուհաններէն եւ տանիքներէն թռչղթէ գոյնզգոյն բաճիչներ ու ժպտալիններ կը հեղեղուէին իրենց վրայ եւ բոլորտիքը: Մայթերէն բարձրացող խաժամուժը կարծես պիտի պայթէր երջանկութենէն:

Նայեցաւ չրջապատի չոայլ պերճանքին: Դիտեց պճնուած, սիպանիմ նուագախումբերն ու քաղաքային համազգեստաւոր պահոնականները: Ժպտեցաւ անոնց տոպանցքի սկանակ ու բռնազբօսիկ եղանակին եւ գմայլեցաւ այս վարթամ ու համադաշնակ դեղեցկութեան վրայ: Եւ հաշտուելէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով մխիթարուած զդաց, վարձատրուած նկատեց ինքզինք: Այսպիսի բուռն համակրանքի, այսքան ինքնայորդ սէրի փոխարէն կ'արժէ՛ր տալ ամէն ինչ, կ'արժէ՛ր տալ ձեռք, ոտք,

աչք եւ կեանք: Ձի՞ որ իրենց համար էին այս բոլորը: Բոլոր այս ծափերն ու կեցցէները, ճիչերն ու աղաղակները, խինդն ու ցնծութիւնը իրենց համար էին:

Թայց քանի մը չարաբնեռու զուարթ ու հոգեպարար շքահանդէսներէն, երեկոյթներէն, հանդիպումներէն եւ յոյսերէն վերջ՝ ահաւոր, քայքայիչ ու վայրագ հիասթափում մը հարուածեց զինք:

Երբ օրերը վերադարձան իրենց բնականոն ընթացքին, յիշեց որ առանձին էր մարդերու այս անասհման յորձանքին մէջ: Նոյն իսկ իր հարազատներուն յիշատակն ու հոգիները յաւերժապէս բաժնուած կը թուէին իրմէ անհուն անջրպետով մը: Կարծես անծանօթ, անթափանց ու անմատչելի աշխարհներ կը տարածուէր հիմա իր եւ անոնց միջեւ: Ու ինք ժամանակ չունեցաւ որոնման ելլելու այդ նոր, արտաոսրոր երեւոյթին նկատ:

Չյաջողեցաւ մտաբերել թէ ո՞վ իրեն ներշնչեր էր այն վտահութիւնը, որ երբե՛ք պէտք չունի հոգի մարդ մտածելու: Ո՞երկէ ծագում առած էր այն սեւեռուն համոզումը թէ ամէն օր, սովորական երեք ճաշերու հրաւէրներ պիտի գային իրեն: Այո, ժուժկալ թէեւ ու անկանոն, բայց վերջապէս ապրուստ մը պիտի հայթայթուէր կերպով մը: Ա՛յնքան բնական եւ անվիճելի կը թուէր այս ակնկալութիւնը:

Սակայն լերկ ու չամառ կաւահող մը կը դրաւէր զինք կտոր-կտոր: Կը զգար հեռահեռ թէ անատոյգին առաւերը ամէն օր քիչ մը աւելի կը թանձրանար իր քայլերուն առջեւ: Ինչպէս դրամը կը սպառէր աճապարելով եւ ինք կը սկսէր ժլատօրէն ու զուրկզրկանքով համրել մնացածը: Եւ եկաւ առեն մըն ալ, երբ բնակարանի պահանջը յանկարծակիի բերաւ զինք, որովհետեւ հիւրընկալ ընկերներ իրենց քաղաքներն ու գիւղերը կը ցրուէին արդէն:

Ակամայ եւ բնազդօրէն հետեւեցաւ իր նմաններէն մէկուն խորհուրդին ու ներկայացաւ պատերազմի խեղանդամներու խնամատար զրասենեակը:

— Կը հաճի՞ք ձեր անունը տալ, զօրաբաժնի եւ վաշ-

ալ յարակից ծանօթութիւններով։

Եւ իրեն համար երկար, չարչարալին վայրկեաններու վնասուտքի մը վերջ, օրիորդը դարձաւ կասկածոտ դարմանք մը դէմքին.

— Բայց... կը նեղէք... բայց դուք սպաննուեր էք։ Այսինքն ձեր անունը կրող անձը մեռեր է դործողութեան սեղանին վրայ։

— Ինչպէ՞ս։ Ինդրեմ, օրիորդ, մէկ կողմ ձդեցէք կասակը, որովհետեւ բարեբախտաբար կամ դժբախտաբար կ'ապրիմ տակաւին եւ ահաւասի՛կ եմ... իսա՛ւ որ՝ է՛մ, ու առա՛նց չափազանցութեան։

— Զարմանալի բան է, չէ՞ք կարծեր, շա՛տ զարմանալի...։ Կը համբո՞ք վայրկեան մը սպասել։

— Օ՛, հարկա՛ւ, հարկա՛ւ։

Բիչ անդին, կարճատեւ խորհրդակցութիւն մը կատարուեցաւ փսխուքներով, որոնք լսելի կ'ըլլային երբեմն։

— Ո՛չ, օրիորդ ճօյս, այդ տեսակ խնդիրներով չենք կրնար զբաղիլ։ Մեռած արձանագրուեր է, լմնցաւ։ Մեր դործը չէ քննել ու վնասուել, որեւէ ճշդումի համար։ Սրդէն հասարակ դեղձարարներ կը վերտան չորս բոլորին։

Բարեուզարուհին կը մօտենար ախուր եւ չիմի երեւոյթով մը։

— Կը թուի թէ ձեր անունին քո՛ւն ակբը...

Սակայն ինք մէջտեղ, ինք կանգնեց դայն դառն ժպիտով մը, որ արցունքոտեցաւ հեռուհեռէ.

— Ձավարանց վտառ կ'երեւին սպաննուած ըլլալու մասին, այնպէս չէ՞ օրիորդ... Բայց ողջ եմ, չէ՞ն տեսներ որ ողջ եմ... սարսափելի չէ՞ որ կը կասկածէին թէ ինքզինքս չեմ, ի՞նչպէս թէ ինքզինքս չեմ, ո՞վ եմ հապա, չէ՞մ դիտեր ես թէ ո՛վ եմ, թէ ո՛ղջ եմ... Եւ ինչո՞ւ կ'ուզեն որ անպայման մեռած ըլլամ, ըսէք, խնդրեմ, ինչո՞ւ կ'ուզեն...

Կոկորդը լեցուեցաւ յուղումով։ Պիտի փղձկէր գաւչն, պիտի լացը յուսահատութենէն։ Սակայն դայրոյթէն ճչաց.

— Բայց այս ամբողջը ապուշ բան է, ծիծաղելի բան է, դժոխային բան է, չէ՞ որ հոս կանգնած եմ ես, տեսիա չի՞ նշանակեր թէ ողջ եմ ես եւ կ'ապրիմ…։

Աղջիկը հազիւ կրցաւ թոթովել կեղեւուն ձայնով մը.

— Ես չատ… ես խորապէս կը ցաւիմ։ Եւ հեռացաւ։

… Ու հիմա մաշած անթափանցելի ունի մխայն եւ այն մոխրագոյն «չքանչանը» ժոանննոց թեթեւէ, զոր իբեն նուիրեցին իր կոծուած անդամներուն փոխարէն եւ որուն վրայէն ցից ու փայլուն գիրեր կը կանչէին.

«Պատերազմի հաշմանդամ, օգնեցէ՛ք այս խեղճին»

Դ.

Եւ զարուած վայրկեանով մը դռնապանը որոտաց.

— Նայէ՛, հիմակուընէ կ'ըսեմ, եթէ այս երկիւղ առանց զրամի դաս, կողերդ կը ջախջախեմ, հասկցա՞ր, կողերդ կը ջարդեմ, վերջը չեմ խառնուիր։

— Այս գիշեր կը բերեմ, Ծնունդ է, ոտն է այսօր. ձեղի Սուրբ Ծնունդը կը շնորհաւորեմ եւ նոր տարուան առթիւ երկար եւ երջանիկ կեանք կը մաղթեմ։ Իրապէս կը յուսամ թէ այս գիշեր կը բերեմ քիչ մը դրամ։

— Ի՞նչ մը, ըսիր, յիմա՞ր ես, ինչ ես։ Նայէ՛, յիշէ որ ամէն բան չափ եւ սահման ունի. քեզի միգդնալով սեռեակներէս մէկը տուի, եւ ինչի՞ փոխարէն, ուրիշ տալար, ամսական ուրիշ տալարի չունին դրամատուն։ Լա՛ւ, հիմա չորս ամսական կը պարտիս ինծի, եւ մի՛ մոռնար տեսիա, որովհետեւ իմ գործս չէ քեզի պէս դատարկապարտ անասուններ խնամելը, հասկցա՞ր, իմ պարտքս չէ. այնպէս որ վազէ՛. եւ հաւաքած դրամներդ հոս բեր, փոխանակ սրինկայութեամբ մոխելու…։

Ու հեռանալու չարժուած մը ըրաւ։ Բայց քանի մը քայլ առնելէ վերջ կեցաւ յանկարծ եւ դառնալով՝ ըսաւ խուլ ու ցամաք ձայնով մը.

— Մտիկ ըրէ որ ըսեմ. եթէ մինչեւ երկիւղ պարտքիդ կէսը դոնէ չհասկես, եւ եթէ քու բարիքդ կ'ուզես, ա՛լ այստեղ ոտք չկոխես, հասկցա՞ր, ա՛լ աչքիս չերեւաս,

քեզ դուրս կը չպրտեմ, բայց դէշը այդ պիտի չըլլայ, կրնայ բան մը պատահիլ, վերջը չեմ խանդուիր, այդ–չափ... հիմա կորսուէ դնա՛...:

— Կ'ապաշեմ, պարոն Օ'Բանըը, մի՛ բարկանաք... ես պիտեմ որ դուք չատ ազնիւ կերպով վարուեցաք ինծի հետ... եւ ես երախտապարտ եմ ձեզի: Ես չեմ ուրանար ձեզի ունեցած տալիքնիրս... միայն կը խնդրեմ որ քիչ մը ժամանակ չնորհէք եւ ես կը վճարեմ, իրա՛ւ կ'ըսեմ, Աստուած վկայ որ իրաւ կ'ըսեմ, կուտամ... կամաց–կամաց... ամէն մարդ կը խորհի թէ գործերը պիտի լաւնան քանի մը ամիսէն... կ'ապաշեմ, մէկ վայրկեան, մի–այն մէկ վայրկեան լսեցէք ինծի... Թոյլ տուէք որ վերջերը հոս անցնեմ, ի՞նչ կ'ըլլայ... Պարոն Օ'Բանըը... դուրսը այնքան չատ ցուրտ է եւ ես մէկը չունիմ... ո՞ւր կրնամ երթալ... աչխարհիս վրայ մէկը չունիմ... կը խոստանամ որ կրցածս ընեմ... այս դիշեր ձեր ուզածին չափ դրամ բերեմ, բայց... հակառակ պարագային, Թոյլ տուէք որ սենեակս դառնամ... կը պաղատիմ, պարոն Օ'Բանըը... ես ո՛չ ոք ունիմ, ոչ ոք... եւ դուրսը մարդ կը սառի... ես կը...

— Եւ որո՞ն հոգը, ըսէ՛ նայիմ, որո՞ն հոգը: Իմ ի՞նչ գործս է Թէ դուն կը սառիս կամ կը մեռնիս, հէ՞, ապո՛ւշ քեզի: Ես միայն մէկ բան գիտեմ, ունելիք ունիմ քեզմէ, ուրիշ ոչինչ: Դուն եթէ չես կրնար ապրիլ, կրնաս մեռնիլ, չէ՞, կրնաս սառիլ, իմ ի՞նչ հոգս... եւ ինչո՞ւ կ'ապրիս արդէն... հա՛, ան ալ հասկնանք, ինչո՞ւ կ'ապրիս որ...

Այս այլանդակ ու վայրագ հարցումը սուր ճպոտի չափ ետեւնիս իջաւ իր Թշուառ քամակին: Բայց զայն չզգացաւ զարհուրած կարծես եւ չտպտպալ փողոց բարձրացաւ աստիճաններէն:

Միապաղաղ մռնզոցէն երկինքէն ձիւնը կ'իջնէր մարգարտածաղկի Թերթերու ձեւերուն ու մեզմ նազանքով: Ինչ կը յառաջանար ամպերէն հիւսուած այդ սպիտակ սաւանին մարդոց երթեւեկէն դեռ չպատռուած, անբիծ մասերէն: Ու իր աչ ոտքին եւ ձախ անուժախայտին

գորշ ու լղրծուն հետքերը կնիքներու պէս կը դրոշմուէին մայթերու պապղուն, արծաթէ մաքրութեան վրայ: Ինչպիսի տխրագին այլափոխում, մտածեց: Եւ անմիջապէս խորհեցաւ ինքզինքին: Ահ, ինչպիսի՛ զարհուրելի տըխեղծում մը, ի՛նք: Մարդու կրունկին տակ ճաղճաղուն ճմլուող ձիւնը իր վէրքը կը սպիացնէր քանի մը վայրկեաններէն ու ապա բոլորովին կը բուժէր, կ'անյայտացնէր այդ սպին ալ: Բայց ինք, զարնուած պատերազմի զարշապարէն, անոր դիւրաւիչ ճիրաններէն փեռեկուտուած մարմնով, հաշմանդամ, մինչեւ գերեզման որպէս անջնջելի խարան պիտի կրէր փամփուշտներու եւ ռումբերու բռնաբարումին այդ նախատինքը:

Կոկորդին մէջ իր հեղձուցիչ տատապանքէն գալարուող հեծեծանք մը, որ դուրս կրնար հասել ամէն վայրկեան, եւ սրտին վրայ խոցոտող ծանրը վազուան սարսափին՝ ան չըջեցաւ անկիւնէ անկիւն եւ թաղամասէ թաղամաս, իր ձայնին հետզհետէ աւելի ազաչանք եւ յուսահատութեամբ ու արցունքով խոնաւ յուզում խառնելով: Մինչ դուշագիր թուղթերով պատատուած ծրարներ անուէրած, մարդիկ կ'ուռապարէին ծամածուռ երանութեամբ չորացած դէմքերով: Եւ այնքան երջանիկ էին անոնք ու յաչէտակուած, որ չէին ուզեր իր անօրինակ թշուառութիւնը: Դանչ այդպէս խորհեցաւ ինք:

Ահա չոտոտով կ'անցնին անոնք, մարդիկ եւ կիներ, կծկուած իրենց կոճկուած վերարկուներուն մէջ, օձիքնին բարձր, ձեռնոցուած ձեռքերով: Ահա զոյգեր իրարմով համապրուա, իրարու նայուածքներու խորը մոռցած աշխարհ, իր բոլոր ցաւերով: Ահա մէկը որ, աչքերը չվերցնելէ մայթէն, զո՞յչ որ չահի, եւ ուրիշ մը, որ կը նայի իրեն արտահատանքով, ձեռքը գրպանին հանելու չարժում մը կ'ընէ, բայց յանկարծ կը փոխէ միտքը, խորհելով թերեւս թէ չատ ցուրտ է եւ պիտի մոխն մատները:

Պահ մը կը կանգնի չարժապատկերի տան մը մուտքին քով: Ծօնական նոյն անհոգ դուարթութիւնը կը մաղուի հոս ալ: Ձիւնի բաթիլներ կ'իյնան առոյգ քըր-

քիչներու վրայ ու սարսուռով կը հալին այդ հպումին ջերմութենէն: Եւ ցուրտէն կապտած չրթներով նիհար ու աղքատ կիներ կը մօտենան լրեն, դողդոջուն մատներով մանրուք վնռռելով լրենց անօթի զրամապանակներուն մէջ:

— Ի՞նչ անչնորհք տեսարան է սա, այսպիսի օրուան մը համար, չէ՞, մարդու ուրախ տրամադրութիւնը կը–տոր–կտոր կ'ընէ. պէտք է օրէնք մը ըլլայ, որ զանոնք լրենց տուներուն մէջ արգելափակէ տասնիկ օրեր:

Ջոր, անխռով ձայնով խօսեցաւ չափահաս մարդ մը իր ընկերներուն, տոմսավաճառ աղջկան քանի տոլարնոց նոր թղթադրամ մը երկարելով՝ «վեց հատ, կը հաճի՞ք»–էն վերջ, մինչ վերապրերին կը սպասէր:

Աղջիկը անհրաժեշտ նկատեց այս պատահարը պատմել թատրոնի մուննետիկին: Բարձրահասակ երիտասարդ մըն էր ան, նիքէլէ վայրուն կռճակներով եւ ոսկեզեղմն երիզներով կապտա համազգեստ հագած՝ որ նոյն պահուն զարձող պատկերները կը ծանուցանէր միօրեայ նակ բամբ չէչաերով եւ անցորդները կը հրաւիրէր նեղսկ վայրերին:

— Իսկ ի՞նչ կը խորհիս թէ մենք կրնանք ընել, ըսաւ ան:

— Ձեմ գիտեր, բայց գանդատը կրնայ վերակացուի ականջին հասնիլ եւ գիտես թէ ան չատ դիւրազգած է յաճախորդներու դժգոհութեանց հանդէպ:

Տղան ուրիշ երկրնտրանքի կարելիութիւն չգտաւ նոյն իսկ ծոծրակը քերելէն յետոյ եւ մօտեցաւ անոր, տասը սէնթնոց մը ձգեց տուփին մէջ ու փսփսաց.

— Շատ կը ցաւիմ, բարեկամ, բայց կը վախնամ թէ պիտի ստիպուիս ուրիշ տեղ մը վնռռել քեզի համար:

Իր պարտաւած ու մելամազձոտ նայուածքը պահ մը յամեցաւ տղուն վրայ: Եւ ձայնը յայտնօրէն կը դողար երբ մրմնջեց.

— Շնորհակալ եմ ձեր բարի վարմունքին համար:

— Արդէն բաիտս երբեք հանդիպ չէ զգացեր իմ ըն–

կերակուրենէս, աւելցուց յետոյ: Ու առանձնացաւ առաջ: Մինչ դանդաղօրէն, մերձեցող գիշերուան խաւարահաւս քանգրենու ծածանումէն՝ մութը թափահարուելով վար, կը թափանցէր համառատած մշուշէն ներս:

Դէպի անծանօթ թաղեր այլեւս անորոշ ու բնազդական թափառումի մըն էր որ ան անձնատուր եղաւ կարծես: Դարձեալ բնազդօրէն, հնազհնակ ան սկսաւ աւելի յամառ դառնալ, անցագրներու կասկիլով ալ երբեմն: Ինչ որ առաջաւ սակայն, քանի մը փոքր գրամներէ զատ՝ թեւպարանքն էր յուսալքիչ հարցումի մը, որ ուղղեց ինքնիրեն.— Արդեօք երանութիւնը կրնա՞յ գնուիլ մարդոց խղճերը, դանոնք չբծելու, զգայատիրկ ընելու ասիճան...:

Ահա Ծնունդը սկսոյ ու բարեմեան երիտասարդ վաճառականն, որ թեթեւս հմմա կ'արտասուէ ցնծութենէն, գլուխով անվախճան կարաւաններու բարեպաշտ եւ աստուածաճախ հետեւորդներու, որոնք Իր մարդեղումը կ'օրհներգեն: Բայց ի՞նչպէս, չարունակեց ան մինախօսել անշշուկ, ի՞նչպէս մարդիկ կրնան փառաբանել Աբրահ Աստուածը, առանց անոր անահմման էութենէն կաթիլ մը ներածելու իրենց հոգիներէն ներս եւ հալոցուելու անոնց: Եւ ի՞նչպէս չեն նմմարեր իր անուեմափայտին փաթթուած արդարութեան խեղդամահ պատկերը:

Զգաց իր մտածումին անձնասիրական հոտը եւ ամչցաւ: Բայց այդ պահուն, իր ամբողջ կեանքէն՝ անիսան երջանկութեան գէմ մէկ վայրկեան չկրցաւ վերյիշել: Եւ այս գառնութիւնը ծանր մեղանչում մը չթուեցաւ իրեն: Նոյն իսկ խորհեցաւ թէ արդեօք իրապէս այնքան բաւեմի՞ա էր Քրիստոս, որ կրկին խաչուէր ու նեբէր բոլոր անոնց, որոնք կը զոհանային չղչղուան ընծաներով եւ առատ լուպիններով չէնցնելով Իր խոտանները, որոնց մարմարէ կամ կրանիթէ ծանրանիստ սիւներուն տակ, արտասուատուր հիծիծանքներ ու անլուր անէծքներ իրենց ցաւախառնած ոսկրուտ բերաններուն՝ կը ճարճատէին կմախքները անոթի եւ յոգնատանջ բեւեռներու Ղազարոսներու...:

*Բայց այն առեն, որ վերջին անկիւնէն խոնարհ վա-
զոց մը կը դառնար, ականջներուն զարնուելցան առաջին
խաղերը քաղցր ու արտում չարականչ մը.*

Silent night! Holy night!
All is calm, all is bright.

*Եկեղեցիի մը լուսաւոր պատուհանները տեսաւ: Ան-
շուշա անոնք կը բարձրանային դէպ յուզող այս աղօթքին
խառնիչ արձագանգները:*

«Լո՜ւռ գիշեր, սո՜ւրբ գիշեր»:

*Ինչո՞ւ այսպէս երբեմն եկեղեցին եւ դողդոջային ա-
նոր կամարները: Ինչո՞ւ այդքան խռովեցաւ ինք եւ զբ-
բաւուեցաւ հոս ծունկի գալու բուռն փափաքէ մը: Թե-
բեւս՝ որովհետեւ տակաւին լսած չէր այս պարզ ու քաղց-
բանուազ մեղեդիին այսքան տխուր եւ ժպտուն երանգնե-
րով երգուիլը: Կամ թերեւս ան, հեռաւոր ու մոռցուած
ժամանակներու անջրպետէն, իրեն բերաւ յիշատակը
հինգ մը աչքերուն վճիտ մխիթին, որ կը սիրուէր իր
վրայ խանդակաթ մաղթանքներու արտաղեղումին հետ.—

«Սիրելի զաւակս, եւ մայրը կը համբուրէր դինք ցնծա-
թեամբ դողդոջ ալուէրը չրմներով, Թող Աստուած եր-
բեք իր աչքերը չվերցնէ քեզմէ... հոս կը մեջամտէր հայ-
րը.— Սրտիդ արժանի զաւակներ ունենալու երջանկու-
թիւնը չտեսնէ քեզի, պանդուխտ ու քեզ ալ սիրող ու խնա-
մող աղջիկ–հրեշտակով մը... եւ զարմանալ կը չարունա-
կէր մայրը,— Ինչ բոլոր նեղ ու դժբախտ օրերուդ մէջ,
յոյսդ եւ սիրտդ վստահէ Յիսուս Փրկիչին եւ Ան քնաս-
պիսի չլքէ քեզ...»:

Բայց ահա մեջոցը՝ որ հոլ կը սուլէ: Եւ,

Holy infant, so tender and mild,
Sleep in heavenly peace.

*Ահա ձիւնի բաժիկները, մտրակուած այդ անասունէ
չունչէն, կ'արշաւեն իր վրայ մեղմօրէն, մոլեգնօրէն:*

«Լո՜ւռ գիշեր, սո՜ւրբ գիշեր»։

Երկրորդ համարն է որ կը սկսի ահա, հոգիշունչ, ջևմեռանդ, քաղցրահնչիւն նոյն եղեւիչներով։

— Լո՜ւռ գիշեր, Տէ՛ր, սո՜ւրբ գիշեր, որքան ցո՛ւրտ է գիշերդ, Տէ՛ր…

Հծծեց։ Բայց մատղրեց սպասել պաշտամունքի ա-ռաքեալն։ Արդէն ա՛լ սպառած էր ինք։ Վերջին յոյս մը, վերկարար ապաւէն մը թուեցաւ այս ազօթարանը եւ այս ժամուորները աւելի բարի երեւցան իրեն։ Կարծես ա-ռանց ազօթքները անեղծ ու երանաւէտ խորութենէ մը կը ցայտէին եւ աւելի այլասէր թախիծ ու հառաչանք կար ասոնց չբծոնքներուն վրայ։ Ասոնց սիրտերը, Աստուա-ծային սիրոյ եւ ողորմութեան անսահման ու հեշտարոյր ծովկաստանին մէջ, երջանկութեամբ արբած՝ խենթ ճոխութիւններով թռչկոտող ճնճղուկներ ըլլալու էին։

Եկեղեցիի մուտքին երիս դուռ վեր, վաճառատան մը պատուհանին մէջ վառ ճրագած ազօտ լամպարին դեղ-նաւուն լոյս մը կ'իյնար մայթին վրայ։ Իսկ վերը, եւեք-տրական վիթխարի ապակեպատ ցուցանակ մը, չղթա-ներով ամրացուած առագին յարկէն, թեթեւօրէն կը տա-տանէր հովէն, մեռաղի դուռով եկեղեցիին քամելով վար։ Նոսրաւ հոն, անկիւնը հեռուած լապտեր մը վրայ, կաբենալ սենեակելու համար հաւատացեալներէն, որոնք պիտի արձակուէին քիչ յետոյ։

Արդէն վերջին համարն էր որ կ'երգուէր։

«Լո՜ւռ գիշեր, սո՜ւրբ գիշեր»։

— Որքա՜ն ցուրտ է գիշերդ, Տէ՛ր…

Ու սարսռաց։ Եւ իր ոսկորներուն ծուծը մինչեւ՝ ար-ձիկին զգաց սուր ու ցուրտ ասեղներու, որոնք կ'այրէին նախ եւ ապա կ'ընդարմացնէին իր անդամները։

— Շնորհաւոր Սուրբ Ծնունդ, եղբայրնե՛ր…

— Օգնեցէ՛ք լինի, խնդրեմ…

— Կ'աղաչեմ, բարեկամնե՛ր, օգնեցէ՛ք որ եա սատ-նամ սենեակս… կը խնդրեմ, օգնեցէ՛ք որ տուն դառ-նամ…։

Յուրաչն պնդացած ու կապտած իր շրթներէն հազիւ կը լսուէին մրմունջները իր մաղթանքներուն եւ պատառանքներուն, երբ պատարագը աւարտած՝ ժամուորները չսպասով կ'անցնէին առջեւէն, մուշտակ եւ օձիք սեղմօրէն կոճկած իրենց պարանոցներուն շուրջ: Հիմա՝ ձիշտ իր կարկառած ափին եւ մեռած աչքին պէս, ալ պարապ ու մութ է եկեղեցին:

Դռնապանին բարկացայթ եւ սպառնագին ուրուականը չէր զինք ցասումով եւ դառնութեամբ համակողը: Անոր սարսափին ազատագրուած կը զգար ինքզինք ու թեթեւ, անշահախնդիր թեթեւ ու անկաշկանդ, որովհետեւ գիտէր այլեւս թէ պիտի չդառնար իր երկարամեայ գերութեան: Եւ կարծեց թարգմանած ըլլալ իր հոգին կըտցահարող գիշատիչ ցաւը, անոր բուն պատճառն ու տարողութիւնը յայտնելով՝ երբ անլսելի ազազակով մը չընչաց.

— Յո՛ւրա գիչեր, Տէ՛ր: Եւ ներէ՛, ա՛հ, ներէ՛, բայց որքա՜ն վատ են ու վարնոց արարածներդ, Տէ՛ր, մե՛ղք պատկերիդ...:

Յուզանակին ճռինչը ընդմիջեց զինք ու երկնցաւ քանի մը փողոց աւելի: Եւ կարծես մէկին երկինքը թօթուեց այնքան ուժգնօրէն, որ ամպերու մշուշապատ լեռնաշղթաները փլան փշուր-փշուր ու թափեցան վար ձիւնի լայնածիր փերթերով: Մինչ հովը, սառնաշունչ քրքջով կը հալածէր, կը թափահարէր զանոնք եւ վարելով դուռերու եւ առիճաններու կողերուն դէմ՝ կը ձեռէր քիչ մը ու փակցնէր անոնց մութ անկիւններուն:

Չկրցաւ հանդուրժել այդքան սաստին եւ նենգամիտ կեղծիքի: Նոյն իսկ մեղքցաւ Աստուծոյ: Այն երկիւղը, թէ բարեմասնաբար Ան կրնար խարուիլ անարդ ու խորամանկ մարդոց ազօթքներէն, լեցուց իր կոկորդը անյայտ կսկիծով եւ աչքերը արցունքով: Որովհետեւ համոզուած էր ինք, թէ ազերսական եւ գեանաքարշ խոնարհութեան անոնց մրմունջները դարձեալ ուրանալու, կրկին զոռնալու, վերստին չնանալու թոյլատուութեան խնդրանքներ էին միայն...:

«Լո՜ւռ գիշեր, սո՜ւրբ գիշեր»։

Իրաւէս վախցո՜ւ, որ սրտաչոյզ եւ դաշնանուագ այս մեղեդիները օրհնութեան անթափանց քօղերու պէս ծածանէին մարդոց յանցապարտ հոգիներուն վրայ եւ բաթի, մխամխա ու անփորձ Որդին չճանչնալով զանոնք՝ լմնար բուրմնաւէտ այդ սրտպաճճիներուն խորը։ Եւ անկիզօրէն արդահաւեցաւ Մեռը։

Ինչպէ՜ս կասկածէր երեսաւորդ Վարդապետը, թէ իր պատուէրներէն ամենէն վանմատոյնն ու հրաշալին,— Սիրեցէ՛ք զմիմեանս — մարդոց որդիները քանդակած, պատուաստած էին հալանի կուժ-քերու, հեշտապալար պորտերու, տարփագրգիռ ազդրերու վրայ եւ ոսկեայ գեղին քրքիջին մէջ։

Ու անդիմադրելի բաղձանք մը ունեցաւ Հովիւը ծանօթացնելու հօտերուն, որպէս զի անոնց դաւադիր մատիներուն դէմ չերթայ «մեւս անգամ զաւտան»։ Ըսկսեցաւ չատ մտերմօրէն ինք կը ճանչնար նենգութիւնը անոնց, որոնք կը ծնրադրէին ոսկեձոյլ եւ արծաթամուռ խաչերու առջեւ, իր մօր «անուշ Քրիստոսը» խաբելու, կաշառելու համար քանի մը կաթիլ արցունքով կամ քանի մը հեզամտութիւնջ ապօրինութիւն։

Ինք գիտէր թէ անոնք, մեղաւոր ամբարիշտ ու չուտյտ, բուռ մը արծաթի վամ չերթ մը մամմնի վոխարէն նորէն պիտի խաչէին զինք։ Եւ հիմա ա՛յնքան բաղմաթիւ են կայտխաներն ու Յուդաները, լայնաթիւ ու ծանրաքաշ են խաչերը. Գողգոթաները ա՛յնքան սեղ են ու բարձրաբերձ, բեւեռները հատա են ու երկար, մուրճերը լայներան ու կարծր են ա՛յնքան։ Նիզակները սայրասուր են ու թունաճեղ եւ չիրմաքարերը քարաժայռ են հիմա։ Եւ պղպջաւեայ անհոգի վիշապներ են պահապանները, որոնք չանթ ու փայլակ կը ժայթքեն իրենց երկաթափող ռունգերէն։

— Մի՛ դար, Տէ՛ր, ա՛լ մի՛ դար, հաւատա՛, ինձի պէս կ՛ընեն ինձի ալ, ճչմարիտ կ՛ըսեմ, Աստուած վկայ ճչմարիտ կ՛ըսեմ, ինձի պէս կ՛ընեն ինձի ալ···

Հավի քմայքով սուլոյնեբուն հետզհետէ անսանձ ձիւնամրրիկ մըն էր յաջորդէր: Եւ ցուցանակի չղթաներուն ժանգոտ օղակները կը պրկուէին ու կը ցնցուէին անոր հարուածներուն դէմ, բարձրաձիչ կոնչիւններ արձակելով: Մինչ ձիւնը կը տեղար չուրջն ու վրան, համատարած սպիտակ պատանքին ներքեւ շնչահեղձ փորձելով դինք:

Սակայն իր դժայարանքները թմրած կը թուէին արտաքին վիճակներու նեղդրծումներուն հանդէպ: Չինք ըմբռնացնող դառնութիւնն ու ցաւումը բորբոքեր էին անանձնական, տեսլային հիւսթափումի մը պատճառած ներքին փլուզումէն: Վազէմ ծանօթներ էին իրենք. դինք եւ մարդկային անարդարութիւնն ու կեղծիքը եւ ճանչցեր էր զանոնք իրենց բոլոր երանգներով: Բայց անոնք երբեք չէին երեւցեր իրեն այսքան զգլխելիօրէն փետրաթափ ու այլանդակ: Հաւանաբար այս ծայրայեղ յուռեւստութեան ցուրտ շունչէն զարնուած՝ դռնապանին ուրուականը, Ծնունդը, սա եկեղեցին եւ սառեցնող ձիւնանային դիչերը նահանջեցին իր էութենէն, տեղի տալով հոգեկան փոթորկումի մը, որուն տարերքը կատաղութեան տանեւէրեւիկ տարերներու զրկանքներէն եւ տուայտանքէն եւ հիմա, տապալած ամէն պատուար՝ կ'տապատակէին իր դիտակցութիւնը: Այդ երկար տարերներու ընթացքին արհամարհանք, արցունք եւ անօթութիւն ծամած էր ինք, բնա՞ւ ինքզինքին չնեղելով մտածել մեղնելու այն համր ու հեզ փափաքին, որ երբեմն կը յայտնուէր իր մէջ: Եւ կը խորհէր թէ Բրիստոս անչուշտ տեսած էր այս բոլորը: Տեսած էր թէ ինչպէ՞ս ճամբեցին դիրենք ճակատ ու երբ դարձան տուն ամբողջ, հաչմուած կամ կիսատ՝ տեսած թէ ինչպէս իրենց կրունկներուն տակ սէր եւ ժպիտ եւ ոսկի հեղեղեցին...

— Դուն տեսա՞ր այդ ամէնը, Տէ՛ր, դուն տեսար, չէ՞, բայց հիմա՛ նայէ, նայէ հիմա՛, տես ինչպէ՛ս կը փախչին մեզմէ, մեր տառապանքէն, մեր մարմիններէն, որոնք իրենց համար քաչքայուեցան, իրենց համար ըմբըջռուեցան, իրենց համա՛ր, այնպէս չէ՞, Տէր, իրե՛նց

համար...:

Վերջին քանի մը օրերուն մէջ, երկրորդ անգամ ըլլալով ցանկաց մահուան խաղալ անխուսեան: Եւ ասիկա, վերջնական ու անկանխելի պատուհասեան մը խոստովանանքն էր այլեւս: Որովհետեւ միշտ մոռցած, միշտ կիսաքաղց եւ անտուն եւ անսէր այս տանջահար կեանքը խուժդուժ ցաւի մը պէս հիմա կը կրծէր, կը յօշոտէր զինք, իր հարազատներու ճակատագրին մասնակից ըլլալու հզօր կարօտի մը հետ: Եւ որովհետեւ անհունօրէն չարչարուած, վատրուած կեանքի բոլոր դաւերէն՝ միակ բաց եւ հիւրընկալ մուտքը դէր կարծեց անանել՝ վերնդման առաջնորդող անցքի մը մթնշաղ բերանն էր: Ու առանց վարանման կամ երկիւղի մեդմադոյն հպատմին, ինք ուղեց, ինք խնդրեց իր Քրիստոսէն այդ ճամբուն իրաւունքը.

— Բա՛ց Ձու զուռդ, Տէ՛ր, եւ ընդունէ զիս նէրս, կ'աղաչեմ,

— Կ'աղաչե՛մ...

Ու հեկեկաց: Գլուխը կախեց կուրծքին եւ դառնօրէն հեկեկաց:

Իսկ ձիւնը կը պատէր զինք արդէն եւ ցուցանակին չղթաները ուժգնօրէն ճռնչելով կը հիւծուէին իրենց ժանգոտ օղակներէն: Ցանկարծ հովը չաչեց մոլեգնաբար: Երկաթի եւ թիթեղի զայրագնած ճանկրտուքի երկարաձգուող կճղտիւններ լսուեցան: Անդօր խաղալիքի մը պէս, ցուցանակը իր ձողին աչ ու ձախ կողմերուն շարժուեցաւ քանի մը անգամ: Սակայ չդիմացաւ իր բոլորեց իր առանցքին վրայ, խզեց իր կապանքներն ու պահ մը կախուած տատանելէ յետոյ վերջին չղթայէն՝ վրաս վար խուլ ու զսպած չառաչիւնով մը:

Մերձաւորագոյն անկիւնէն, անսէր եւ քաղցած չան մը լալկան ու կերկերուն կաղկանձիւնը եկաւ, կարծես որպէս արձագանգ...:

Ե·

Ցաջորդ առաւօտ երբ վաճառատան տէրը ցուցանակը վերցուց, սարսափահար իր աչքերը գամուած մըն-ացին մարմնակոյտ մը վրայ: «Բաղաք»ը հասաւ ամպարանքով եւ դաւ դիակ մը, որ կը ժպտէր սառած դէմքունակութեամբ: Բա՛ն չկար վրան. ո՛չ անուն, ո՛չ հասցէ, ո՛չ ալ ձեռքը, ո՛չ ձախ ոտքը, ո՛չ ալ մէկ այտն ու աչքը:

Տեսաւ մէյն երկու անթացուպեր եւ ծխախոտի հին տուփ մը, լեցուած վայրենացած ձուխով, մատիաներով ու լուցկիով: Տեսաւ նաեւ մոխրապոյն «չքանչան» մը աժանոց թիթեղէ, անպատուաւորէն բազմած դոյնն ու ձեւը կորնցուցած անոր բանկոնի սրտին՝ որուն վրայ ցից ու փայլուն գիրեր կային.

«Պատերազմի հաշմանդամ, օգնեցէ՛ք այս խեղճին»

ԿՈՏՐԱԾ ԹԵՒԵՐՈՎ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

«Մարդիկ այսօր, կը նային ինձ
Ու կը սպասեն որ շուտ մեծնամ.
Դէմքիդ ու հոգիդ դըժոխակէզ՝
Մարդիկ մոռնա՛լ կ'ուզեն, տըղաս»...

Վ. ԹԷՓԷԼԵԱՆ

1932--35

ԿՈՏՐԱԾ ԹԵՒԵՐՈՎ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

Ա.

«ՊԱՏՈՒՀԱՍՈՒԱԾԸ»

(Նոր Հէթիաք)

1.

Ապառաժուտ լերան մը կողերէն առկախ, Այեսեորկէոսի կիսակործան ու լքուած մենաստանը, տակաւին կանգուն իր չորքասլաբիսպին մէջ եւ զանգակատան համաչներուն տակ, ահաւոր եւ հրաշալի առասպել մը կը պիտցնէր:

Անյիշատակ դարերու ավջամուղջէն վրթիած աւանդութիւն մը, սոսկումով եւ խորհուրդներով լի մթմունջներով կը վախսար հարիւրամեայ գեղջուկներու զրոյցներէն,— Ամէն տարի, Զատկի գիշեր, կիսափուլ վանքի պարիսպներէն ներս՝ անծանօթ երիք աստուածներու մարմիններ կը բացատակէին, երիք հրաշառ խաչերու վրայ:

Գիւղին հավանաւոր սուրբերուն նուիրուած վիթխարի բայց հոգատանիլ կաղնիներուն չունչերը եւ սեպաձեւ ու մահատարսուռ քարաժայռերուն արձագանգները չէին յուշեր ոչ մէկ մարդկային նայուածքի, ոչ մէկ մարդկային չունչի կամ հունչի խիզախումն ու մխրճումը խորհրդաթաթախ վանքի տուներներէն ներս:

Եւ երկիւղած սերունդներ յաջորդելով իրարու, երէք ու անցեր էին, իրենց երդիքներու պուկունքներէն կախուած առասպելին ծանրութիւնը կուրծքերնուն:

... Օր մըն ալ Այեօս–Եորկէոսի ժայռերը դղրդացին թափահարումէն կառապէտ, ժանտատեսիլ ու համայնաւեր մըրկահասի մը, որ կը բարձրանար հեռո՛ւն, երեք ծովեր ու երեք ցամաքներ անդին եւ կը սաւառնէր ու կը դառնար օղակ–օղակ, քաղաք–քաղաք: Անոր ճիրանաւոր մագիլները կ'ելկարկին, կը խրէին ամէն գիւղ, ամէն հիւղ, ամէն բոյն ու բրտօրէն, ու բռնօրէն կը խլէին ամէն հեւք, ամէն բաբախիւն: Եւ երբ ալ արմատ չմնաց չդղրտուած, եւ երբ ալ խրճիթ չմնաց մոխիրի եւ փոշիի չվերածուած եւ չունչ չմնաց, որ խանձած չըլլար անոր լեզուին մահահոտ շաչիւնէն, արիւնաբոյր եւ գիշատիչ՝ մրրկահասը կշտացած, յափրացած՝ ամփոփեց իր հազար–հազար ժանիքները եւ ուրախանի փոթորկավար թեւերով բարձրացա՛ւ, բարձրացաւ ու պայթեցաւ ահեղաճայթ որոտումով մը: Եւ ամէն անկիւն, ամէն փո..., ամէն զաւթի ու կոհակի վրայ ցանեց ու ցրուեց իր աւարը առատօրէն, ամբիւնացած, կիսակենդան եւ անզգայ...:

Այդ կողոպուտէն մարդկային բեկորներու քուռ մը թափեցաւ Այեօս–Եորկէոս լերան ստորոտը, ուր կայսերական չքեղ ու մեծափաթթամ ապարանք մը իր վանդակապատ դարպասը կը բանար քաղաք իջնող ոլորապտոյտ քառուղիին վրայ:

Մանուկներու, պարմանիներու անոնց մարմինները կը զծուէին ցցուն ոսկորներով եւ չեչուտած ակօսներով: Կարծես իրենք իրենց մխսերն ու երակները ծամեր էին, կենդանի պահելու համար մոթիերին, որ գիշեր, խոշոմներ ու ծերացեր էր հոգին, արեւին եւ աւազին ժանտ հալումէն: Կարճ հասակներ, խոշոր ոտքեր եւ բարակ վիզեր ունէին անոնք:

Կեանքի, աշխոյժի եւ յանդգնութեան որպէս ապացոյց սակայն, դեռ կը պահէին իրենց անհանգարտ աչքերը, որոնց բիբերէն նայուածքին կը հոսէր հալած ասղնլուկ ջրվէժի մը լոյսէ յորձանքով եւ յստակութեամբ: Հոն, իրենց հոգին կը ցոլանար քիչ մը բիրտ, քիչ մը վայրագ, քիչ մը հեթանոս այլ վսեմ ու ազնուա–

կան դեղեցկութեամբ մը: Անոնք կորաուեցին անծայրածիր հորիզոնները երեք ցամաքներու եւ երեք ծովերու ակնթարթ մըտող պահէ մը եւ լնկան Այեօս–Եորկէոսի փէշերուն ու խոովեցին անոր դարաւոր նինջը...:

2·

Կարմիր թաթառը, որ զարկաւ իր ժողովուրդին եւ հայրենիքին, յորդահոսան հեղեղներով կարծես սահեր ու անցեր էր իր պզտիկ դէմքին վրայէն: Ու աչքեր տարեր էր նրբութեան ամէն երանէ, բարութեան ամէն արտաքին նշոյլ: Հիմա՝ աւլուած ու չորցած ճախճախուտի մը մոայլ լերկութիւնն էր որ կը գրկէր Անոր դէմքին բոլոր գիծերը: Երբեմն միայն, այդ նոյն գիծերուն երկայնքին տարածուած տասնեւեօթ աչուններու թախիծն ու տրտմութիւնը կ'ուռէին, կը մեծնային եւ վաղամեռ լոյսուցօղով մը կը անդուրէին դինք:— Երբե՞ք դարուն չտեսաւ Ան, որովհետեւ իր տասնեւեօթ տարիներու բոլոր օրերուն վրայէն ալ մղձաւանջային արհաւիրքի մը թոնալի խորշակն էր քալեր...:

... Զահակի դիւցը: Կաթիլ–կաթիլ թանձրացող խաւար մը կոխկրտելէն, նեղ եւ քարքարուտ արահետէ մը Ան կը մատլցէր դէպի հնամեայ վլատակները մահաչշուկ գանգին: Անհամար սերունդներ չղթայած ցնորական առասպելի մը տիրակալութիւնը փշրելու վայրագ հերքումնք մըն էր որ կը մղէր դինք մեհնատան: Կամ գաղտնի, տառապագին ցանկութիւն մը, մէկ անգամ, գոնէ մէկ անգամ տեսնելու աստուածները, որոնք ճառագայթներ էին պարզեւեր արեւին եւ անէծք ու պատիժ իր հայրերուն, եւ պռոալու եւ աղաղակելու անոնց երեսն ի վեր իր քէնը այս անօրէն սահմանումին համար:

Այդ գիւցը դոց մոխրագոյն մշուշ մը վար էր քաշեր երկինքը: Եւ որպէս զի չխլէ ան, դոց մոխրագոյն մշուշը կլլեր էր ցից ու սրածայր կատարները չրջակայ բարձրաւանդակներուն, անոնց վրայ գանգչեցնելու հալածք ծանր ու ապառնալի երկինքը:

Եւ Ան կը ճեղքէր մութ ու անթափանց դիշերը օձաձայար չաւիղին հետ: Եւ բոլոր աստուածներուն դէմ իր մէջ ամբարուած ցասումն ու արհամարհանքը հիմա իր չրթներու երկու անկիւններուն թառած՝ կծիր էին զանոնք վար: Եւ ինք այդ դառնութեամբ համաձրաւ, ինքնամոռաց, ոռնահաչելով վախչող սողունները խըլըտիւններն ու մարդկային զարչապարներէ անարատ որձաքարերը՝ կը դիմէր առաջ, անտարբեր երկրի նեղուկներուն մութին եւ երկնքի վրէժխնդիր դայլոյթին:

Բայց բարի Թուխիր, որուն այտերը տակաւին խոնաւ էին պայծառ արշալոյսի մը արցունքներէն՝ փաթթուեցան Ամոր սրունքներուն: Ուզեցին արգիլել, ուզեցին փրկել այս անխորհուրդ եւ խելագար արկածախնդիրը: Փորձեցին դայն չեղեցնել անկոխ ու վտանգաւոր այս ուղիէն. եւ փախցուին. եւ քրթմնջեցին: Սակայն Ան չկըրցաւ լսել անոնց մրմունջը: Այն առեն բարակ ձօսափ մը ելաւ տերեւներէն.

— Ո՞ւր կ'երթայ այս մանուկ տղան, ո՞ւր կ'երթայ այս յիմար տղան. անծանօթ ու նենգաւոր այս բաւիղներուն մէջ ի՞նչ կ'որոնէ այս յիմար տղան, այս մանուկ տղան...

Բայց մանուկ տղան չկրցաւ հասկնալ Թուխիրուն եւ տերեւներուն հնձեցանքը: Եւ ուրբերը ճմլեցին քանի մը նորաբողբոջ ծիլերը, որոնցմէ ցասադին հձձանք մը բարձրացաւ.

— Ախերի տղայ, անմիտ տղայ... ի՞նչպէս մոլորեր է... ի՞նչպէս այս ճամբուն ճանկն ինկեր է... չի՞ պիտեր արդեօք... չի՞ լսեր արդեօք թէ ո՛ւր կը մեռնի այս ճամբան... ո՛ւր կը քաշէ այս ճամբան...:

Նոյն պահուն երեք ծովերէ եւ երեք ցամաքներէ ժամանող հով մը աստեղ զանոնք եւ մոռակելով անցաւ. մինչ սպարթիներուն եւ ցոդոյններուն չուրջ երկաթօրէն յամեցան իր սոյլին արձագանդները.

— Ան կ'երթայ աստուածներուն իր ցասումը պատթկալու: Ամոր հոգին վշտին վրիժուրներուն վրայ տատանող տրտունջի սպղոս մըն է. Ան ժժռնքի հրաբորբոք

կաթսաներէն բուռ-բուռ կուլը ու կապար խմեց, բայց ծիծաղեցաւ զանոնք որպէս մահաբեր լրեն մատուցանողներուն անմտութեան վրայ, իր բոցակիզուած հոգիին եւ մոլեխինդ վա՛րժ քիմքին համար այնքան զով էին անոնք ու ա՛յնքան քաղցր, ա՛յն-քա՛ն քա՛ղ-ցր՛ը՛ր՛ը՛ր՛...

Հովը հեռացաւ. անոր քղանցքներէն քաշքշող դիւային քրքիջ մը լսել կարծեց տղան ու նայեցաւ իր բոլորտին: Կարծեց տեսնել տարօրինակ ու արտառոց ստուերներ, որոնք յանկարծ դուրս խուժեցին պուրակներէն, հոգի ու քարի ճեղքուածքներէն ու անդունդներէն եւ սկսան պարել ձիթենիներու այլանդակ թեւերուն վրայ, թափանցիկ զեփիւռի մը տրտում ու հեզ նուագով:

... Եւ վիհի նման խորունկ այդ դիշերին մէջէն, Ան միշտ կը յառաջանար մեղմ, չատ մեղմ չշունչով մը ազօթքի հին փշրանքներ ցանցնելով ճիւղէ ճիւղ ոսոհոտող ուրուներուն եւ արտացոլ նարնջենիներուն.

— Երկնէ՛ր երկին, երկնէ՛ր երկիր...

Ցանկալի, հեռաւոր խուլ դղրդիւնէ մը ցնցուեցաւ լեռը. տղուն կրունկներուն տակ՝ խիճերը սարսռացին:

Ձիթենիները երերացին, խոնարհեցան եւ աղերսեցին: Աստուածներուն ու զեփիւռին մեծամաղձոտ դաշներդը խեղդուեցաւ խաղաղ կաղկանձիւնի մը մէջ: Այն ի՞նչ էր անցաւ. երկարեց վիզը տղան, հասկնալու համար թէ ի՞նչ էր որ անցաւ: Բայց երկիւղը լայնաբաց աչքերով ուղեց ներս սողոսկիլ Անոր կղզուած ակռաներուն ընդմէջէն. խածաւ դայն ու վազեց:

Ու հարցուց, որո՞ւն, չվիտցաւ, բայց հարցուց.

— Ինչո՞ւ այսքան մուխցաւ, ինչո՞ւ այսքան մուխցաւ:

Մէկէն՝ վանքին ու մէջոցին սերտօրէն սկզուած խաւարը պատուեցաւ երկնքէն իննկող, կոտրտած ճերմակ նիզակի մը. Ան նայեցաւ վեր.

— Աստուածները չահեր կը նետուն ճամբանին լուսաւորելու, մտածեց:

Սակայն հաւանաբար՝ անոնցմէ մէկուն ոտքը գայթած ու չանթ մը փրթած էր անկէ: Եւ տղան տեսաւ քիչ

մը վեր, միայն քիչ մը վեր, վիթխարի կաղնիի մը տա-
պալումը հրդեհի մէջ ընկղմողի լալագին կանչերով:

Ամպերը ճեղքուեցան նորէն եւ որոտումը կրկնուե-
ցաւ. ծանր ու յորդ՝ ջուրէ պարաններ կախուեցան եր-
կինքէն եւ չառաչեցին ժայռերու կռնակին, ու գալարուե-
ցան տղուն մարմնին բոլորտիքը:

— Աստուածները այս պարաններով պիտի իջնեն.

Ըսաւ, ու վազեց նորէն ու հարցուց.

— Ինչո՞ւ չի հասնիր այս չարիքը:

Բայց դարձեալ փշրուած, ճեւի-ճերմակ նիզակ մը
ինկաւ վար ու մխուեցաւ իրեն մօտ, չատ մօտ ապառաժի
մը կուրծքին՝ որ փլաւ յուսահատ պոռչտուքով:

Իսկ Ան դեռ կը վազէր դեռնուր ճանկրտուելէն: Ամպե-
րէն ջրվէժող ջուրէ պարանները լերան կողերէն դարսվար
կը սողային ուռած, մոլեգնած: Տղուն թաւիանգիկ, սեւ-
ճերմակ գծաւոր չապիկը եւ մինչեւ ծունկերն օդակող
տաբատը, ցեխով թաթաւուն՝ վիակած էին մարմնին:
Ա՛յնքան յաճախ հողն ու խիճերը կը դաւէին իրեն, ա՛յն-
քան յաճախ իր ամբողջ հասակով Ան փոուեցաւ լերը ա-
կօսող հեղեղներու երկայնքին:

Անհումներէ պարտասած այս արշաւէ վախճանին,
անորոշ, հարթ դանդաւածի մը դարնուեցաւ յանկարծ:
Նոյն միջոցին ամպերը լուսաւորուեցան կրկին եւ տղան
դանգակատան լայնաթեւ խաչին ուրուագծուելը նչմա-
րեց պարիսպին վրայ բացուած ոտնաչափ պատուհանէ
մը, եւ ներս սողաց չուրջը դիտելէն:

Հիմա, կամարի մը տակ կծկուած, յոգնատանջ,
ուժասպառ, Ան կը սպասէր երեք աստուածներու աւան-
դական այցին:

Մինչ քրքջող ջուրէ պարանները քաշուեցան, նրբա-
գեան հեզհեզիկ ու զարմանի կշտաւոր, օրօրուն: Որո-
տումները հեռացան, նուազեցան, լռեցին: Ամպերը ամ-
փոփեցին իրենց հրեղէն լեզուները եւ երկիրը հարուածե-
լէ դադրեցան... Թէ ո՞չ՝ դանդաղօրէն, դանդաղօրէն
կ'իջնէին տղուն թաւթիչները, կը խորանային քիքերն ու
կը ծածկուէին կղպուղ կոպերուն տակ: Բայց նայ-

ուածքը կ'երկննար, կը հասնէր անօրինակ Ցեսիլքի մը սահմանները եւ խուժելով նեռս՝ կը փորձէր դահակալել հոն...:

8.

Ցամրօրէն Ան բացաւ աչքերը այդ տեսլաշխարհին վրայ: Բայց հաղիւ նշմարած դինք պաշարող արտաքին չրջապատը՝ փակեց զանոնք:— Սպիտակ ու պայծառ, չատ պայծառ լոյսէ մը արծաթուած ասեղներ խըրեցան իր նայուածքին մէջ: Ընկրկեցաւ քիչ մը եւ յուլօրէն վերցուց կոպերը: Շառաղոյն երկինք մը տեսաւ եւ կանանչ թաւիշէ դարաստակ մը բաւական ընդարձակ: Ու հանդիսակաց սարաւանդին վրայ, ա՜հ, վերջապէ՛ս, վերջապէ՛ս երեք լուսապայծառ մարմինները տեսաւ եռեք աւանդական աստուածներուն, զոմոտած երեք հրաշալ խաչերու, ընկղմուած հօթին անդամ կաթնագոյն բոցերու մէջ...:

Սկսաւ լեցաւ աղան: Այդ որքա՜ն չառայլ: Այդ ի՜նչ չառուան ձիւնասպիտակ եւ հրաշէկ լեզուներու եւ լեզուակներու: Այդ ի՜նչ բացակաս ջրվէժ մարմիններու: Ու մղուեցաւ առաջ, աւելի մօտին դիտելու այդ նորօրեայ ցայգատօնը: Բայց աստուածներուն ճակատները ճերմակցնող հրդեհէն հեղձուցիչ ջերմութիւն մը ծաւալելով պարուրեց դինք: Եւ քրտինքը լճացաւ դէմքին խոցացած դիծերու երկայնքին ու կապարի հաւած կաթիլներու պէս սկսաւ կրծել իր միսը: Կարծես թէ իր քունքերուն տակ ականներ կը փորէին: Նոյն իսկ կը լսէր մուրճերուն հնչիւնն ու զանգիւնը քլունքներուն եւ կը զգար անոնց հարուածներուն ձգած փլուզումը: Այնքա՜ն անոր երակները կ'ուռէին երկիւղած պատկառանքի մը բերած տեղով: Ու պիտի կործանէր ծունկե՛ր: Պիտի սողար դէպի անոնց զարշապարները, փայփայելու, համբուրելու համար զանոնք, եթէ յանկարծ չմտաբերէր նախորդ սերունդներուն կրած քայքայումը այդ համբոյրներէն. եթէ բոլոր աստուածներուն հանդէպ իր ունեցած վիշտ խնդիր ատելութիւնը, փչացնող խորագանգրեա-

զայրոյթով չշաչէր իր ղեկավարանքներուն վրայ։

Այն առեն հալած կապարէ քրտինքը սառելով, զոհուելիուն սրտիկց իր մորթին։ Ինչ առաջ դէմքն այլայլող սարսափը նահանջէց քէնի եւ կատաղութեան արշաւող յորձանքին փէչերէն։ Ամոնցմով լեցուեցան կուրծքները եւ պրկուեցան։ Եւ աչքերուն կայծկլտուքը բռնկեցաւ շրթներուն,— անոնք թրթռացին, դողացին պահ մը, յետոյ յանձնուեցան հոգիէն արտախուժող վիրաւոր եւ ցաւագին եւ թունալի ճիչերուն, որոնք հոսեցան աղմկայոյզ յորդութեամբ, վիրաբած մոլեգնութեամբ.

— Աստուածնե՛ր, աստուածնե՛ր, պերճաշուքներու ամուլ արգանդներէն վիժած աստուածներ. հզօրներու վայրագութիւնը չղթայազերծող, թշուառներուն առաւօրէ՛ն արտասուք եւ յոյս պարգեւող թշուառակա՛ն աստուածներ...

Այնպէս թուեցաւ տղուն, թէ կաթնագոյն լոցկերը կը դունատէին եւ կը հալէին հեղհեղուկ չրջապատի կիսամութին մէջ։ Ինչերէն հեռագրուղ ճառագայթները, իր ձայնին սուր եւ աղջամղջային չէշտերէն կտրատուելով, ժժգունելով՝ կ'ամփոփուէին, կը մարմրէին կարծես։ Մինչ չարունակեց Ան.

— Դուք տեսաք իմ բարի եւ խոնարհ պատկերուս հոգեվին փարումը ձեր մարգասպան կրունկներուն։ Դուք տեսաք թէ ի՛նչ երկիւղած պաշտամունքով, անոնք ծունկ կոտրեցին ձեր դիակնացած մարմիններուն առջեւ. թէ ի՛նչ անձնուրաց նուիրումով անոնք ձեզ փոխադրեցին անմատոյց քարանձաւներ, իրենց կուրծքերուն պարիսպը որպէս վահան ցցելով ձեզ հալածող հեթանոս աստուածներու զայրոյթին դէմ։ Բայց դո՛ւք, դուհներու ո՛վ դուհիկ աստուածներ, դանոնք մատնեցիք մարդանման յովազներու ճիրաններուն, անոտպայ եւ անճնաշա՛խ անոնց հոգիներուն բիրեերը փորելէ եւ կամքերուն բազուկները մեղկութեամբ կտրատելէ վերջ։

— Ինքնասպան հաւատքով մը անոնք ձեզ երկրպագեցին քառագմբէթ տաճարներու, անարեւ խցկիկներու եւ մթին նկուղներու մէջ, բայց դո՛ւք, հրէշածին ու զա-

ադի՛ր աստուածնե՛ր, կործանեցի՛ք տաճարները, խըլեցի՛ք աւերեցի՛ք եւ մոայլ նկուղները իբենց մոայլ բնակիչներով, չիկամբիր հեղեղներու ամենակուլ ե-լախին յանձնեցի՛ք...:

Հաղիւ երեք խաչերը պիշերին անջատելու չափ աղօտ, բեկբեկուն չորք մնացեր էին աստուածներուն բոլորտիքը:

— Դուք տեսաք իմ հայրս ալ: Բառասուն երկաթաձիպ տարիներ ձեր ոտքերուն փոշիները լուաց ան իր արցունքներով ու սրբեց իր մօրուքին սպիտակ թելերով: Բառասուն տարի, ձեր անիծապարտ աստուերներուն առջեւ խունկ ու մոմ վառեց հոգեմոյլ վերացումով: Բառասուն տարի ան բուրվառ ճօճեց ձեր ցաւագար ճակատներուն դիմաց: Բայց օր մըն ալ, նուագ բարբարոս աստուածոյ մը դրօշակիրները, ձեր այդ մեղսաւոր խաչին մէկ թեւով անոր ուղեղը հաղորդութեան սկիհին մէջ թաթխեցին եւ չախչախուած մարմինին ալ աչառարակէն կախեցին: Եւ մայրս ու քոյրերս, ո՛վ ծաղրածու, ո՛վ ոճրապարտ աստուածնե՛ր, ձեր մերկամարմին եւ ծամածուռ պատառներուն դէմ՝ խժդժօրէն... խժդժօրէն մահացան...:

Լռեց: Աստուածները լուծուեր էին կիսաստուերին մէջ: Նայուածքը տարածեց հորիզոնի հորիզոն, բեւեռէ բեւեռ եւ աստղէ աստղ ու դանոնք որոնեց յուսախաբ անձկութեամբ: Անյայտացեր էին անոնք: Այդ ճղճիմ, այդ դասալիք աստուածները որ վատօրէն փախան, այդ յիմար աստուածները դարերով իր ապիրատ, իր առաքինի ժողովուրդին ճակատագիրը կառափ ցուցի մը քամակին կապած՝ հրճուեր էին անոր արիւնլուայ մարմինին եւ փշրուած ոսկորներուն նայելով: Բայց ինք իր ժողովուրդին վրէժը լուծեց զայն պատուհասող աստուածներէն: Հնադարեան իր ազգը բարբարոսներուն մատնող անմատչելի, ահեղազօր աստուածներուն մօտեցած եւ ամբաստանո՞ղ էր դանոնք: Անոնց երեսին իր եւ իր նախահայրերուն սեռն ու առելութիւնը ազազակած էր վայրի բայց արդար ցասումով:

Եւ առաջին անդամ ըլլալով՝ գէմքի կնճիռներուն ալլուած տասնեակօթ աշուններու թախիծին տակ, գաղտնիներու կենսախայտ ժպիտը վերթեցաւ։ Իր բարի, իր աքանչելի ժողովուրդը ա՛լ ազատ պիտի ըլլար այդ խաղտաւանող աստուածներու ժանտ կապանքներէն ու պիտի ապրէ՛ր, պիտի խնդա՛ր, պիտի մեծնա՛ր...։

— Դուն... դուն այն ազգին... դուն այն ցեղին զաւակն ես...

Հեռուէն, խորունկէն, կորաուած խօսքերու պատառներ հասան ըրեն։ Հեռուէն, խորունկէն, այդ պատառները մօտենալով հետզհետէ՝ կը միաձուլուէին, կ՚ամբողջանային եւ նեղս կը խոժռէին իր ականջներէն, իրենց արձագանգներուն հատու եւ յամառ ճանկերը թաղելով Անոր զերազդուած զգայարանքներուն մէջ։

— Դուն այն ցեղին զաւակն ես... Բայց ի զո՛ւր կը հայհոյես քու պապերուդ աստուածներուն։ Անոնք չկըրցան ժողովուրդդ պաշտպանել զայն հարուածող բազուկներէն՝ որովհետեւ քու եւ քու հայրերուդ ճշնամիներն ալ ունէին աստուածներ եւ բոլո՛ր, բոլո՛ր աստուածները հաւասարազօր են... անզո՛ր են...

Ո՞ւրկէ, ուրկէ՛ ծանր ու հանդարտ ու դաշնաւոր այս ձայնը։ Ես դարձաւ տղան, դարձաւ ինքն իր վրայ, որովհետեւ միշտ կռնակէն կուգար ձայնը եւ կը լայնար, կը բարձրանար կոհակ-կոհակ։

— Քու ազգիդ պատմութիւնը պիտի ըլլար դիւցազնավէպ մը բարիին նուիրուած փառահեղ մարտնչումներով, գեղեցկին ընծայուած հրաշալի յաղթանակներով զրաստանգուած... եւ եթէ ան զարձաւ ողրամաւտեան մը չտեսնուած նախճիրներու, եթէ ան փոխուեցաւ արիւնաքամ շատրուանի մը դիակնաժայթ, քու աստուածներդ չեն մեղաւորը։ Վկա՛յ հին-հին հայրերդ, որոնց բազուկները ունէին ուժ, հարուածելու. որոնց մաքերուն եւ հոգիներուն մէջ ստեղծագործումէ հանճարին է՛ն կենդանի, է՛ն կենսառատ արմատները կ՚ածէին։ Բայց եթէ չարաւտ եւ յաւէրժացող խոցուածք մը ձեր ոգնայարը զարերով կրծեց՝ անոր օրդը ձե՛ր հոգիներէն իր անունդը

Կ՚առնէր, ձե՛ր ներսն էր անոր բոյնը: Բու պապերդ անհամաչափութեան այլամերժ տունկը պատուաստեցին իրենց սրտին վրայ եւ վայելեցանքի առուն բացին զայն կենսունակ պահելու համար. բայց լճացաւ առուն, պանդոյր ճահիճ մը դարձաւ, ուր գալշահոտ, գպրատեսիլ կանաչ սողուն մը հաստնցաւ, որ անձնասպառութեան թոյն կը մատակարարէր...

Զայնին ալիքները զարնուեցան յանկարծօրէն պայթող ահաւոր թնդիւնի մը եւ փշրուեցան: Տղան կարծեց թէ երկիրն էր որ ճչաց այդ զարհուրելի մռնչիւնով: Ու սոսկումէն վիրաւեցաւ դէմին: Աչքերը սեղմեց կուռւնեբու կռնակին եւ թաւալեցաւ ինքն իր վրայ: Եւ սերտօրէն, ուժգնօրէն հազար-հազար ասեղնաւոր վերմակի մը վաթթիւրին զգաց իր մարմնին: Ու սարսաց: Եւ երբ աչքերը բացաւ տեսիլքէն դուրս՝ տեսաւ անթափանց գիշեր մը եւ դոռացող երկինք միայն: Ու փորձեց կանգնիլ ոտքի: Բայց ծանր հարուածի մը անկումը իր ծոծրակին՝ զգեստնեց գինք եւ եռուն ու յաւտնուն ցաւ մը մխրճուեցաւ մինչեւ ծայրամասերը իր անդամներուն...:

4.

Զարհուրելի այն մռնչիւնը, որ երկրի ալիքներէն վերթած ճիչ մը թուած էր տղուն, իր տեսիլքին մէջ՝ որոտումի մը պայթիւնն էր երկինքէն: Ամպերու թանձր ու վիթխարի զանգուածներ, սանձարձակ հովերու չաչխնեներէն մտրակուած, վայրագ խոյանքով մը իրենց սեւ եւ ահարկու ճակատները զարկած էին իրարու: Այդ բախումէն փշրուեցան ամպերու վայրակէ եղջիւրները: Եւ բեկորներէն կոտրատած չանթ մը սուրաց վար ու խրեցաւ Սչեօս-Եորկէոսկի զանգակատան ժանգոտած խաչի մէկ թեւին, որ, ճիւղակոտոր, ինկաւ տղուն ծոծրակին եւ տապալելով զայն չ՚ելին՝ անդիմադրելի նուաղում մը հոսեցուց պատուածքէն ներս:

Հեռուհեռ չքացան վանք ու աշտարակ, ինք եւ երկինքը: Եւ անէացած, աննիւթացած՝ Ան փոխադրուեցաւ զարձեալ այն ջինջ ու չառագոյն երկնակամարին

տակ, որ մանիշակագոյն հորիզոններէ ունկէր: Կանանչ թաւիշէ մարզագետինը տեսաւ նորէն, բոցավառ մարմիններ չալած հրեհուռտ խաչերով: Վերյիշեց առաուածներուն աղաղակած իր ամբաստանութիւնները եւ անոնց ուժն ուզեց կշռել: Բայց ժամանակ չունեցաւ: Երազին ձա՛յնը երեսալ սկսաւ իր աչքերուն դիմաց: Այն ձայնը, որ իր պապերուն եւ եղբայրներուն մեղքերն էր համբեր եւ անոնց ներսը թաշնուած ճահիճն էր մատնանշեր: Եւ տարօրինակ էր այդ ձայնը. տարօրինակ էր անոր չէնն ու հնչիւնը...:

Իր ժողովուրդին պատմութիւնը տեսաւ երկարաձիգ, լայնատարած: Եւ այդ պատմութեան երակներուն մէջէն տեսաւ նաեւ — այո՛, տեսա՛ւ, զրի՛թ տեսաւ — սողալը կանաչ ու զզուելի այն օրդին, որ ողնասիւն կը լափէր անյագօրէն: Ու անկիւնադարձէ անկիւնադարձ եւ դարաշրջանէ դարաշրջան դուրս կը ցցէր գլուխը ջրաճաթ մը նման ու կը յառաջանար սիրական նազանքով, վհատփառ եւ ամբարտաւան նայուածքով: Եւ կարծես կը քրքջար սողոսկող այդ օրդը. կը քրքջար էդի հոտ առած աւանակի մը պէս չրթունքները չուլլած վեր եւ ակռաները ցից...:— Տղան փորձեց չարժել իր անդամները, թերեւս մահացու վէրք մը չպատելու համար անոր: Բայց չկրցաւ, չկրցաւ: Փորձեց հեռու պահել իրարմէ կռպերը, որոնք իր տեսողութիւնը կը հանդուցչին թել-թել: Բայց ի դուր: Ծանր ու հուժկու մատներ զանոնք քաշեցին, միաձուլեցին իրարու: Ու ալ թեթեւ, խուլ հեւք մը միայն կը մնար Աներ, դիտակցութեան նշոյլի մը հետ, որով զգաց, որով տեսաւ զարձնալ այն կանաչ կենդանին, մոզէսի կերպարանքով այս անգամ, որ կ'առաջնորդէր սողուններու, որդերու, ճճիներու անհամար չարքեր, որոնք սկսան ոռնալ ի տուրջ, որոնք հեղեղացան իր վրայ եւ սկսան կծել, կրծել, կաթիլ-կաթիլ ուսել իր մարմինը դիւային սուլոցներով, կոնիշներով ու պարերով...:

Այս բոլոր ճիչերը յանկարծ սանձուեցան արծիւէ ձայնի մը — երգի ձայնին — թեւերէն, որոնք երկնցան

մինչեւ իր դանկին տակ ու գալարեցին, ու ճմլեցին ու խոցոտեցին իր ուղեղը·

— Ասոնք այն սողուններն են, որ ցեղիդ աղնայարէն անոր ծուծը ծծեցին... ասոնք այլամերժութեան, եղբայրասպանութեան այն գարշահոտ որդերն են, որ կը յարձակին ձեր հողիներուն պանդոյր ճահիճին մէջ...

Զայրին ալիքները ճմռռեցան կրկին ահեղ որոտումի մը կոհակներուն տակ: Նորէն փայլակ մը խաւարին զարկաւ,— բայց տղան ոչ լսեց, ոչ տեսաւ, միայն՝ — հեռուէն — հարուած մը զգաց ալ ոտքին եւ կարծեց թէ զայն արմատէն խլեցին տարին, առանց ցաւի...

Ու մրմնջեց·

— Ընկերնե՛ր, եղբայրնե՛ր, անասուննե՛ր...

— Ա՛ռ, վնասուեցէ՛ք, վնասուեցէ՛ք այս որդերն ու ճճիները ձեր մէջ... ձեր ոսկորներուն, ձեր մխերուն, ձեր սիրտերուն մէջ...

— Անոնք վախկոտ են ձեզի... անոնք ճուռուած, չարախաւած են ձեզի... ուրեմն վնասուեցէ՛ք զանոնք բոլոր ձեր զէնքերով եւ արեան բջիջներով... վնասուեցէք ու դէք... դէք ու յանձնեցէք ձեր ակռաներու կատաղութեան ու ճմլեցէ՛ք, ու ճմլեցէ՛ք, ու ճմլեցէ՛ք զանոնք, եթէ նոյն իսկ պէտք ըլլայ ծամծմել ձեր երակներէն, ձեր ջիլերէն, ձեր յօդերէն մաս մը, պզտիկ մաս մը, մեծ մաս մը անոնց հետ...

Հովը սուլեց բարկացած եւ ցրուեց Անոր խօսքերը:

Եւ ցուրտը իր հազար-հազար ասեղնաւոր վերմակով աւելի սեղմուեցաւ Անոր մարմնին:

Երկինքն ու երկիրը մեղմ բզզիւնի մը վերածուեցան հեղհեղուկ:

Ու հեղհեղուկ՝ ամէն բան անյայտացաւ. Համր ու խուլ ու նենգաւոր խաւարի մը մէջ...:

5.

Օր մը վերջ, Անոր ընկերները լրենց հետաստաւ վըն-
ոըտուքներէն յուսահատ եւ պարտասած, երբ խմբովին
ատնդուխիւնը արհամարհեցին եւ մտան աստուած-
պատկան վանքին պարիսպներէն ներս՝ բակին մէջ տեսան
տղան, տարածուած գետին կռնակի վրայ:

Կայծակէն կորուած ժանդոտ խաչին թեւը, զանգա-
կատան կատարէն լինկած էր Անոր ուսին, կտրելով ոս-
կորի բարակ չերտ մը: Իսկ մարմարի կտորէ մը ճմլուեր
էր աջ ազդրը: Լանջքը, ակար ու զանգուռ ելեւէջով մը
կ'ուռէր ու կը պարպուէր տակաւին:

Սրբուեր, պարզուեր էին տասնեւեօթ դաժան աչուն-
ներ չալկած Անոր խորչոմները: Հիմա՝ հոդեպարար խա-
զաղութիւն մը կ'օծէր անեղծ մնացած, անձրեւէն լուաց-
ուած Անոր պայծառ, պայծառ ու բարի, պայծառ ու
քաղցր դէմքը:

Ալ անկէ վերջ, Յունական այն փոքրիկ գիւղին բնա-
կիչներուն համար, առասպելը հիմնաւորուած ճշմար-
տութիւն մը դարձաւ: Անոնք լրենց կենդանի աչքերով
տեսան այն տղան, որ անսասանել յանդգնած էր աստ-
ուածներու կամքին՝ եւ «պատուհասուած» էր անոնց-
մէ...:

Բ.

ՆԱԽԱՃԱՇԸՆ ՍՈՍՔ

Ցուլիսի պայծառ, ըսել է վայրագ արեւօտ մըն ալ ահա։ Եւ ահա չոր կանչը հրաբխներուն, որ կը փըչ–րուի ձիթենիներու սպասառներուն դէմ ճաթած քրքիջով մը։

«Դուք ապո՛ւշ, անօթի կմախքներ, մարդանքի՛...»։

Մինչ անդին՝ վերի եւ ստորին պալատներուն ետեւ, ընդարձակ եւ անհաթի փորձագաշտը խիճերով բորոտ իր կռնակը արեւին պարզած՝ կը տաքնայ ու կ'եռայ մեր բոպիկ ոտքերուն համար։ Հիւանդ այդ սրունքներէն եր–կուքը դողացին ու կքեցան երկրորդ չարքին վրայ։

Գրկեցինք անոնց տէրը։— Ի՞նչ ունիս, Պօղոս։

— Սուրբ՛ն եղբայր, փորս բան մը կ'ըլլայ, ոտքերս կ'այրին, Սուրբ՛ն եղբայր... անօթի կը մարի՛մ, չեմ կրնար կայնիլ ալ...

— Տղա՛ք, չրջան չինեցիք չուտ մը։

Հեռուէն՝ ալիք բացաւ սուլիչին սպառնալիքը։

— Սուրբ՛ն եղբայր, Զաքալօփը կուգայ, պիս պիսի սատկեցնէ։

Շապկիկիս ձախ գրպանին երկնցաւ ձեռքս եւ պզտիկ գմբլի մը հանելով՝ չիակից անոր սուր բերանը։ Ձեռքս այդ գմբլին զարկաւ Պօղոսի ներքանի կաշիին եւ նուբը չրթունքաձեւ ճեղքուածքէն արիւնը մեղեսիկ կարմիր հասիկներ հոսեցուց գարշար։ Մեզ չրջանակող մարմին–ներու պատը սարսռաց եւ աչքերը թարթեցին խռնաւ։

— Դանակդ պահէ՛, Սուրբ՛ն, եկա՛ւ. դուք ալ տե–ղերնիդ, տղա՛ք։

Եւ խմբապետ Նորայր դիմաւորեց անոր Թրքերէն ողջոյնը.

— Հէ՛յ, հէ՛յ, էֆէնտիներ, ի՞նչ է այս խնջոյքը:

Զինուորական բարեւով մը Նորայր թոթովեց.

— Միւսիւ Զաքարօֆ, Պօղոս... ապահովի վրայ կը-խեր է եւ ոտքին արիւնը չի դադրիր, կարծեմ...

— Թող երթայ խնամուի, դուք չարունակեցէ՛ք, հայրե՛, թէմպել անասունները:

— Տասնապե՛տ Սուբհին, ողջոյն հետացո՛ւր, հրամա-յեց խմբապետը, յետոյ՝ պա՛տրաստ,— հի՛նգ-հի՛ց-եօ՛-թը-ո՛ւթը՝ մէ՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք, չո՛րս,— մէ՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք, չո՛րս...

Ու խումբը չարունակեց առաջնել թիւերու հնչիւն-ներուն հետ:

* * *

— Ի՞նչ ունի այս պզտիկ ազուոր մանչուկը:

— Օրիորդ, եթէ ան ձեր կէս մատ հասած հագի չեր-սերէն հատ մը տաք երթեր, այն ատեն կ'ըսեմ ձեզի թէ ոտքին տակ ապահի մտաւ:

— Հա՛, հապա առիկա մեզի արդիւնած է նէ՛... երա՛ւ, մարդու չէ՛ք ըսեր. աղէկ, առէք նայիմ մէկ մէկ հատ... հիմա՛, հոս կերէք... դուն չէ՛ս ուզեր, ին-չո՛ւ, կո՛ւշտ ես:

— Չէ՛, կուշտ չեմ, օրիորդ, բայց թող երկուքն ալ Պօղոսը ուտէ, ան չդիմանար. արդէն ոտքն ալ պիտի ցաւցնէ՛ք:

— Ես երթեր հատ մըն ալ կուտամ, դուն ա՛ռ առ... հա՛, հա՛, կուտամ, դուն ասիկա առ կ'ըսեմ:

Եւ օրիորդը իր ձեռքերը դրաւ մեր խուզուած գլուխ-ներուն ու ժպտեցաւ: Ապա դարձաւ Պօղոսին.

— Վերցուր նայիմ ոտքդ. օ՛, ի՞նչ է աս... ա՛ռ ալ կը խօսիք, ես չէի գիտեր թէ դուք ձեր մեծ քոյրիկը կը խաբէք... ասիկա ապահի կարուածք չէ. ինչո՞ւ կը խաբէք ինծի. ըսէ նայի՛մ, Պօղոսի՛կ, աս ինտո՞ր եղաւ...

— Օրիորդ, Սուբհին եղբայրը գիտէ...

Այն առեն ձայնս, մօտեցող լացէն դողահար, պատմեց պահելին վատութիւնը։

— Ինչպէս, որպէս զի մարդանք չընէ, դանակով այս չօճուխին ա՞ռքը ծակեցիր, անխիղճ տղայ, համչցա՞ր դուն քեզմէ, չմեղքցա՞ր առ պէպէդը։

— Զէ՛, օրհո՛ղդ, անոր առանկ բաներ մ՚ըսեր, օրհո՛ղդ... Պօղոս ցառկեց սեղանէն վար ու խախուտցաւ հիւանդատուհային ճեմարակ դպրոցէն... Օրհո՛ղդ,— անոր առքերէն ու ձայնը սկսան լալ — դուն չես պիտեր, դուն չես ճանչնար Զաղալօղը։ Անոր մտածները երկաթի պէս են։ Անոր զարկած տեղը չարաթի մը կապուտ կը մնայ, օրհո՛ղդ, Սուբէն եղբայրը ինծի ապատեղուտ համար կըսեց առքս... Սուբէն եղբայրը մեզ բոլորս ալ կը սիրէ... չա՛տ կը սիրէ... Սուբէն եղբայրը մեր բոլորիս տեղը կը կուտէ, բոլորիս տեղը ինք ծեծ կ՚ուտէ... բոլոր պզտիկ տղաքը Սուբէն եղբայրին տանտիկնին մէջ գալ կ՚ուզեն, բայց...

Ճեմարակ քոյրիկը զրկեց Պօղոսն ու նստեցուց սեղանին վրայ, վախցեալ։

Նոյն պահուն, ճանճ հալածող կատուի մը պէս նեբս խուժեց Ծակոբ, Սբիսէ ձեռքէն բռնած։

— Ռուսացած Ծոյնը ա՛ղբ խառնեց նորէն. տղուն առնանկ մը լշկացուց որ, քանի մը քայլ անդին գլորեց։ Գլուխը քարի դպեր է։ Օրհո՛ղդ, հաճէ քան մը քահլ սըտեղ։ Ճնաց գարձաբ ինծի.

— Պօղոսդ ի՞նչ ունի, Սուբէն։

Աչքերս աւելնցի առխտակամած այն մասերն, ուր Պօղոսի առքին ճկեքուածքը պարարտ մկնահէաներ էր վնեբ վարդագոյն արիւնէ մեւանով։

— Չա՛... գմելիդ սկսեր է կարգին գործ տեսնել. քանի՛ երորդն է ասիկա, բայց նայէ որ չբռնուի՛ս...

Օրիորդին գարմացած նայուածքը մտածեցաւ ինծի։ Մտահաշուի դանակիս արկածներուն այսքան ընդհանրացած ըլլալն էր որ գինք չհոմեց թերեւս։ Ու մինչ երթևեռը կը բացուէին խթանուած ապշութիւն մը գտամելու՝ կրցան միայն ըսել.

— Բայց ինչո՞ւ Զաքալօֆի կը չարչարէ հայ տղաքը։

— Իշտէ հոս է թաղուած իշուն ղլուխը, օրիո՛րդ, առիկ կը հասի այդ խաբդախ ազուէսին խորամանկութիւնը։ Ինչո՞ւ կը ծեծէ հայ տղաքը, ինչո՞ւ անօթի կը պահէ զանոնք, ինչո՞ւ մտրակել կուտայ չըպլախցնելով։ Բայց պարզ է, չէ՞, Բրօֆ. Խաչատուրեանի բերան մօրուքին պէս պարզ ու մաքուր է քու «ինչո՞ւ»իդ պատասխանը.— Զաքալօֆ չա՞տ կը սիրէ մեզ, չա՞տ կը սիրէ հայ տղաքը, իշտէ անոր համար է որ իր կառապած ծնօտները կիւլէշի կը բանուէն արշիւելու պինք, որ մենէ մէկը լեզդելու չհի առաջ չերթայ իր սէրին մէջ... Մեր մէկ վարժապետն ալ անանկ ի՛ըսէ,— մարզ իր սերածը կը պատժէ, իր սերածը կը ծեծէ։ Եա՛, մեզ այդպէս չեսածո՞ւ Ամերիկայի պատուելին ալ. «—Սիրելի՛ զաւակներս... ծառէն տերեւ մը չի չարժիր առանց ամենակարող Աստուծոյ հրամանին... սիրելի՛ զաւակներս... դուք հըպարտացէք եւ ցնծացէք ձեր հայրերուն եւ մայրերուն նախանձելի ճակատագիրներուն համար... սիրելի՛ զաւակներս... ամենաբարին Աստուած պիտ ձեզի եւ ձեզ արժանի տեսակ իր սիրոյն եւ լրբրեւ ապացոյց՝ ձեր հայրերը նահատակել տուաւ հեթանոսներու ձեռքերով եւ ձեր մայրերն ալ անապատներն ու հրէմները առաջնորդեց։ Այսպէս՝ արդարն Աստուծոյ անխմանալի կամքին կատարումով, անոնք սրբուհեցան իրենց աշխարհային մեղքերէն եւ հասան յաւիտենական կեանքի փառաւոր սեմին... սիրելի՛ զաւակներս... Իր անսպառ ողորմութիւնը այսպէս ձեր վրայ թափելով, ամենագէտն Աստուած հաճեցաւ փորձել ձեզ, իր ամենասիրելիները, ձեր հաւատքին չափը պիտնալու եւ ձեզ արքայութեան պատրաստելու համար...»։ Բարոզի այս կէտին էր որ լսեցինք հեծկլտուքի նմանող ճիչը,— «առա՛նիկ, հա՞», ու նայեցանք հոնոր։ Մեր Մխիթարն էր։ Ձեռքերն ու մարմինը կը ցնցուէին այնքան աստիճանի, որ կարծես Դեկեմբերի առտու մըն է եւ արտաքնոցին լեցուած խոշոր սառնաթերի առտու մըն է եւ արտաքնոցին լեցուած խոշոր սառնաթերը քաշքշելէն մեր փորած փոսերուն մէջ պարպելու կը տանինք։ Առա՛նիկ կը դողար։ Եւ պայթեցաւ մէջ

կէն արցունքով եւ գայթայթով.

— Պատուէի՛, քու հողիդ որդնոտած դիակ մըն է, որուն գարշահոտութենէն մոգէնները, կաթիճները եւ օձերն անգամ կը թունաւորուին: Պատուէի՛, եթէ քու այդ Աստուածդ լսածիդ պէս կար, եւ մեր հայրերուն, մայրերուն եւ մեր տեսածներն ու ապրածները տեսաւ ու չարդիւեց, պատուէի՛, այդ քու Աստուածդ ալ խարէի ամէնէն կատաղի, ամէնէն բարբարոս, ամէնէն ճիւաղային արարածն է, արարչագործութիւնը պղծող քու հրէշային նախատիպը է:

Ցակոբ աւարտեց ձեռքերու, դէմքի եւ ձայնի ուժգին խաղերով արտասանուած իր երկար ճառը եւ ծիծաղեցաւ: Ցաւագին պարտութեան եւ զսպուած բարկութեան բախտին չառաչն էր այդ քրքիջը, սուր եւ խուլ եւ հընչուն եւ խռնաւ...

— Իշտէ՛ ասանկ, օրիորդ: Զաղալօֆ օգտուեցաւ Մկհրանի տկարութենէն եւ չարաթ մը բանտարկեց զայն, միայն անօթութիւն ու ծեծ տալով: Փոխ վրէժ էր: Անցեալ տարի, երբ դեռ չափահաս որբերը չէին ճամբուած, բոլոր կռիւներէն յոյն տղաքն էին որ կը նահանջէին պատրուած դլուխներով: Մեր բոլոր դործերը կը մահնէին, կը տեղծէին վէճեր իրենց ուսուցիչներուն թելադրութեամբ: Քորֆուն Ցունասոանի կը պատկանի, մենք դաղթական ենք իրենց երկրին մէջ... ասանկ բաներ... եւ Զաղալօֆ այն տեղն կը կարեկցէր մեզ եւ կը պարսաւէր յոյները: Հիմա՞ ինչո՛ւ կը չարչարէ հայ տղաքը, կը հարցնէք: Հիմա միայն չօդուխ–չօճուխ մնացինք, ալ չի վախնար այս «խլլոտ անվարտիներէն»: Տահա Մայիս Մկիի կատաղութիւնն ալ կայ վրան: Այդ օրը մեր ժեցինք դասարան երթալ: Ըսինք թէ մեր հայրերը դիւղացի մարդիկ էին եւ մենք կ'ուղենք յարգել Աչխատանքին եւ Աչխատաւորին տօնը: Չեթենների ճիւղերէ պատկներ հիւսեցինք եւ կախեցինք մեր նիվարաններու պատուհաններէն: Փրփրեցաւ Զաղալօֆ: Ի՞նչ համարձակութիւն այս մատ մը «փիճերուն» քով: Ինչ որ խոստացեր էր տնօրէնին դանոնք «հակուդցնե՛լ»: Բայց էէքէզ եղաւ աւանակը:

Աչքերը ուռեցուց, ճաղատ գլուխը վարսից մանուկներուն վրայ, սարսափեցուց, լացուց պառնք: Իսկ Մայիսը կը խնդար, արեւը տաք էր եւ չորցուց բոլոր թաց երեսները: Իշուհ Զազալօֆին էլլը անկէ ղըզմիշ եղաւ: Փորձանք է զարձեր հիմա: Ա՛, բայց ան չի ճանչնար որբերը: Չի գիտեր թէ մենք վարժուած չենք երեն պէս վարնոց բռնակալներու, որոնք հին ու ճղճիմ քէները ուրբաթաւը տարեկան անուէր ատոց կոպերէն եւ գլուխներէն կ'առնեն: Պիտի թօթուըլինք օր մը երբ համբերութիւնները լեցնայ: Եւ չեմ կարծեր որ այդ օրը հաճելի ըլլայ երեն...:

* * *

... Յուլիսի առաւօտ մըն էր, տաք ու պայծառ: Հեռուէն՝ չորս փողերուն հրաւէրը քահուհացաւ նորէն: Եւ ահա ճամբաներուն աւազը կարծես կը խշրտայ անոր թաւալումին հետ: Մինչ ժժգոյն էսմաօն կը հոսի պատշգամներուն մէջ փողահարներուն երգին ձուլուած: Այդ երգը կանչն էր նախաճաշին:

— Քալէ՛, Սուրբ՛ն, տղաղ վերցուր երթանք:

— Նայէ որ ուրիշ անգամ դանակդ չդրծածնես, կըրնայ թունաւորում առաջ բերել, վերջը պէտ կ'ըլլայ, պիտի աուսւ օրիորդը:

— Ի՞նչ ընեմ, մեծ քոյրիկ, թօթովկոյի, այդ գալիք կամ չգալիք հեռեւանքներըը մտքէս անգամ չեն անցներ, երբ Զազալօֆին երկաթէ ձեռնոց անցուցած թեւերը կը տեսնեմ սառնց գլուխներուն վրայ...

Իչանք դէպի ճաշասրահները, որոնք Վիլհելմ Բ.ի գինուորական ախոռներն էին երբեմն:

— Այսօրուան «արշաւը» Ցունարէնի եւ Սնդլիերէնի պահերուն պիտի ընենք: Պատրաստ եղիր պէտքաւորութեան համար: Նարինջի եւ «նոր աշխարհի» պիտի երթանք: Վերջը կը խօսինք չբռնուելու կամ բռնուողը ազատելու ձեւերուն վրայ: Ձը՛...:

Գ.

ՃԵՐՄԱԿ ԴՏԱԿԸ

Անցեալ չարաթ անօրէնը յայտարարեց, թուրքերէն լեզուով եւ անպլներէն ծեքծեքուն արտասանութեամբ, թէ խտօրէն — ժուժկալ էր ան բառերուն հետ — խըստօ՛րէն պիտի պատժուին գողութիւն ընողները: Երեւակայելի բոլոր զգուշութիւններուն հակառակ յայտնուած էր, որ որբեր օձառ, կօշիկ, պաքաճիա — բուրդէ կամ կտորէ վերմակ — կը վախցնէին չէնքերուն եաեւէ բացատանէն եւ կը ծախէին յոյն գիւղացիներուն կամ կը փոխանակէին նարինջի, խնձորի, թուզի եւ «նոր աչխարհի» հետ:

Նաեւ, չրջակայ հողատէրներէն պատգամաւորութիւն մը եկած էր բողոքի եւ 60,000 տրախմիի հատուցման պահանջով: Կը պռոայլին թէ որբերը անխնայօրէն կը մերկացնէին իրենց պաղատու ծառերը եւ ճիւղերն ալ առանց խղճահարութեան կը կոտրէին:

Այս բոլորը ճիշտ էին եթէ նկատի չառնուէ այն թեթեւ վրիպակը, որ վերագրելի է յոյն տեսլապաշտութեան, եւ ամէն դէպքը բազմապատկելով պատկերելու ճկունութիւնը կուտայ իրենց: Վնասներու գումարը 600 տրախմին չէր անցներ հաւանաբար:

Բայց անօրէնը զոհացուցեր էր զանոնք: Այսինքն պատուիրեր էր, որ յանցաւորները բռնեն եւ անոնց անունները առնելով իրեն բերեն:

Եւ երէկ եկան քանի մը անուններ:

* * *

«— Այնքան պիտի ուտէք որ անօթի չսատկիք...»:

Եղած էր պատասխանը Նպաստամատոյցի Փոլֆուի որբանոցներու ընդհ. տեսուչին: Այդպէս ըսաւ՝ թերեւս ձանձրացած, պայքացած անունդի նուազութենէն զան-

դատող ապերա՛խտ տղոց անըմբռնելի յամառութենէն։

Բայց մենք, ապերախտ տղաք, դուանք որ կարծուածին չափ հաճելի բան չէր քաղցկէն ատակիլ փորձելը։ Անոր համար էր որ կը ձեռնարկէինք մեր «արշաւներուն» դէպի ըզացէ եւ հեռաւոր պարտէզները։ Անոր համար էր, որ աւելի փոքրերն ու երկչոտները՝ սկսան կտոր-կտոր զղջալ իրենց ընկերներուն գոյքերը եւ ատելի վաճառքի։

Եւ անոր համար էր, որ քանի մը անուններ եկան երկիւ։

Կէսօրուայ ճաշին էինք նստեր փոքրերու սրահին մէջ։ Դեռ հին, ծանօթ քաղցրութեան վերջին մնացորդները կը ծփային Զաքալօֆի հիւ՛նդ ժպիտներուն տուէրին տակ եւ դեռ հեռագայլ անրացատրելի առեղծածներ։ Փոխուած մը դուրս կանչեց զինք։ Վայրկեան մը վերջ հինգ յոյն զինուցիներու ոտնաձայներուն հետ ներս վերադարձաւ, ժանիքաւոր դառնութեան առաջին խոժոռումին չուքով։

— Որոնց որ անուններըը կանչեմ, պոռաց Թուրքերէն, Թող ոտքի ելլեն անմիջապէս։ Եւ Թուղթի կտոր մը առնելով նորեկներէն մէկէն՝ կարդաց ուրախ խաստութեամբ.

«— Փետրուա՛ր Շաբաթեա՛ն», ոտքի՛, ո՛վ որ է, կրկնեց։

Աննշմարելի ակնարկնեզով իրարու նայեցանք մենք։

— Երկու տարի կեցայ Եէսի-Գուլէի որբանոցը, խնդրանոցին կիզ, բայց այդքան չսարսափցայ որ չէտակ անունս տալ առանկ առեն... եւ Արամ պնակը վերցուց բերնին, կերակուրը խմելու։— Նայատաւակինե՛ր, դժոխքը կը կործանի՛ր եթէ քանի մը ոսպ ձդէին սուրը մէջ։ Պարէ մենք ալ կը դիտնայինք քի ո՛ւպ է կերածնիս...

Մինչ Զաքալօֆի առաջին Թուղթը յանձնուէլ վերջ տիրոջ, երկրորդ Թուղթը կ՛առնէր ուրիշ մը։

— Լռեցէ՛ք եւ լսեցէ՛ք բոլորդ, պոռաց, եւ կանչեց.

«— Քուռա՛կ Աւանակեա՛ն», ոտքի՛, ո՛վ որ է։

Երկիւղէ կարատուած քրքիջներու դրեթէ համր չչունչ մը սողաց սեղանէ սեղան։ Լռութիւնը կրկին պահարեց Զաղալօֆի չփոթած ձայնը։

— Իշտէ ոտքի ես եա՛, ալ վո՞վ կը վնասես, քըրթմընջեց Աբամ։

— Ասոնք ճանչցող չկա՞յ ձեր մէջ…

— կրնան մեծնալուն ճաշարանը ըլլալ այդ տղաքը, փորձեց օգնել յայն հսկիչը Զաղալօֆին։

Իսկ ան ամէն անկիւնէ լսուելու մտահոգութեամբ, ուսերուց ձայնին արձագանգները երթորդ անունին վերայ.

«— Վայ՛ Փէոխան…»

Զաւարտեց։ Ո՛ւրիէ, կատաղութիւնը յանկարծօրէն նետուեցաւ ու ծալապատիկ բռնմեցաւ անոր աչքերուն մէջ։ Անդրադարձաւ եւ կարծես զդաց նաեւ խաղը նախորդներուն։ Ձօնքերը կախուեցան վար եւ բիրերը իրենց խրամներէն ծանրօրէն չրջեցան մեր նստարաններու երկայնքին, լուսարձակովը մութ կանաչ ցոլքերու։ Ստորին չուրթը ցցուեցաւ վեր եւ վայրկեանի մը իր անչարժուխիւնը ձեղքեց արձիճ ձայնով.

— Ասոր տէրը պիտի զղջայ իր ըրած կատակին համար… եթէ դանեմ։ Եւ յամրաքայլ ելաւ դուրս խաբուած այցելուներուն հետ։

— Ծօ՛, հայրենին մէջ չդտա՞ը, իլէհի տաճկերէն քա՞ռ մը պիտի քչէիր անունիդ տեղ, դարձաւ Աբամ Ցակօբին։

— Լակոտը անա՛նկ առաջարկութիւն մը ըրաւ որ, տակէ նէ՛ լաւը գտայ, նէ՛ դէշը…։

* * *

Բայց մեր «արշաւանքը» չպղտուեցաւ, չվիրաւորուեցաւ այս դէպքէն։ Գացինք ու վերադարձանք լեցուն դրպաններով եւ ծոցերով։ Նստանք աւարի բաշխումին, մինչ Գուրգէն վառ պատկերներով կը թարմացնէր մանր մէջադէպը զոր ունեցանք.

— Ջտեսնուած վրան էր, ծօ՛, քիտէք եա, սովորականին պէս սոսքալի չարթ մը կուտային կոր խնգորնէրուն: Մէյ մ՛ալ նայես ի՞նչ տեսնամ. բայց քիտէ՞ք ինտոր վեր չտէլուեցայ ծառէն: Սանկ կակո՛ղ բան մըն էր: Սիմոնին պէս աղուո՛ր մը պլլուեցայ եւ ադմելէն, կամթելէն, պաքնելէն ելայ վեր... քիտէ՞ք Սիմոնը ինտոր կը վաթթուի, ան պուլղուպլղու հիւանդապահուհիին հարցուցէք, հա՛, հա՛, հա՛... եւ Գուրգէն զարկաւ գետին ճերմակ գառակ մը, որ մինչեւ այն առեն կը ճմլէր ափերուն մէջ:

— Քեզի տասն անգամ ըսեր եմ որ, բան մը կ՛առնես նէ, լուր տուր: Աւտուբնէ ի վեր ես տա գլխարկս կը փնտռեմ,— եւ Տիգրան ցասկելով տեղէն, վերցուց գըտակը, թօթռուեց, զարկաւ ծունկին եւ անցուց գլուխը:

— Ծօ՛ թուն անցեալ կիրակի կօչիկներս եւ պլուղս հաքար քաղաք քացիր նէ, ինծի լուր տուի՞ր...:

— Սդէկ, ադէկ, մինչմտեց Սրամ, տա պօշպօղազուքեղդ վազ անցիր ան ըսէլիքդ լմնցուր, երկու ժամ է բան մը պիտի պատմես՝ տահա սկատ տեղդ ես:

— Ծօ իշտէ ծառին վրայէն «պառպայինն» վաղելը տեսածիս պէս՝ պուռացի, նետուեցայ վար եւ կծիկնիս գրնիք, ալ ի՞նչ...

Փողերուն կանչը անսովոր այդ ժամուն, ծալլեց Գուրգէնի լեզուն եւ մեծ անակնկալի մը ուժախսը կամ դայժը տարտղնեց ձիթենիներու գոգ կանաչին վրայ:

— Ա՞ս ինչ է, հաւաքման վո՞ղ այս տաներդ, վազեցէ՛ք, տղաք, թերեւս իրիկուան ճաշին զէյթուն մը աւելի տալերնին պիտի յայտարարեն.— եւ Յակոբ անմիջապէս խնճորներէը թռչեց անկողնին ծալքերուն մէջ ու ցատկեց դուրս: Անվոյթ՝ բոլորս հետեւեցանք իրեն:

... Տնօրէնը անցած ամրոցի չարքի երկայնքին: Հինգ վեց հարիւր գլուխներու չղխայ մըն էր այդ չարքը: Վերաբաւարձին պահ մը յամեցաւ Տիգրանի առջեւ, բան մը փսփսաց ժպիտով եւ յետոյ հրամայեց հնչեցնել հանդիսաւոր փողը:

Տղաք խուժեցին Տիգրանի վրայ:

— Զարկի՛ր նորէն, ծօ... նորէն չնորհի արժանացար... ի՞նչ ըրիր... ի՞նչ ըսաւ...

— Դրասենեակ կանչեց երկու ժամէն: Բայց չսիրեցի իր խնդուքը: Ամպոտ կ'երեւէր: Եւ Տիգրան վրդձեց ծիծաղի մը ուրուագիծը բնրել պէտքին:

— Ի՞նչ ամպ, ի՛նչ բան, եղբայր, երկաք օր է ճղնաւորի կեանք կ'ապրիս եւ հոս եմէ յանցանքիդ օրը չպատժուիս, ալ վախ չկայ: Հիմա վազենք «գերի» մը խաղանք:

* * *

Թիւ 38–ը մեր խմբակին ննջասենեակն էր այդ չորքսնին: Անոր մէջէն կը բացուէր դուռը անօրէնի գրասենեակին, ուր կը դտնուի Տիգրան ասոր վայրկեանէ ի վեր: Մենք կը քրթմնջենք, կը կատաղենք, կը բամբասենք դուրսը եւ անհամբեր կը սպասենք տեսակցութեան արդիւնքին:

— Ինտո՞ր ալ ամէնուն աչքը կը մտնէ, բախտաւոր է լակոտը...

— Սո՛ւս...

Մենք ճանչցանք յստակ բղիւնն ու չտաւչիւնը որ պայթեցաւ ներսէն: Գիտէինք թէ այդպէ՛ս կը գալարուէին կաչիւ մարակները ծառերու կանաչ կեղեւին: Ճանչցանք նաեւ «բախտաւոր լակոտ»ին զսպուած հծծիւնը, որ յաղորդեց անոր: Ցետոյ կրկնուեցաւ, յետոյ նորէն կրկնուեցաւ, յետոյ նորէն, յետոյ նորէն կրկնուեցաւ...:

— Ի՞նչ է ասիկա:

— Ինչո՞ւ ասիկա:

— Ինչո՞ւ, ծօ՛, ինչո՞ւ, ի՞նչ ըրաւ ան...

Եւ դէպի դուռը խոյացաւ Գուրգէն: Հաւիւ կրցանք հասնիլ եւ պրկել զինք: Հանեցինք մէկտեղ: Ի՞նչպէս կը յորդորէինք, ի՞նչպէս կրնայինք մխիթարել...

— Ինչո՞ւ կը ծեծէ, եղբա՛յր, ինչո՞ւ, ի՞նչ իրաւունքով... սրիկանե՛ր, անաէ՛ր գոեր են... պատառ մը հաց կուտան տէյի իրաւո՞ւնք ունին սատկեցնելու...

Խորունկէն, խորունկէն յուղուած, յորձանք առած հեկեկանք մը իր թաւալումին տակ փշրեց Գուրգէնի ձայնը: Մէկ գծի տարափով՝ արցունքը կ'իջնէր անոր չբծնեբուա անկիւններուն, ուրկէ ան կը լիզէր անոր տաք ու աղի կաթիլները եւ կը ճմլէր, կը ճղմէր, կը բզքռէր զանոնք ակռաներուն տակ, լեզուին վրայ, կոկորդին մէջ...:

Ցեսոյ, մէկէն դառնալով մեղի·

— Ա՛ւ ինքնի՛ էք, ի՛նչ էք, ծօ՛, փոլորդ ալ կեցեր չօճուխներու պէս կուլաք... ըսաւ եւ մաւաւ ննջարան:

... Իրիկունը ի՞նչպէս ապրեցաւ մեր պատուհաններէն նեբս: Ե՞րբ հրաժեշտ տուաւ արեւը: Չդիտցանք նոյն իսկ թէ ի՛նչ կերանք ընթրիքին: Ցաւէն ու տրամութենէն հաշմուեր էր մեր դիտակցութիւնը եւ մեր լեզուները թանձրացեր, ծանրացեր էին այնքա՛ն, այնքա՛ն:

Տիւրանի մարմինը կը նմանէր մանուկի մը ձեռքէն առնուած թուղթի կտորի մը, որուն վրայ ան մաւոտ է խաղցուցեր քմահաճ անզգուշութեամբ: Բայց անհնարին տարբերութիւն մը կար թերեւս խաղնուած, ճմըրթուած թուղթի կտորին եւ Տիւրանի մարմնին միջեւ: Բոսոր էին ասոր դիծերը եւ տեղ-տեղ ճեղքուած մարթէն քանի մը կաթիլ արիւն սահած էր դուրս: Բայց ան կը փորձէր խնդալ մեզի համար: Կը խնդար, որպէս զի չլանք մենք: Կը խնդար... եւ ամէն չարժուամի մեղմ, անլսելի հծծիւն մը կը խածնէր զաղանի:

Պատուիրեց Յակոբին զը երթայ այրէ ճերմակ զըտակը: Գուրգէն յափշտակեց զայն անսանձ զայրոյթով·

— Ե՛ս կը վառեմ, ես մոխիր կը թաբցնեմ. ես կտորկտոր-կտոր-կտոր կ'ընեմ այս մատնիչ գտակը, աս խաբէական գտակը... աս... աս... աս... հեծկլտուքէն խեղդուեցաւ ճիչը եւ ինք նետուեցաւ դուրս:

Անդա՛մ գտակ:

Ցոյն գիւղացին զայն տեսեր էր Գուրգէնի գլուխը, ծաւին վրայ: Ու վագեր էր անօրէնին: Եւ միակ ճերմակ գտակը որբանոցին մէջ, կը պատկանէր Տիւրանի:

Քունի չեփորը այդ իրիկուն լացաւ կարծես:

Գուրգէն զբսանէն հանեց ընթրիքի իր բաժինը եւ երկարեց Տիգրանի.

— Կո՛ր ասիկա։

Ան մերժեց.

— Մինչեւ առաւօ անօթի՞ պիտի կենաս, դո՛ւն կեր։

Ցամաքացաւ մխսը.

— Բնդի՞ ինչ, կո՛ր կ՚ըսեմ ես։

Սակայն չլսելու պարկաւ Տիգրան եւ այս պատճառ եղաւ որ Գուրգէն այլեւս անզուսպ իր բաղդը պռոայ.

— Իսկ ինչո՞ւ չըսիր անօրէնին թէ քլխարկդ է՛ս քոր-ծածկը էի, այո՛, փոլօրս ալ կ՚ուզէինք քեռնալ թէ ինչո՞ւ չըսիր...

Տիգրան ծլծաղնեցաւ. յետոյ աղուոր աչքերուն բարի ու խաղաղ հայեւածքը վերցուց Գուրգէնին եւ ըսաւ անտարբեր.

— Երկուքիս մէկը պիտի ուտէր ծեծը, չէ՞, ուրեմն ի՞նչ տարբերութիւն կ՚ընէ թէ ո՛վ կերաւ։

Մխսը խածաւ իր ընթրիքին հացը արցունքէն աղի եւ անկողինն ու վերմակը նետեց անօրինին վրայ եւ յարդարեց։ Թող կակուղ ըլլայ որ չցաւին անոր վէրքերը։ Եւ թող լաւ ծածկուի որ չմսին մարմնոյն բոտոր-մանիչակադոյն օղակները։

Գուրգէն պառկեցաւ մեղմէ մէկուն քով։

Ցժդժօրէն երկար եղաւ գիշերը։ Կարծես մութ, անթափանց խաւարը վրէժ կը լուծէր մեզմէ։ Մեր երկու ընկերները վրդովեցին գիշերին հանդիստը եւ ան բարկացած՝ երկարօրէն, երկարօրէն քալեց մեր ճակատներուն վրայէն ու կոխկրտեց, ու քաշկրտեց ու ոտնահարեց մեզ անդադար, անդադար։

Մեր ընկերներէն մին մէկ կողմէն միւսը դառնալով միշտ եւ հծծելով եւ հառաչելով վիրաւորեց գիշերը։ Մեր ընկերներէն միւսը իր հեծեծանքով, իր խղճահար եւ անձնասէր լացով խռովեց գիշերին վհատած անդորրը եւ գիշերը բարկացած եւ գիշերը զայրացած՝ եղաւ դաժանօրէն, դաժանօրէն երկար եւ կոխկրտեց, եւ քաշկրտեց, եւ ոտնահարեց մեզ անդադա՛ր, անդադար...։

Դ.

ՄԻՆՉ ՇՈՓԵՆԱԻԸ ԿԸ ՍՈՒԼԻՐ...

Ծուխը բայց ապուշ իշամեղուն, թևևրը լայն տա-
բածած, բարկութեամբ յարձակեցաւ լուսամուտին վը-
բայ: Սակայն երբ տեսաւ որ չի՛կրուեցաւ ապակին՝ ճան-
կըռեց, ըզպայ ու նահանջեց: Ցետոյ, աւելի յուսահատ
եւ խօլական զայրոյթով մը նետուեցաւ յանկարդ պատու-
հանին: Եւ երբ անբացատրելի յամառութեամբ մը զե-
մատրեց միւսին ապակին ալ, խուշտ բայց ապուշ իշա-
մեղուն ոտքերով, գլուխով եւ թաթերով ծեծեց զայն եւ
արշաւեց դէպի առաստաղ ու անճակատը ըզգիւնով մը
ապտոնաց, լլջըթլն ապտոնաց:

Բարձրացան ցից ականջները սեսուէին եւ աչ ձեւքը
ինքնաբերաբար երիարեցաւ գրասեղանի ոտքին կրծոտած
ճիպոտին: Բայց չհասած՝ լնկաւ ծունկին, պարապ: Եւ
հասա ծիծաղի մը արձաղանդները, փշուր-փշուր խոր-
տակուեցան սենեակին պատերուն դէմ:

— Ա՛ղջ ըմբոստ բղէզ. ես ալ կարծեցի թէ ան չան
ձագերէն մէկն է նորէն: Բայց ի՞նչ հերոսական է իր պայ-
քարը ազատութեան համար:

Եւ թաւ ու խռպոտ ձայնով մը կերկերեց.

«Մերթ կուռւմ է, մերթ բարձրանում բաջ փէտան,
Եզակի է, պատմութեան մէջ, արշաւանքի տեսարան»:

— Արշաւանքի եզակի տեսարա՜ն, իրաւ ալ եզա-
կի՜...:

Եւ հզօր խնդուքի մը ալիքները թաւալեցան իր վը-
բայ: Ու թէեւ ինք կրցաւ դիմադրել անոնց եւ արգիլել
զանոնք բոլորովին զինք կլանելէ՝ սակայն թօթուեցան

ուսերը եւ կոկորդը բռնուեցաւ ծիծաղի յորդ հոսանքով մը։ Ու յանկարծ, քրքիջի անսանձ պատառ մը սողաց ակռաներու ամբափակ վանդակներէն դուրս եւ պայթեցաւ, ազմուկով պայթեցաւ.

— Ի՛նչ ալ պօշպոզազ ու սարսախ մարդիկ են եղեր մեր կուսակցութեան բանաստեղծները, պէ՛ք, «արշաւանքի եղակի տեսարա՛ն»... հա՛, հա՛, հա՛....

Ապա՝ մօտենալով պատուհանին, բացաւ եւ,

— Թռի՛ր, դնա՛, բացատրեցէք,— Թռի՛ր, դնա՛, դուն յեղափոխական եւ ազատատենչ անասուն, Թռիր դնա ու վայելէ բնութեան ատուածատուր պարգեւը, ազատ ճախրանքդ։

Ու մինչ տեսուչը զոհ իր անասնասիրական վեհանձն ձեռնարկին, դլուխը կը չարժէր խորունկցած ժպիտով մը, խոշոր բայց ապուշ իչամեղուն կարծես մոռցուած բանի մը համար՝ վերադարձաւ, սուրց ուղղակի դէպի տեսուչը եւ իր ծնանկրտուն աջքցնալով ո՛ւժգնօքէն, չատ ուժով զարկաւ անոր կաբկատուն քեթի կիս ծայրին եւ անեւեւութացաւ ճառագայթի մը տակին մէջ։

— Վա՛յ ապերա՛խտ, դնանաքա՛րշ կենդանի, վա՛յ, պռոտց ան, եւ ցուցամատով սրտրեց իր անաթղուած, պատառատղղու քիթը։

Եւ երբ, պատուհանը վակելէ առաջ, պատահարար նայուածքը չրջեց վար՝ հոն, քարէ աստիճաններէն մէկուն վրայ նստած տեսաւ «չան ձաղ»երէն մէկը, որ ոտքը դրկած՝ կրունկին բան մը քաշել կը փորձէր, դէմքի ցաւագին կծկումներով։

— Ծօ՛, չունչանորդի՛, քեզի չըսի՞ որ խոհանոց երթաս փաթաթէս մաքրես, հէ՞, հայտէ՛, վազէ՛ նայիմ...

Ցղան ոտքը դեռին նետեց դլրկէն։ Պահ մը զսպուած եւ մկկէն արձակուած չուրի ցայտքի մը պէս ցատկեց վեր եւ սողաց անկողնաքնարէն զարմար։ Խաչկրտուեցաւ մինչեւ պատը, կառչեցաւ մկկ ձեռքով անոր, միւսով վերցուց վիրաւոր ոտքը եւ ոստոստելէն, Թռչկոտելէն ինկաւ խոհանոց...։

* * *

Ծանօթ սոյլ մը, թաւ ու բեկբեկուն, քարափէն հա-
սեցաւ որբանոցին բակը եւ ալիք նետեց տեսուչի խոյ-
կին: Պառաւցած բեռնատար չոգենաւէ մը կուգար ան:

Եւ տակաւին չատ սովորական այդ սոյլին վերջին
կաթիլները չցամքած՝ ճաշասրահէն հաւաքոյթի զան-
գակը իր հնչուն հրաւէրը տարածեց մինչեւ մութ ու
ծածուկ անկիւնները բոլոր չարկարաժիններուն:

Ու մէայն քանի մը վայրկեան վերջ, ընդարձակ սրա-
հը վտիտ մարմիններու, քարակ պարանոցներու վրայ
քարացած մանր ու խուղուած գլուխներու լայն չրջանակ
մը կը սեղմէր, որուն կեդրոնը, երկար ու պղտոր տուեր-
բով մը կ'արձանանար բարձր հատակը տեսուչին, ձեռքը
ծրար մը թուղթով:

Եւ երբ լռութիւնը, թանձր ու խոժոռ ամպի մը պէս
իր չուքն ու գովութիւնը փռեց, անչարժօրէն հանդչեցուց
ճաշատան սեղաններուն վրայ՝ երեսաց տեսուչը.

— Տղա՛ք, մինչեւ հիմա ձրի կերա՛ք, խմեցի՛ք, պատ-
կեցա՛ք: Հիմա կարգը եկած է որ աշխատիք եւ ձեր ճակ-
տին քրտինքով ձեր հացը եւիք: Զեզմէ առաջ երիք կա-
բասիններ մեկներ են Գավալա, Տրամա, Սերէզ եւ ուրիշ
չրջաններ: Ծխախոտի գործարաններու եւ ագարակներու
մէջ տարաղնուած կը գործեն անոնք: Դուք ալ անոնց պէս
պիտի ըլլաք: Ձեզի եկած նամակներէն անոնք որ բացի
կարդացի, չատ գէշ բաներ կը գրեն: Հարկաւ այստեղի
պէս հանգիստ պիտի չըլլաք, բայց Տէր-Զօրնևրէն ազէկ
է: Հիմա կը կարդամ այսօրուան խումբով գացողներուն
անունները. որուն որ կանչեմ, թող անմիջապէս վազէ
դայ քովս, հանդերձատունէն իրեն ծրար մը պիտի նե-
տեն հոս, մէջը պաթաւնիա մը, չապիկ-վարտիկ մը, պը-
լուզ մը, թաշկինակ եւ սրբիչ: Եթէ երբոր վարա վաս-
պրկիք՝ աւելի կ'տանիք: Եւ վա՛յ անոր, հասկա՞ք, վա՛յ
անոր որ կ'ուշանայ... ահ՛, ուշադրութեամբ մտիկ ը-
րէք նայիմ...:

Եւ տեսուչը հատ–հատ քակեց օղակները անուններու չղթային:

Դողահար, անապմուկ, անմխիթար կը սողային անունները անոր բամբ, չառաչող ձայնին եղերքէն:

Հանդիսատեսները կարդով կը նետէին ծրարները կանչուողներուն եւ ատոնք, իրենց ճակատագիրը չալկած կը սուրային քարափ, պառաւցած բեռնատար չոքենաւը դիտելու: Երկրորդ սոյլը անոր, միշտ թաւ ու բեկբեկուն, թաւալեցաւ ճաշասրահի բաց դուռէն ներս եւ խաժաւ սպառող համբերատիպը տեսուչին:

Ան դեռ հատ–հատ կը քակէր օղակները անուններու չղթային:

Բայց յանկարծ հանդոյցի մը անակնկալը ճմլեց իր լեզուն եւ ինք փորձեց արձակել, լուծել զայն.

— Առաքե՛լ... Առաքել Մա՛–նո՛ւկ–եան՛...

Երկարեցան բարակ պարանոցները տղոց եւ զալարուեցան մօտեցող սարսափին մատներուն մէջ:

— Ո՞վ է Առաքել Մանուկեանը, ո՞ւր է աս չակատը...: Անոր ձայնը որոտաց ուժգին, տաելավառ:

Բայց Թանձր ու խժոռ ամպը լռութեան, լքաւ, սահեցաւ առաստաղէն վար եւ պրկեց սրահը իր տառեփով, իր ցուրտով:

— Ծօ՛, անասուններ, ձեզի՛ կ'ըսեմ, չէ՞ք լսեր, ո՞վ է Առաքել Մանուկեանը, ո՞ւր է աս...

Սակայն քովընտի անկիւնէն, հեզ, երկչոտ վախսուքի մը հետ, տատանեցաւ պլուխներու անտառակը:

Նեղ կածան մը չինուեցաւ եւ ան մը մարմին ինկաւ պուրս, որուն թևերէն կը քաշքշէին ընկերները: Տեսուչը լսեց նոյն իսկ քանի մը կատուանք անոնց քրթմնջիւնէն:

— Մ'ըներ, ծօ՛, խենթ մ'ըլլար... մ'երթար... չատ բարկացեր է...

Բայց ան մը մարմինը յառաջացաւ բուռ–բուռ:

Եւ դոյզ մը ատոզերու արծաթէ այն տուէրները, որոնք ժպտուն ցոլքերով կը պլպլային տեսուչին աչքե–

բուն խորը, մերկացան իրենց քօղերէն, չողացին, վառեցան, դարձան կենդանի կայծեր, դարձան աստղեր բոցարծարծ, դարձան խորտակուող չանթեր:

— Դո՞ւն ես Մանուկ Առաքելեանը:

... Ա... ա...յո, պա...

— Շո՛ւն–չան–ոլ–ղի՛—չան–ճա՛պ... ես երկու ժամ է չունի պէս կը հաղնիմ, չե՞ս լսեր, չլսեցի՞ր, հա՞...

Ու բարձրացաւ տեսուչին հսկայ բաղուկը եւ կիսաչըրջանակ մը օդակելով օդին մէջ՝ ինկաւ, ծանրօրէն, վայրագօրէն ինկաւ ան մը մարմնին ճամբային: Թաւագլոր՝ ինքն իր վրայ չորս անգամ դարձաւ ան մը մարմինը առանց հծծիւնի, առանց չիխ մը հեւքի: Հանդերձապահ մը ծրարը նետեց անոր: Ան մէկ ձեռքն ապտակուած երեսին, մլուսով գրկեց կապոցը եւ ծունկերով սողաց դուրս եւ երբ ծածկուեցաւ տեսուչին տեսողութենէն՝ ցատկեց ոտքի ու սլացաւ քարափ:

Մ'լայն՝ խորունկ դոլի մը մեղմ հովը սահելով անցեր էր մանր գլուխներու անտառակին մէջէն...:

Եւ հանդիսացը լուծուած՝ անուններու շղթային օղակները կը շարունակուէին քակուիլ հատ–հատ:

* * *

Ծովը, կարծես երկիւղէն կապուած պատկառանքով կը դիտէր իր եզերքին ալեկոծումը: Մանրանկար դիւռւորներու մանրանկար զօրակոչի մը բազմապատկուած ժխորն ու փոթորիկը կը բզկտէր հոն, վիթխարի լշամեղուի մը թեւերով: Ցաւ, ծիծաղ, արցունք, քրքիջ անհամար ոտքեր հաղած՝ անկիւնէ անկիւն կ'արշաւէին եւ անընդհատ կառչներով մեկնողներուն եւ մնացողներուն գէմքերը կը կոցահարէին տխուր կամ դուարթ կամ բըռնազօսիկ ծամածռումներով:

Ափ մը մարմինը իր ապտակուած այտը պահելու համար կապոցը ձախ ուսին բարձած՝ Առաքելը հարցուց անոնց: Ըսին թէ Անգլիական որբանոց գացեր է իր եղբօր վերջին հրաժեշտ մը տալու, հիմա կուգայ:

Եւ ահա Առաքելը, հեռուէն: Աչքերը կը չիխ պլուզին թեւերով: Կը քալէ օրօրուելէն: Կը մօտենայ ճամբուն ալ

կողմը եղերող պարիսպին եւ կը կրծնի մինչեւ մէջքը բարձրացող հաստ պատին: Կը նայի վար, ատորոտին, հոն դռռացող ծովին եւ փչրուող, փրփրող ալիքներուն: Ցեւտոյ կը նայի հեռուն, դէմի ափը: Ալպանական մշուշուած եղերքներուն, մինչեւ իրենց կողերը ամպածրար լեռներուն... ու կը մտածէ, զարթնալ՝ օրօրուելէն, ղլուխը կախ, եւ զարձեալ՝ աչքերուն քսելով զոյգ ափերուն կռնակը...:

— Անունդ կարդաց հոն չէիր, քու տեղդ ես դացի եւ ղոյքերդ առնելով բերի. վախցայ որ վերջը քեզ կը ղրկէ ատոնցմէ:

— Ա՜ա երե՞ոգ ինչ է եղեր նորէն...

— Չի՛չ, Պրն. Պէդէլեան չոյեց թեթեւ մը: Անունդ առաջին անգամ կանչելուն չերեւցայ. կը խորհէի թէ ան կողմերը կ'ըլլաս. յետոյ երբ չարժեցայ, արդէն բարկացեր էր, կատղեր էր եւ երբ դիս ալ տեսաւ՝ ա՛լ էֆֆէնի շաշըրմիշ ըրաւ...

— Ա՜ա սրիկան օր մը դլխուն փորձանք պիտի բերէ: Գիտէ՛ր որ դուն Ա՜ռաքելը չես եւ նորէն զարկաւ, հա՛...

— Ի՜ հա՛, չէ՞ս յիշեր որ քանի մը չարաթ առաջ լուացարարներու խումբին մէջ էի: Ձեռքերս ճեղքրտեցան խոզանակին տուր անկիւններէն, մայրիկները մեղքցան եւ ըսին որ չատ պղտիկ եմ պաքանիա եւ սաւան լուալու համար:

— Իմնչ է, ան տանեուան վրէժը հիմա՞ լուծեց...

— Ի՜ հա՛, երբ Պէդէլեան հայհոյելով դիս լուացքի տաչտին առջեւ հրեց, մայրիկները վերջը ինծի Ամերիկացի տնօրէնին տարին, ան ալ տիեզերաւս նայիցաւ, կանչեց Պէդէլեանը եւ պատուիրեց որ դիս չաշխատցնէ մինչեւ աղէկնան վէրքերը: Իշտէ անկէ ջէն պահեց դէմս...:

— Դուն ալ տարաբախտ պէտ ելար դացիր այս քանի մը կտոր քուրջերուն համար, հա՞...

— Խորհեցայ որ ան կողմերը ցուրտ-մուրտ կ'ըլլայ. արդէն բժիչկը ըսաւ որ առողջ չես: Բայց քեզի դէմ ալ ցաւ ունենալուն համար կը ղրկէ, դիտե՞ս, կ'ուզէ որ երեն դերի ըլլանք բոլորս ալ:

— Կը վախնամ որ փոքր եղբայրս ալ չհեռնեմ... այսքան տարի չարչարուեցանք... մէկա միասին էինք... հիմա մեզ կը բաժնեն... չեմ գիտեր թէ ալ պիտի տեսնե՞մ զայրիկ ախթարս... խեղճը այնպէս կուլար որ...

Եւ Առաքել, զղջզղջալով իր չլմնաքներով կղզած բերնին մէջ խոշորցող, այրող հեկեկանք մը՝ թաց ու կարմրած աչքերը գարձուց պատուհան բեռնատար չոգեներէն, մխանուած չառաչիւնով քարափին դէմ չախ-չախատող ալիքներուն եւ Ալպանական մշուշապատ ափերէն վեր ցցուած ամպածածկ լեռներուն...:

* * *

Առաքել, սիրելի՛ ընկեր, այսօր, տասներկու տարիներու փոխարինած անձրեւա մը ճեղքած, տակաւին կը տեսնեմ, չա՛տ մօտէն կը տեսնեմ ու կը զգամ բարձրացող ու տատանող տասերը Պարոն Պէչեվանի արճճէ մտաներուն: Այդ յիշատակին բանակալ չամախանքէն դեռ կը կծփուի ձախ այտս, որուն մանիչակագոյն-կապոյտ ակօսներուն վրայ, բարի մտաներուդ վայելչանքը ա՛յնքան քաղցր է հիմա ալ...:

Առաքե՛լ, իմ գժբա՛խտ եղբայրս, ինչպէ՛ս նախազգացիր այն օրը, թէ պիտի չգրկիմ այլեւս պատի ապարդ եւ ինչպէ՛ս գուշակէի ես, որ մեկնելէդ միայն տասնեւհինգ օր վերջ, ծխախոտին թոյնը, խեղդամահ պիտի ճզմէր քու վիրաւոր, խոցոտուած սիրտդ...

Դուն խտօրէն յանդիմանեցիր զիս, լաթի այդ քանի մը կտորներու սիրոյն, ինչպէ՛ս անոր գժտանութեան յանձնեցուս համար: Բայց՝ Առաքե՛լ, սիրելի՛ ընկեր, ես այդպէս ըրի, որպէս զի անձանօթ ապարակի մը անկաթեկիր գիշերները չսթափացնեն զիս առանց ծածկոցի: Ամէն մը մարմին այն առեն՝ ինչպէ՛ս ըմբռնէի վայրագ քենախնդրութիւնը տեսուչին, որ զիս, սկսնակ Թոքխտասոր, գրկից դէպի անմոխանց խաւարը լայնատաց, ապահով գերեզմանի մը...

... Ինչպէ՛ս հակնայի այն առեն, թէ «ճակատագիրը» բոլոր ըմբռնումներու զարշապտոյտներուն խոժդոժ վախճան մըն է չղմայեր...:

Ե·

ԿԵԱՆՔԻ ԵԶԵՐԲԻՆ

Անաստաս, իմ բարի Անաստաս…

Այսօր նորէն, երէկուան պէս, անցնող բոլոր օրերուն պէս, յիշատակդ կը ծածանի աչքերուս խոնաւ տրամուխեան վրայ: Ու տարիները, որոնք նենգ ու դաւադիր իրենց տառերովներով փորձեցին մշուշել քեզ՝ դարձեալ կը նահանջեն ահա ցաւոս յորձանքին առջեւէն, որ կը մոլեգնի, կը զայրանայ եւ վայրկ չառաչիւնով կը ճեղքուի մտածումիս թափանցիկ ու դողդոջուն պատնէշներուն դէմ՝ ողողելով զանոնք իր մռայլ թափիծով…

Ա՜հ, իմ սիրելի Անաստաս…

Այսօր նորէն, անցնող բոլոր օրերուն պէս, փշրուած ոլնասիւնիդ ճարճատիւնը յուսահատօրէն կը ճռնչէ, տխրօրէն կը հեկեկայ ականջներուս մէջ: Իրա՛ւ: Ջեմ յիշեր հիմա, թէ Պրուքլինի ո՛ր աղբանոցին մօտ կը շնչէր այն խարխուլ դրծատունը, զոյնզգոյն թիթեղներով եւ տախտակներով կարկտուած, ուր այս երկրին աշխատանքի առաջին չարաքաշ ահաւոր հիասթափումով մը ցնցուեցաս: Այո, չեմ յիշեր ճիշտ հիմա:

Բայց նեղ այդ մռայլումին, ճակատագրի եղբայր:

Որովհետեւ ամէն նոր ծանօթի կեանքէն նեխ, եղերական անհամար արարներով անհուն ողբերգութիւն մը յայտնուեցաս, որմնցմէ կսկիծի հզօր երակներ սուզուեցան մարմնիս խորերը մինչեւ:

Եւ որովհետեւ ամէն նոր ցերեկ, նոր դիշերուան մը հիւսած երազին վիրաւոր, հաչմուաշ կամ խեղդամահ դիակը նետուեց յիշողութեանս մահաստուերը դերեզմանոցին մէջ:

Այդ երազները, յաւիտենօրէն եւ աներազ նինջով մը քնացած իմ բարի Անաստաս, կենսաբեր եւ յուսավառ

ժպիտներն են իմ եւ քու եւ բոլոր մեզի բախտակից սըրոց: Անոնք դեռ պարմանի,— դիտե՞ս դուն թէ որքան անողորմ ու անդառնալի է հացին հրամանը,— քեզի եւ ինծի պէս պարմանի, իրենց վրտիտ մատներով եւ դիւրաբեկ եղունգներով կը կառչին կեանքի եզերքին, ուրկէ չհունչ մը անդին, լայներախ կը բառաչէ խաւար ու դիշատիչ անդունդը, որ մարդկային ընկերութիւն կը կոչուի:

Ու այնպէ՛ս ցաւագին է հեծեծանքը այդ մորթուած ժպիտներուն, անոնց կոխկրտուած կմախքներուն, դիտե՛ս դուն...

Եւ կը տեսնես դուն, կը տեսնե՞ս դուն, Անաստաս, որ այսօր նորէն, երէկուան պէս, անցած բոլոր օրերուն պէս, յիշատակիդ ծիրանքէն կը խոովի աչքերուս պղտոր լիճը եւ դառնօրէն անդուսպ, իր ափերը ծեծելէն՝ կը մագլցի կոպերուս թմբերուն: Հոն, քանի մը կաթիլ արցունքներու վերածած ինքզինք, կը նստի պահ մը եւ բոլորտիքը կը դիտէ, որոնելով քեզ, վնտռելով քու պայծառ ու արեւոտ ժպիտդ: Բայց հիասթափ, բայց յուսախաբ՝ կ'իջնէ թարթիչներուս եզերքը մինչեւ անկէ, գահավէժ կը նետուի իրեն համար անծանօթ եւ անսահման մի կոջոզի մը ծոցը...:

Անաստաս, դժբաղդ բարեկամ...:

* * *

— Հալլօ՛, ճոնի՛:

Ու բարեւդ, իմ բարի Անաստաս, սիրազեղ ու բարի նայուածքի մը պէս գրկեց, փայփայեց զիս:

Վեց տոլարի դնուած յանճնաբարական մը ձեռքիս, բոլոր դուռերէն մերժուած, յոգնատանջ ու յուսահատ երբ հասայ գոյնզգոյն թիթեղներով եւ տախտակներով կարկտնուած ձեր գործարանի մուտքին՝ արեւի չափ տաք ու բարի բարեւդ ինկաւ ներսս արեւի մը ջերմութեամբ, պայծառութեամբ ու լուսց եւ օծեց զիս լոյսով, յոյսով եւ կեանքով...

— Բարի լո՛յս, ընկե՛ր...

Եւ դուն թերեւս զարմացար պատասխանիս տարօրինակ թրթռումէն: Եղբայրական այդ հովը, ուրիչ դէմքու վրայ հեզնախառն իր խաղերով ա՛ինքան չա՛տ խաբեց, այնքան չա՛տ ծաղրեց դիս, Անասթա՛ս, որ աննենգ ու մաքուր բարեւ մը փոխադարձելը հծծող կարօտ մը դարձեր ու կ՚այրէր լեզուս, հաւատա՛, կ՚այրէր ու կը ճեղքրատէր լեզուս: Անոր համար՝ թերեւս դուն զարմացար պատասխանիս չատ թափանցիկ յուզումին եւ անուղղոր դորովին վրայ...

— Հալլօ՛, Ճոնի՛:

— Գալի մի՛նա, Անասթաս...

Ցաջորդ օրերու մեր բարեւներով ալ չապչեցուցինք զիրար: Ալ կը ճանչնայինք զիրար, ցաւով, բզքտուած հեռաւոր կարօտներով եւ բազմատեսակ զրկանքներով հիւսուած իրարու պատմութիւններու մէջ:

Դուն դիտէիր թէ Արարատին դէմ չղթայազերծուած ահռելի ուրախանին ժանիքներէն ճողոպրած, անոր մահահոտ չունչէն աւլուած փչրանքներէն էի ես: Եւ դիտէի ես, որ նոյն ժանտաչունչ ուրախանին ուրիչ մէկ թեւը հրդեհից քու քաղաքդ ու տունդ եւ իմմիրի բոցերը քեզ չպրտեցին դէպի ծով... դէպի Սթէնք, ուր հրաշքով մը մնացեր էիր ընտանիքիդ:

Օր մըն ալ, ըսիր, չյիշեցիր թէ ի՛նչպէս, ինքզինքդ դառը Պրուքլինի կամուրջին վրայ, ենթուղիին մէջ, որ խաւարչն լոյսին խոյացող մոլեգնած ցուլի մը պէս, երկաթգիծերը կը քերէր կատաղօրէն, երկաթէ ամբակներով...:

* * *

Գոթնի չեկար այդ Զորեքշաբթին:

Գիտե՛մ: Ամբողջ գիշերը հակեցիր քրոջդ անարին վրայ: Ծանրօրէն հիւանդ էր քոյրդ եւ խուժդուժ հեւք մը նստեր էր անոր կոկորդին: Ճակատը կ՚այրէր, շրթները կ՚այրէին կարմիր ու փայլուն ջերմի մը կրակէն. ու դուն ամբողջ գիշերը դողացիր անոր վրայ, մինչեւ այն առեն

անգոյ եւ անճանօթ աստուածներու աղօթելով, պաղատելով անոր առողջութեան համար:

Եւ դուն մինչեւ արշալոյս հսկեցիր հիւանդ քրոջդ ցաւին: Ու աշխատանքի չեկար այդ Զարեքչարթին:

Բայց իրիկունը, երբ երկաթի ապտէն, ժանդէն ու փոշիէն լուացուած, հագուած դուրս կ'ելլէինք գործատանէն՝ տեսայ քեզ վարպետին խցիկին մէջ: Իսկ ի՞նչ խօսեցար հոն, որ փրփրեցաւ վարպետը եւ սկսաւ պոռալ:

— Ի՞նչպէս... այսօր չեկար, վա՞ղն ալ չգաս, ը՞... Եւ ինչո՞ւ, որովհետեւ հիւանդ է քոյրդ... յիմա՞ր ես դուն... ի՞նչ գործ ունիմ ես քրոջդ հետ... չե՞ս խորհիր թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ իմ վիճակս, եթէ չգործես դուն... լսէ՛ նայիմ... ի՞նչ պիտի ուտեմ ես, եթէ չաշխատիմ դուն եւ քու ընկերներդ... ը՞... լսէ՛ նայիմ, ի՞նչ պիտի ուտեմ ես...

Յետոյ բացաւ դուռը եւ նետուելով դուրս՝ այս նոյն խօսքերը կրկնեց մեղմ, առանց անդրադառնալու որ արդէն լսեր էինք մենք: Սպա կրկին դարձաւ դէպի քեզ եւ ցասումով պոռաց.

— Եթէ վաղը չգա՛ս, ալ մի՛ գար, հասկցա՞ր...: Եւ մտաւ իր խուցը:

Եւ դուն եկար «վաղը»: Եկա՞ր: Բայց դարձեալ ամբողջ գիշերը քրոջդ հոգիին հսկելէ վերջ: Եկա՞ր, քնատ ու յոգնաբեկ. յուսահատ ու վշտահար, որ թերեւս աստուածները մոռցեր են քեզ, պիտի չմեղքնան քեզի, եւ պիտի չփրկեն քոյրդ անողոք այդ չերմին հիրաններէն: Կը յիշե՞ս, երբ վախացի որ դանդաղ գործես, չաճապարես, ես իմ պատրաստած օղակներէս մաս մը քու անկիւնդ կը նետեմ գաղանի, որպէս զի եա չմնաս չատ եւ չդայլայլայ վարպետը նորէն՝ տրամօրէն ժպտեցար դուն: Եւ քու վերջին ժպիտդ եղաւ այդ: Որովհետեւ... մեքենայիին վիճակն էր ու պիտի իյնար... եւ դուն, ա՛հ, իմ սիրելի, իմ բարի Անաստաս, աւազատած օղակներդ պարպած՝ ձեռնասայլով կը դառնայիր եա... եւ յոգնած էիր եւ քնատ ու վշտաբեկ... ու կը

քալէիր մշուշուած նայուածքով, կը քալէիր կիսափակ աչքերով... երերալէն... ու չնայեցա՛ր վեր, չտեսար ճողը, որ անտարբեր ու անփո՛յթ, իջաւ ողնասիւնիդ վրայ ու փշրեց զայն... ու խորտակեց քեզ:

Ա՜նաստաս, ճակատագրի եղբայր...

Այսօր նորէն, երկուան պէս, անցած բոլոր օրերուն պէս, ջախջախուած ողնասիւնիդ ճարճատիւնին արձագանգները կը ծփան աչքերուս պղտոր լիճերու մակերեսին ու կը խռովէն անոնց դառնութիւնը...

Բայց Ա՜նաստա՛ս, այսօր տակաւին, այն ժանգոտ ու արիւնարբու չղթան, որուն մէկ նիհար օղակն էր վարպետդ, ոլորուած, զալարուած է անհամար անծանօթ Անապատասիերու կողերուն, ու կը ճղմէ, կը կոտրէ զանոնք անյապդ, դիւրախանձ ախորժակով մը...

Ա՛լա, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ մենք մեր մուրճերը չէինքցուցինք այդ անարդ չղթային օղակներուն զանոնք փշուրփշուր խորտակելու եւ ո՛չ թէ պողպատելու համար...:

ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Նուէր՝
Շատ Սիրով՝
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԳԼԶՃԵԱՆԻՆ

«Ինչ մարդ ունենայ իւր մօտը
հաւատարիմ ընկեր,
ճերեկլի նման ամբնում է մուր-
գիշերը մարդուն»։

ԱՇՈՒՂ ՉԻՒԱՆԻ

1934

ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Ա.

Լքուած գիակի մը նման, Րիւ տէ Տօմինիքէնը փըռուեր էր կռնակի վրայ: Ափըոտիղեան գիշատիչ ախտերով վարակուած մարմին մը կարծես, որ կը կրծուի չարաճճի եւ հեզհեզուկ խորացող վէրքերէն գաղրելի գարշահոտութիւն մը ծաւալելով, կը պարուրէ չրջապատը: Տոմինիկեաններու անունով կոչուող այդ փողոցը չուկան էր, բոլորին ծանօթ, ուր անվաւեր, գառամած ապիճներ իրենց հիւանդ մարմինները կը մաուցանէին անցորդներուն աժան, գրեթէ անվարձ:

Փողոցի ալ ուսին կանգնած՝ դէմդիմի եկեղեցիին աստիճանները կը համբուր Ֆրանկիւլ: Որոշեց սպասել հոն անոնց համբանքով վայրկեաններ միայն, բայց երբ իջաւ ամէնէն վարինին, տատամսեցաւ թիւ մը տալ անոր: Այնքան մօտ էր անիկա կիսապաշտօն հանրատան դրան:

Մերձաւոր աշտարակի մը զանգակներէն պղինձէ վեց ղօղանջներ վրթիան եւ կոտրտուելով սուրացին դէպի ծայրամասերը թաղին: Սակայն աչէն վազողներուն կռնդերը խորտակուեցան Տոմինիկեաններու եկեղեցիին խաչին թեւերուն դէմ: Եւ Ֆրանկիւլ լսեց վար թափող արծաթէ վեց չառաչներու զանկերուն փչրուիլը սալարկին վրայ, ոսկեխ երկար ու կսկծադին հնչիւններով:

Ու չհաշուեց ամէնէն վարի աստիճանը: Համբերութիւնը նետուեցաւ գործեալ բարձրադոյն անդիմամարտին եւ սկսաւ գալվար սահիլ յուլօրէն: Ծանրօրէն: Երբ

հասաւ վերջընթեր քայլափոխին, յամեցաւ հոն դիտակից վարանումով մը: Խորհուրդը միրճեցաւ մեղքի տան վանդակներէն ներս եւ թափառեցաւ անհնարէ անհնար, մահիճէ մահիճ: Ցետոյ, յանկարծ սլացաւ տաճար եւ թառեցաւ ճակատի բոսորանիրկ խաչափայտին: Ու խոր-բանը մօտեցուց մեղաւոր նոր Մարտագէններու անար-ներուն: Եւ երկար, անձանձիր, ապշահար դիտեց զա-նոնք: Նայեցաւ սրբամաքուր, աստուածաբնակ խորա-նին եւ ցաւատանջ մեղանչումներով ու անառանելի մղձա-ւանջներով ծանրաբեռն մահիճներուն: Ինչո՞ւ,— զար-մանալի, անիմանալի՛ դասաւորում,— ինչո՞ւ հազարա-մատ եւ հազարազոյն ողբերգութիւնները անձնասպառ այս աղջիկներու վիրաւոր ապրումներուն: Սիրոյ եւ արդարութեան,— Աստուծոյ բնակարանին լուսամուտ-ներուն դիմաց եւ աստուերին տակ՝ ինչո՞ւ ապարդիւն եւ անմարդկային ինքնամատուցման յանցապարտ զոհաբե-րութիւնը կոյս Մարիամի այս թշուառ զոյներուն, ին-չո՞ւ...:

Մարգելքին րմտած եւ երկինքի անուշով նուիրականա-ցուած այս օրհնեալները այլանդակ ու բարբարոս թուեցան իրեն եւ անոնց անկարեկիր դաժանութեան հանդէպ իր մտածումը լուծուեցաւ, անզօր ու հիասթափ:

— Կուգա՞ս, անո՛ւշս...

Խորհուրդին թեւերը, որոնք ոտքերուն էին հանդու-ցեր Ֆրանկիւլի նայուածքը, անաղմուկ՝ կարտեցան բո-լորը մէկ եւ ան կրցաւ վեր նայիլ ապատօրէն: Բայց յու-զումը, հիրն ծանօթ, մատները աւելի խորունկ թաղեց իր խուչափողին մէջ եւ ան չբժնեցը խածաւ ակամայ,— «Այս պղտիկ աղջի՞կն ալ»:

— Բանի՞ տարեկան էք, օրիո՛րդ, թոթովեց:

— Օրիո՞րդ, ինծի՞ կ'ըսես, հա՛, հա՛, հա՛... Լաւ է որ մենք վարժուեր ենք ամէն ծաղրի ու նախատինքի: Իակ նայէ՛, միսերուս եւ մորթիս տեսքը չի՞ հատուցեր թէ դեռ պատուցած չեմ: Ահա՛, չօշափէ անդամ մը սըտինքս, եւ աղջիկը կուրծքին խոնարհեցուց աչքերը: Ըն՞ս տարեկան, աւելցուց յետոյ, հոն հառոյքով պիտի համա-

զուիս որ տասնեւեօթ ամառներու կրակ ունիմ տակաւին:

— Ես կասկած չունեցայ ձեր դեռատի ըլլալուն... օրիորդ, այլ զարմանք, այդ փոքր տարիքնուդ՝ ինչպէ՞ս կրնաս այդքան նուաստացուցիչ եւ չարչարալին լուծի մը դատապարտելնուդ համար: Մանաւանդ, ո՛վ գիտէ ի՛նչ տառապանքով ձեր մտապաշ մարմինը կ՛ենթարկուի ամէն տեսակ այցելուներու անսանձ քմահաճոյքին եւ յաճախ վայրագ ու զարհելի կիրքերուն: Կը խորհէի թէ ինչո՞ւ ձեզի պէս աղուոր աղջիկ մը...

— Հա՛րկաւ, կը հասկնամ... բայց չէ՞ս տեսներ ձեզ նման կեղծաւոր բարոյախօսները, թէ որչափ ապուշ եւ ճղճիմ կ՛երեւին իրենց այդ խարդախուած խրատներուն մէջէն: Կարծես մեր կամքով ընկեր ենք այս ճամբան: Ուրեմն լսէ՛. ես բոլորովին տարբեր վիճակ մը կ՛ունենայի այսօր, եթէ քու բարի երեւոյթովդ ծածկուած առնարդ լակոտ մը, դիս յղի ձդելէ վերջ, չուրանար իր զաւակը: Եւ հիմա այդ յիմար քարոզդ մտիկ ընել սկսած չտեսնուէի, եթէ պատառ մը բան ուտելու համար քանի մը սանթիմ ունենայի գոնէ... ի՛նչ է, թէ ոչ կրակ կը ծեծես որ քիչ մը աժա՞ն կապենք... հա՞...

— Ինդրեմ, օրիորդ, ներեցէք որ ձեզ վշտացուցի. հաւատացէք, ինդրեմ, որ ամենեւին նպատակ չունէի որեւէ կերպով ցաւ պատճառելու ձեզ: Եւ... ուրախութեամբ հեռանիմ կը քալէի դէպի ճաշարան մը, եթէ ժամադիրը չըլլայի հոս ընկերոջս: Սակայն եթէ հաճիք ընդունիլ այս... այս քսան ֆրանքնոցը իբր... իբր...

— Ի՞նչպէս, իրա՞ւ. բայց իրը ի՞նչ, քանի որ սենեակս ալ չես գար. իսկ անկողնիս վարձքը, ինձմով միասին միայն հինգ ֆրանք է այսօր: Կ՛ուզես որ առնե՞մ ասիկա... ա՞նպայման... լո՞ւրջ ես...

— Ինդրեմ, ընդունեցէք, եթէ կ՛ուզէք՝ որպէս տուդանք... որպէս տուդանք ձեզ ակամայ վիրաւորելուս համար, օրիորդ, եւ...

— Ֆրա՛նկ:

— Եկա՞ր: Ընկերս է, օրիո՛րդ, այժմ, ներողութիւն մեզի, պէտք է մեկնինք: Երթաք բարով դուք ալ, մեր

բաւադոյն մաղթանքներով :

— Ա՜հա՜, ո՞վ էր այս «օրիորդդ», Ֆրանկ, ձայնդ այնչափ կակուղցեր, այնչափ խոնաւցեր է, որ կարծես պիտի փլիս, հի՛մա պիտի փլիս : Հէ՞, ըսէ՛ նայինք, ո՞վ էր այս «օրիորդդ» :

— Ո՞վ կ՚ուզես որ ըլլայ, աւռնցմէ մէկն է : Բայց կրնար իմ քոյրս ըլլալ. այո. չեմ դիտեր ինչո՞ւ. բայց պահ մը խորհեցայ թէ սպանուած քոյրս եթէ ապրէր՝ սորը դէմքը կրնար ունենալ : Եւ ենթագրեցի, դարձեալ չեմ դիտեր ինչո՞ւ, թէ ան կրնար ինծի ներկայանալ ճիշտ այդ պաղատանքով եւ անճառելի... : Սարսափելի բան է, չէ՞, սոսկ կեանքը : Մէկն անգամ որ անոնցմէ մին սեսնեմ, դաժան ցաւի մը յարձակիլը կը զգամ վրաս եւ բարձր ու ճաթած ձայնով լացը կը լսեմ այդ ցաւին, ականջներուս դէմ... :

—Աղջիկը դեռ հոն կայներ է. մէր կողմը կը նայի, դարձիր անգամ մը, Ֆրա՛նկ, կարծես թէ կուլայ այդ...

— Լա՛ւ, լա՛ւ... դուն հիմա պատմէ թէ ի՞նչ ըրիր : Մինչեւ ժամը վեց սասիճան համբերեցի ես :

— Բայց նայէ՛, դեռ հոն անշարժ կեցեր է այդ աղջիկը. կը հեկեկա՞յ, ի՞նչ կ՚ընէ. իրա՛ւ կ՚ըսեմ, կը հեծկըլտայ այդ աղջիկը, զարմանալի՛ բան է, նայէ՛, զարմանալի չէ՞... :

— Թեղի ըսէ ձգէ՛ անիկա եւ պատմէ թէ մինչեւ ո՛ւր հասաւ գործը :

— Ազէկ, ահա ուրեմն : Դիտես որ գործակատարին դացի եւ անկէ կուգամ : Բաւ թէ ծանր եւ անբեկանելի երդումով,— իմիկնց սեւ բծաւոր կատուին գլխուն վրայ էր երդումը — խոստացեր է իր կնոջ, որ երբեք դէմքէն պիտի չվտարէ ժպիտը, որովհետեւ առանց անոր ապուշի երեւոյթ կ՚առնէ եղեր : Ցետոյ անուններդ հաղորդեցի անցագրերնիդուն համար, Նաղենի Տիգրանեան, աղջիկը, 19 տարեկան. մայրը՝ Նոյեմբար, 37 տարեկան : Պատասխանեց թէ իր կնոջ, Սէյեմբինի տարիքը թէեւ ուռներ, յորդեր եւ 37–ի պարիսպները խորտակեր է արդէն՝ բայց տարիներու այդ արեւոտ ու բեղմնաւոր աւազանէն

հազիւ ան կրցեր է սեւ բծաւոր կատու մը հանել… : Ասպա երդուընցաւ,— դարձեալ լրւնց կատուին դլխուն վրայ — որ յառաջիկայ չարթուան մէջ անպայման պիտի պատրաստէ բոլոր թուղթերը : Ահկյուց թէ, երբ ինք իմ տրիքը ունէր, նշանածէն հեռու պտուտած պահերուն անձնասպան ըլլալու անդիմադրելի ցանկութիւն մը կը խռովանէ ներս ինք : Եւ Նօր–Տամ տը լա Կարտի բարձունքէն դահավիժումը ամէնէն դեղեցիկն ու վիպականը կը համարէ եղեր բոլոր մահերէն : Բայց ամէն անդամ ալ, այդ մտադրութեամբ ճամբայ ելլելէ վերջ, անհատատալի դիպուածով մը Աէլէոմինի ննջարանին մէջ կը բանայ եղեր աչքերը, ապուոր բան չէ՞ ասիկա :

— Սքանչելի՛, միայն թէ, երբ դուն կը դուարճանայիր այդ յիմար գործով, հոս ես քու ծնունդդ կը նշուէիր պիս այսքան երկար սպասցնելուդ համար :

Տը լա Ֆար վազոյի անկիւնն էին հասեր :

— Դեռ կանուխ չէ՞, Ֆրանկ, քանի մը ոսկ կրնանք դառնալ :

— Եթէ ի՛ուղես :

— Գիտե՞ս, Ֆրանկ, իշխանավայել ընդունելութիւն դասյ վարպետիս : Նպաստիս նկարին վրայ ի՛միշտ էէ, երբ կռնակէս ճաթած դինիէն նման ադաղակ մը փրթաւ· «— Հիանալի է, ադա՛ս, զմայլելի է, հրաշալի է» պոռաց ան : Շատ խնամքով գործեր եմ վրան, յարեցի : «— Ո՞ր մկկին վրայ գործեր ես, հա՛, հա՛, հա՛, ծօ պատկերին համար չեմ խօսիր ես, աղջի՛կը, ո՞վ է այս դեղեցկուհին, հը՞, նշանա՞ծդ, չունչան–որդի, ճաշակիդ տեղն է, արուեստագէտ ես եղեր ջիպերտզ ալ, բարի վայելում, լա՛ւ, բարի վայելում» : Եւ չարաճախանս ալ բարձրացուց : Ամուսնացող մը աւելի գրամի պէտք ի՛ունենայ, ըսաւ : Բայց այդ չէ ըրած հնոցհին պատճառը : Լոյսի պիս պատկերներ կը հանեմ հիմա եւ բարձրացող հայ ալ : Լը պօ Արմէնիէները խանութին իրական դէմքն է դարձեր եւ դիտե՞ս, Ֆրանկ, մարդուկս կը վախնայ որ, եթէ տեղափոխուիմ՝ շատ յաճախորդներ կը տանիմ հետս :

— Անշո՛ւշտ : Եւ օր մը դուն ալ պէտք է ունենաս քու սեփական լուսանկարչատունդ : Ձեմ կարծեր որ շատ դժուար ըլլայ, եթէ մանաւանդ աղջիկներուն հաճոյանալու համար թափած ճիգերուդ մէկ փոքր մասն ալ դրած ըլլիս յաջողութեան յատկացնես :

— Իրաւունք ունիս, ի՞նչ ըսեմ, մեզմէտրը ես եմ որ ամէն բան կը պատմեմ քեզի եւ սանդ սանդ ալ սանդ ապուր տալիներ կը չնորհեմ, որ խածնես ուրախութիւնս : Բայց ի՞նչպէս ալ չես մտածեր, ը՞, միշտ լիզուիդ ծա՞յրն է, ի՛նչ է :

— Ձեմ պնդեր թէ մեծ յանցանք է այդ տկարութիւնը : Շատեր ենթակայ են անոր : Կրնա՞ս ուրանալ, որ վաղը կայ հան, ուր այլազգի ոսկորի նման կարծր կամքդ կը կակուղնայ աղջկայ մը ժպտուն նայուածքին մէջ :

— Եւ ինչո՞ւ չես հաւատար որ բարեմիտ եւ անկեղծ է վարմունքս անոնց հետ :

— Ի՞նչպէս կրնամ, երբ պիտի թէ օրքան չուտ եւ դիւրին կը տարուիս կանացի քնքոյշ ձեւերէ եւ պչրանքներէ : Դուն ինձմէ աւելի լաւ պիտես որ անոնց չտայլած քու բոլոր փաղաքշանքներդ բան չեն աւելցներ արուեստիդ վրայ : Ցետոյ, ես տեսեր եմ թէ ի՛նչպէս կը նայիս վարպետիդ աղջկան եւ անոր աչքերուն մէջ ալ կարպատներ եմ բաւճանքներ, որոնք այնքան ալ բարեմիտ չեն երեւիր ինծի :

Մ՛ինչ յուզումէ, դորովի հեզասահ հով մը մեղմօրէն կը թրթռացնէր ֆրանկիւլի քաւ ճայիլը եւ քաղցրացուց, զովացուց անձրեւի մը վերածուելով՝ կը ցօղուէր անոր վերջին բառերուն վրայ եւ ջերմութեամբ, մտերմութեամբ կ՛օծէր անոնց քէզ մը բիրտ թաւալումը : Անզգալաբար ան մօտեցաւ ու սեղմուեցաւ ընկերոջ կողքին : Ճանդատ ու երջանիկ զբօսիկ մը զգաց կոխոպէին մէջ, բայց ժպիտի ծիլ մը ծաղկեցաւ անկէ, որ սուր խրամներ գծեց անոր բերնին երկու անկիւնները : Իսկ իր ներքնը ալեհածուող երանութեան աւազանէն՝ ցնծութեան ճառա-

դայթներ անդրադարձ ցոլացումով մը կը չողային բիբերուն խորէն:

— Երբեմն չէ՞ս երեւակայեր թէ կառավարներու կը նմանին մարդիկ, չարունակեց ան: Ենթադրենք թէ ամէնքն ալ իրենց առանձին ճամբան ունին կտրելիք: Այդ չաւիղին երկու կողմերուն վրայ ալ գեղեցիկ ու զրաւիչ տեսարաններ կը տարածուին: Բայց կառապանը չանալու չէ անոնց հրապոյրէն, որովհետեւ եթէ ուշադրութիւնը կողոպտուի պահ մը եւ լքէ սանձերը, փոքր ատենթաքում մը կրնայ անդնդախոր ձոր մը գլորել զինք:

Պիճեռատ փողոցի անկիւնն էին վերադարձեր:

— Ծրանկի՛լ:

— Ի՞նչ է, Տիրան:

— Երբէք չեմ մոռնար որ Մարսիլիոյ մեր երէք տարիներու կեանքը, ընդարձակ եւ անյատակ ճահիճի մը եղերքէն քաշկրտուելու պէս բան մը եղաւ: Եւ կը հաւատա՞ս, կը վախնամ մոռնալու իսկ թէ մինչեւ ո՛ւր թաղուած ի՛ըլլայի անոր մէջ, եթէ չունենայի քու բարեկամութիւնդ, որ իրր զրահ զիս ու պաշտպանեց դիս: Եւ դիտե՞ս ինչն է դիս ամէնէն չատ զարմացնողը. որ տակաւին ցեխի փոքր բիծ մը անգամ չցատկեց վրաս... ատո՛ր կը զարմանամ... կը հաւնիս ըսել ուզածս, այնպէս չէ՞, Ծրանկ:

— Վա՛յ, ահա վիպերգել սկսար նորէն: Բայց խենթ բաներ կ'ըսես:— Ծռեցաւ կօշիկներուն կապերը հանդուցելու,— Չէ՞ որ նոյն դժուարութիւններէը ինկան երկուքիս ալ վրայ,— քակեց կօշիկներուն կապերը, որովհետեւ կապուած էին անոնք, եւ սկսաւ կապել վերստին,— եւ ո՛վ դիտէ մէկ մինչեւ երբ պիտի կրնայի դիմադրել անոնց, եթէ քու ձեռքդ չունենայի ափերուս մէջ,— ձայնը սկսաւ մսել թեթեւ, խոնաւ զողչ մը,— ճիշտ է, որ չիշատակներ եւ մեռելներուս ուրուականները ունիմ... բայց անոնց չվատահուիր, անոնցմէ մարդ չկրնար կախուիլ անզուգնդի վրայ,— բարձրացաւ, ձեռքերը խրեց տափատին գրպանները եւ աչ մատները բան մը սեղմեցին ուժով,— ես դիտեմ որ խոժոռ ու ցամաք կիսավայ-

բնեի մըն եմ, եւ համոզումներս ալ բիրտ ու յամառ են լինելի պէս: Եւ դուն կը հանդուրժես անոնց ու այդպէսով ալ կ'օգնես լինելի որ ապրիմ անոնց համաձայն...: Սակայն դիւրադոյն երջանկութիւն չեմ յուսացած ես: Եւ, թերեւս չհաւատաս ասոր, բայց երբեմն կը դժամ թէ երախտապարտ մնալու եմ քեզի: Զէ, կարծեմ չատ դժուար պիտի ըլլայ ճշդել թէ, մեր երկուքին ո՛վ աւելի պէտք ունի մեւսինն...— Եւ ալ երբեմն մէջ, ալ յուցամասը չօշափենք ինչ որ անդմեր էր այնքան ուժգին, որքա՛ն քան հատ առաջ փրանչեսկոյնեսուն, դոր այլ երկուսն պիտի յանձնէին ամսաթին...:

Բ.

Ու Պէնեուտա փողոցի անկիւնէն վար դարձաւ Ֆրանկիլլ:

Տիրան հետեւեցաւ անոր խոնաւ, զարմանալիօրէն խոնաւ եւ մանրացած աչքերուն ժպիտ մը տալ փորձելով: Զղաց որ անհուն պարապութիւն մը իր հոգիին պատերն ու յատակը կը քերէր: Զղաց որ կը մեծնար, կը լայնար, կը տարածուէր ան հետզհետէ եւ կը զարնուէր կըրծոսկրներուն, կարծես զանոնք հատրաելու, պայթեցնելու համար: Ու կարծես խուչափողէն վար յուզումի եւ կարօտի հրաշէկ պարան մը կը ողջոնկէր, պատառ-պատառ Ֆրանկիլլը փոխադրելով Նեւրս: Մնոր նայեցաւ խանդաղաթի սիրով: Ու անդադար բաղձանք մը զարթուեցաւ իր մէջ վարելու անոր, աղաղակելու անոր որ, ինք պարպուելը է ամէն ուրիշ զգացումէ, ամէն ուրիշ խորհուրդէ, ամէն ուրիշ հրճուանքէ ու տառապանքէ եւ լեցուելը է լոմով, միմիայն լոմով: Ուզեց ըսել այդպէս:

Սակայն զայրացած՝ Ֆրանկիլլ իր ոտքերուն էր սեւեռեր նայուածքը· անոնք իր հրամայածէն աւելի լայն ու արագ կը բացուէին եւ անհարիւ, տաղտկալի ազմուկ կը հանէին կրունկները: Ներքաշնա՞ւ այդ ազմուկին հատհատ արձագանգները, ջուրի հեչտ ու զովարար չիթելու պէս, թառած յուզումի եւ կարօտի հրաշէկ պարանին վը-

բայ, հասնցան Տիրանի հոդիէն նեբա ու դրաւեցին անասհման պարապը եւ Թանձրացուցին Ֆրանկիւլը հոն։

— Նե՛րա ևկէք, վիտուրէ են չինուած մեր անկողինները, ևկէք նե՛րա...

— Եկո՛ւր, անուշ մանչուկս, եկո՛ւր, այնպէս բանե՛ր պիտի տամ քեզի...

— Կը մերկանամ բոլորովին, լման կը մերկանամ, աղուոր կաղամբա, եկո՛ւր...

— Նայէ՛, նայէ՛, սիրունիկս..

— Եկո՛ւր, վարունգս, եկո՛ւր...

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, նայէ՛, Ֆրա՛նկ, պառաւներ են, բոլորն ալ պառաւներ են, մեծ մօրս տարիքը ունի սա մէկը, նայէ՛. սոսկալի չէ՞ սիրա, սարսափելի չէ՞ն առանք, ըսէ՛, սարսափելի չէ՞ն այս պառաւները։

— Հա՛, բայց գեռատիներն ու գեղանիները կան տակաւին։ Անանկ բերաններ ու անանկ աչքեր կան տակաւին, որ անօթի եւ ծարաւ կ'ըլլանն մարդը եւ կը մսեցնեն ոսկորները։ Չէ՞ս հանդիսիր բնաւ։

— Օ՛, բիւբէճ, բիւբէճ...

— Հա՛րկաւ, եա՞, չաս գիւրին է հայհոյել։ Բայց բազ չծնան անոնք, եւ ո՛չ մէկը անոնցմէ. բազ չէին առանք երբ ծնան իրենց մայրերէն, յե՛տոյ եղան, որովհետեւ ուրիշներ այնպէս ըրին որ, անոնք ըլլան... ահա հոս է, մանկնիք։

Եւ գրպանէն ևւկըարտական լուսարձակ մը հանեց Ֆրանկիւլ։ Մուխ ու նեղ միջանցք մը դիրենք կը բաժնէր վերնայարկի առնդուխէն։

— Սա ատաճաններուն ճոնչիւնը որքան կը նմանի վարի «աղջիկներու» հծծիւններուն. անոնց պէս յոգնած, անոնց պէս տրտում ու վրկժխնդիր։

— Բարե՛ւ, բարե՛ւ, ծօ՛, դուռը չէ՞ն զարներ։

— Փարաղ բերինք, պարոն Աստուր, առանկ փարա բերողը դուռ չի զարներ։

— Ծօ դուն եամաճ բան ես, դիտե՞ս, դե՛ւ, լմա՛ն դե՛ւ. տէ՛, նստեցէք, նստեցէք նայինք, ինո՞ր է։

Եւ Աստուր ուղղուեցաւ հիւրերուն։

— *Զեզ ծանօթացնեմ։ Ա՛ս ապլանը՝ Տիրան, Տիրան Մանուկեան, հրեշտակի պէս ազուոր եւ բարի տղայ մը, համ՛ալ 22 տարեկան։ Նշանածը Սուրբայէն պիտի բերենք։ Ա՛ս մեւս շէյքաանը՝ Ֆրանկիւլ, սատէ Ֆրանկիւլ, 24 տարեկան կ՛ըսէ, սուրաքը միշտ աստնէ կախ, կարծես մաքին մէջ մարդ կը սպաննէ ամէն վայրկեան... եւ ամբողջ մարմնով ինդայ Աստուր։ Ապա աւելցուց.*

— *Աղջիկ չունի անկից է, նշանած չի կրնար դառնալ, ո՞վ պիտի նայի աս սատանային ձագին երեսը, համ՛, համ՛, համ՛...*

Եւ յանկարծ կարելով ինքզինք՝

— *Նեղոզուեցի՞ւն, Պարոն Տէմիրճեան, ըսաւ, չարունակեցէք դուք, աս երիտ լակոտները մոռցնել տուին ձեր հաքարէ խօսքերը։*

Հիւրը նախ կասկածոտ, յետոյ ինքնաբաւ ակնարկ մը ձգելով «երիտ լակոտներուն» վրայ, հաստ սիկառը խոշոր բերանին մէկ անկիւնէն վտանգեց մլեւսին եւ խժաւղ ձայնով մը ըսաւ.

— *Համ՛... աստղի վիսուխիւններուն վրայ կը խօսինք։ Յայտնի է որ հոս տեղի ազատը պիչիր ցորեկ տէնսինկներուն եւ դէշ տուներուն մէջ են։ Ցարտնայի հայ երիտասարդները բարոյապէս վճռակէս լմնցեր են շուրքլի...։*

— *Հետաքրքրական է դիտնալ, Պարոն Տէմիրճեան, Ամերիկահայ տղաքն ու աղջիկները վանքերո՞ւմ կ՛ապրին արդեօք։*

— *Չէ, աստիկա չեմ կրնար ըսել։ Բայց Ամերիկա տարբեր էրնքրի է, հոն տեղի խոշոր պիւտինկներուն պէս հերոպական աչ մէկ էրնքրի չունի։ Ամերիկացիք շատ հայ էլէս մարդիկ են, անոր համար անտեղի հայերը զարգացած կ՛ըլլան եւ շատ մաքուր կեանք ունին։ Տղայ ու աղջիկ բոլորն ալ հայ սփռւ եւ խալէն կ՛երթան...*

— *Աստիկա շատ լա՞ւ է, մրմնջեց Ֆրանկիւլ, չա՞տ լաւ, Պարոն Տէմիրճեան, բայց պատճառ մը չէ որ նա-*

խաւէք մեզ եւ մեր ընկերները, առանց ծանօթացած ըլլալու մեզ չբջապատող պայմաններուն: Վերջապէս, որքան որ դիտեմ, հազիւ ամիս մըն է ձեր հոս գտնուիլը եւ այդ կարճ ժամանակին մէջ չափազանց դժուար է այնքան բան տեսնել որ...

— Օ՛, ես տեսնելու պէտք չունիմ: Ամերիկայի մէջ բոլորս ալ գիտենք որ Թրանսոցիք կատ տէմ վարնոց ժողովուրդ մըն են եւ մեր հայերն ալ անոնց պէս անպատեհ կ'ապրին: Մեր առեղծ երիտասարդները զիշանոցներէն դուրս չեն ելլեր:

— Շատ ցաւալի է, որ այդքան անպատշաճ կարծիքներ ունիք մեր մասին, Պարոն Տէմիրճեան: Եւ ողբալի է, իրապէս ողբալի է, եթէ ձեր այդ համոզումները քաղուած են Ամերիկահայութեան նոյն խակ մտքով բնակիչներէն: Պէտք է նշմարած ըլլայիք, որ մենք հարկադրուած ենք բնակիլ անպատշաճ հանրատուներու մէջ: Որ, այն առներն ու պանդոկները, որոնք մեզի մատչելի սենեակներ ունին, բնակարաններն են նաեւ վիւսյական չունեցող «զէչ» կիներու. սակայն դուք կ'անդրադառնաք թէ մեր բոլոր ջնդերով ու մխեքով ո՛րքան բուռն պայքարներու կը լծուինք, որպէս զի չիյնանք այն սայթաքումներուն մէջ, որոնցմով դուք մեզ կորսուած կը նկատէք ծիծաղելի ամբարտաւանութեամբ մը...

— Ծօ՛, սատանայի կոտոր, ատա՞նկ կը վարուին մեր միսսիոներին հետ. ու խնդաց Աստուր եւ գանդատով մրմնջեց՝ աւելցուց. կարեւորութիւն մի՛ տաք այս խենթին խօսքերուն, Պարոն Տէմիրճեան, առեն-առեն կը տաքնայ սատանէ...

— Եւ այդ բոլորով միասին,— ու հոս փորձեց ժըպտիլ Թրանկիւլ, կարծես մէկը զոյդ մը հրաշէններ խրած ականը քանդելուն՝ կը սպասեր որ ժպտէր ինք: Եւ ան տռաւ այդ ձեւը իր դէմքի գիծերուն բռնագրօսիկ, գրեթէ խժռոտ կերպով,— Այո, Պարոն Տէմիրճեան, կը տեսնէ՞ք, այդ բոլորին հետ, իմ այս ընկերս, դեռ շատ երիտասարդ՝ կ'ամուսնանայ արդէն եւ իրմէ միայն երեք տարուս փոքր աղջկայ մը հետ, մինչ դուք... հա՛, ըսէք

Ժեղի թէ ինչո՞ւ ձեր կինը կ'ընթրէք ապականածներու մեր չըշանակէն, ինչո՞ւ համառօտաբար Ամերիկահայ գարգացած ապջիկներէն մէկուն հետ, թէ ոչ՝ անոնք չղիջանեցա՞ն լսել ձեր անշնորհք լեզուէն հոսող անխմաստ հազակրատութեան...

— Ֆրա՛նկ, ձգէ ալ, կը բաւէ...

— Պարոն Ֆրանկլիւ, դուք կը մոռնաք որ...

— Այնպէս, նեբեցկը, եթէ կարդ մը բաներ մոռցայ յիշելու: Իսկ դուք ի՛նչպէ՞ս, Պարոն Տէմբրճեան: Բայց տակաւին մեզի չըսիք թէ դուք ի՞նչ պիտի կրնաք տալ այս մառդաշ ապջիկին, որուն հօրը մեծ նպաստը կընայիք ըլլալ, դուք որ սպասուր, քամիք էք ինքզինքիդ դոխենբու եւ պիրկիրու խորը եւ ա՛յնքան անողոք ու խստապահանջ էք ուրիշները իրենց չգործած մեղքերուն համար դատելու եւ դատապարտելու մէջ... ի՛նթիմա՞թ, Երթաք բարով Պարոն Տէմբրճեան. Տիկին Տէմբրճեան, համեցէք ներել ինծի, եթէ կարնաք...

Ու մեհենեան հիւրերը:

— Ծօ՛, փորձանքի լակոտ, դուն խո՞նթ ես, ի՞նչ ես, առանկ մարդ կը քշե՞ն, առա՞նկ ի՛ջնեն խեղճ յաճախորդներուս. ձգէ քի մարդը փարա տուեր է եա՛...

Մինչ Տիրան Մարսէյէզի առաջին տողը կը սուլէր խեղդուած քրքիջի մը չունչով:

Գ.

Մութը տիրեր էր Երկնքին ու քաղաքին, երբ անոնք բաժնուեցան Աստուրէն:

Մութը, խարդախ ու դաւադիր, իջեր էր դանդաղօրէն, եւ սոդալէն պլլուեր էր փողոցին, մայթերուն, տուներուն եւ ոտք մը նեբս ինկած դատերուն:

Մխայի՝ անկիւնէ անկիւն, մարախրոսուած սուրբերուբու ճաղատ գլուխներու նման, որոնք կը կախուին ցիցերէ լոյսի տակաւին բեկբեկուն պատկերով՝ ելեքտրականի լամբարները կը հիւծին մխայիկ, իրենց հիւանդ, պարտասած լուսեղէն մատները մխրճելով խաւարին յա-

մառ եւ անպատկառ թաթերուն, անոնց մահասոսուեր հըպումը անջրպետ մը հեռու պահել փորձելով երկնց կըտուցներէն։

Անոնք կանդնեցան անոնցմէ մէկուն դալուկ, մշուշոտ չառբուանումին տակ։

Նոյն հասակը ունէին երիւրքն ալ։

Տիրան խոչոր, պայծառ աչքերով, ուր բաց չափահասկոյն բիբերը անհանդիստ խաղ մը կ'ընէին իրենց ծոցը պարող ցոլքերուն հետ։ Լեցուն դէմքին եւ լայն ու անկնճիռ ճակատին զուարթ կարմրութիւն մը կը հանդչէր եւ մազերը, մեւաբոյր ներքուեամբ ու թոխս, սանտրուած եւ, կը թափէին մարզային ջրվէժի մը հեզութեամբ՝ վարդով չնարահուած սպիտակ ծոծրակին։

Ուրախ էր յայտնապէս։ Շատազդոյն երանութիւն մը խածէր էր այտերն ու անկիւնները չրթներուն։ Ի՛նչ լաւ էր այսպէս։ Զով ու մաքուր օդ. կենսախայտ բայց անխռով մարմին։ Եւ լեցունութիւնը, մակընթացութիւնը սենչերով, երազներով յորդուն օրերուն, որոնք կուգային, պիտի դային Նազենիին հետ, անոր թաւիշէ ոտքերով։ Նազենի՛։ Եւ մտածումով աղջիկը մօտեցուց իրեն։ Բայց խռովքը վազեց աւելի արագ։ Յուզումի ալիքներ քակուեցան մարմնին բոլոր մասերէն եւ արշաւեցին դէպի վեր ու ճմրթիկելով, կսկիծաեւով սիրտը, անցան եւ ուժգնօրէն փշրուելցան ճակատի ոսկրոյրմին դէմ։ Զնոքը բարձրացուց ճակատն։ Ո՛րքան տաք էր հոն։ Իսկ ինչո՞ւ այս կարմիր ջերմութիւնը։ Նազենի՛։ Եւ տեսա՛ւ աղջիկը։ կարծես տեսնե՛լ։ Սեւ ու լայնածիր աչքերը կարօտով եւ անհամբերութեամբ վառ, ան եկաւ իրեն։ Բազդը խօսքերով, նեղոշնակ, դիւթական ձայնով անցեալի ցաւերն ու ապագայի յոյսերը վարսաց։ Անհամեմատելի մրմունջներով արտում բայց համատուն եղանակներ երգեց։ Ցետոյ՝ հանդարտօրէն, ծանրօրէն ձախ բազուկը ոլորեց իր պարանոցին չուրջ եւ աջին վարսուկ, մեղրամոմէ մատները քնքշօրէն չոյելին, զգուեցին իր այտն ու կզակը։ Աչքերուն մէջ կտրտող սիրոյ եւ խանդի չղոցայտ ցոլքերը ծածկուեցան ամօթխած թրթռացումով մը խոնար-

հող կոպերուն եռեւ: Եւ աղջիկը, սիրալառ ու դողդոջուն ու կիսաբաց շրթները պատառանքով, երկիւղածօրէն սեղմեց իրենները... Նաղնէ՛:

— Ողջմէյլենէ՛ր, առանց դիտնալու թէ ինչպէս կ'ապրինք, կը հայհոյեն մեզի կոթծանումի ճամբուն երգերքէն քալելնուս համար... մինչ իրենք արդէն մինչեւ ծայրը թաւալեր են այդ ճամբուն, ու կը մեզքնան ալ մեզի...:

Բայց թուեցաւ Ֆրանկիւլլի թէ նոյն պահուն հարիւրաւոր մահիճներ ճռնչեցին իր գանկէն ներս: Նայեցաւ դեռնայարկերու բոլոր լուսաւոր պատուհաններուն: Անոնց եռեւ իրեն անծանօթ տղաք, վաղուան ընկերները թերեւս, կը հեւային — կարծես տեսաւ — մոլորած եւ վարակուած դիրկերու մէջ: Նիհար այտերուն վրայ հըսկող ցից այտոսկրները դորովի թափանցիկ երանգ մը հաւան: «Դիւրին չէ ամէն վայրկեան պահեստի այնքան ուժ ունենալ, որ դիմադրէ ամէն փորձութեան եւ խորտակէ զայն»: Դրգռիչ մերկութեամբ ցուցադրուող սրունքներու եւ հեշտաւետիլ կուրծքերու քսուելով ի'ացնէին ամէն օր այդ երիտասարդները, մարմնի քաղցը ծամծմելով չոր եւ ուռած շրթներով: «Դիւրին չէ...», բայց Ֆրանկիւլի ակռաները իրար ճանկրտացին յանկարծ: Եւ կայծակ մը կոր–կոր փշրուեցաւ իր խորունկ աչքերուն մէջ: Ու ծալքերու մութ ամպ մը նստաւ ճակատին: Սակայն դէմքը նորէն պայծառացաւ կաթիլ–կաթիլ: «Եղբայրներս էք, բայց չէք գաղրիր սրիկաներ ըլլալէ»: Տամուկ ու ջերմին *քօղ մը ինկաւ բերանուն: Ու թարթիչներուն վրայ երկու կաթիլ ճերմակ ցօղեր երեցան:

— Ինչ մը թաւառի՞նք առն զաւնալէ առաջ, Ֆրանկ, կը խօսինք քիչ մը:

— Եթէ կ'ուզես դէշ չըլլար: Դիչերուան զովութիւնը խաղաղութիւն կուտայ ծեծուած հոգիներուն: Քունդ չի՞ գար:

— Զէ՛, ընդհակառակը, տրամադրութիւնս կը ճըռուոզէ: Այս գիշեր երազիս մէջ ժամադրութիւն ունիմ Նաղենիս հետ, եւ կ'ուզեմ որ գինեի լեցուն գաւաթի մը

վրայ բերանս կամ ըցնեմ անոր համար: Եւ ի՛ուղեմ, այս իրիկուն, հաղարաւոր անցորդներու մէջէն փնտռել եւ դտնել ամէնէն զեղեցիկ եւ հրապուրիչ աղջիկը, որպէս զի անոր վրայ ձեւեմ իմ Նաղենիս:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, ուրեմն եառնդդ ոտքերուդ վտխանցէ նայինք:

Եւ ծռեցան դէպի Թափի վէր վտղոց, անկէ Գաւնը–պիէր իջնելու համար:

Բայց քիչ մը վար, քառանկիւն երկաթէ ճողերով վանդակաւած պատուհանէ մը չուշանի սպիտակութեամբ, ոդորկ ու հոլանի բազուկ մը երկարեցաւ դուրս եւ կառչեցաւ Տիրանի փողկապէն:

— Եկո՛ւր, եկո՛ւր, աղուո՛ր ս, եկո՛ւր...

Շփոթած՝ անոնք նայեցան ներս: Պատուհանին բազրիքէն հագիւ կը ծածկուէր աղջկան մինչեւ պտրտը: Անկէ վեր՝ կը բարակէր կախարդիչ մերկութիւնը արտասովոր, հրաշալի կնանդրկի մը, կենդանի, ապրող մարմարէ կերտուած, որ կը զերեզմարէ մարդոց ուղեղներն ու կը խարխափէ անոնց նայուածքներուն մէջ, բռնօրէն չղթայուելով անոնց: Պատուհէնն՝ լոյսին դունատ ոսկեփոշին անսովոր շնորհալիութեամբ մը կ'ողողէր աղջկան հեչտաբոյր մարմինը, անոր տալով Թովիչ երանգաւորութիւն յաւէրժահարսերու մարթերուն:

— Եկէ՛ք, նէ՛րս եկէք, սիրականնէ՛րս...

Եւ զոյգ ափերով ճմլեց իր փարթամ կուրծքը: Թանձրօքէն անդուրեւած Թարթիչները բացուելան լայն–լայն եւ աչքերուն մէջ տարօրինակ, մեզի ու վայրագ բոցեր պարեցին եւ կտորտուելով Թափելան դարձեր, ամփոփուելով՝ ուղղուելան կէտի մը եւ յամեցան հոն պահ մը: Մտաներ ուն մէջ կլորեցան, չողացին, ընչեցին կուրծքերը: Երկու բուռ ճառագայթ Թուելան ըլլալ անոնք, փըրցուած արեւէն, որոնք հոսեր էին աղջկան լանջքին եւ մարմին էին առեր հոն, իրենց հետ քաշ տալով երկու խաւարած լուսիններ, որոնք հիմա կը Թառէին անոնց կատարներուն:

— Եկէ՛ք, լ՛սէ սիրականներս, եկէ՛ք, իմ սի՛րոյ ծաղիկներս, եկէ՛ք, կը մրմնջէր աղջիկը պաղատագին։

— Ինչո՞ւ ունի, ինչո՞ւ ունի ձեզի տալիք, եկէք, հայտէ, եկէ՛ք... ժանդրուած կոկորդնեբով, պատուած ձայնով խօսելան հրկու պատաւ սենեկակիցներ եւ պատուհանին մօտեցուցին իրենց չնորհքէ ամայացած մարմիններուն աւերակ մնացորդները...։

Յանկարծ սթափեցաւ Ցրանկիւլ եւ բղաւոէն՝

— Ֆալէ՛, քալէ՛, պուտաց, յիմարնեբու պէս կեցեր կը նայինք, կեցեր ապուշնեբու պէս կը նայինք... քալէ՛։ Եւ զղաց որ օտար, անծանօթ էր իրեն այդ ձայնը։ Իրն էր չեշտը, իրն էր խօսքը, բայց չդիտցաւ թէ ուրկէ՛ եկան անոնք։ Ձայնը հնչեց չեղծ եւ արձագանգից խռռունկէն, այնպէ՛ս խորունկէն։ Վերդովումը այդպէս, դաւաղբօրէն դաղանի ցնցեց զինք եւ պրկեց, դաժանօրէն պրկեց զինք։

— Լոյսի կաոր է, լո՛յս է այս աղջիկը... ի՞նչպէս հոս կրնկեր է։ արեւի կտո՛ր։ չան աղջիկը արեւի կտո՛ր է։ աս քաֆէթաոնեբուն մէջ ի՞նչպէս է կրնկեր, ը՞, Ցրանկ։ արեւի աղջի՛կ, արե՛ւ, արե՛ւ...

— Ակռաներդ կը կտրտեմ... ու երբոյց, դանդաչեց Ցրանկիւլի ձայնը, ա՛յնքան յոգնեցաւ մինչեւ հասաւ կոկորդը։— Ակռաներդ կը կտրտե՛մ...։

— Ի՞նչ... հա՛... կատակ կ'ընեմ եղբայր, դուն ինչ կատակէ չէ՞ս հասկնար, կատակ կ'ընեմ։ Բայց զգեցիկ է, այնպէս չէ՞, չան աղջիկը զարմանալիօրէն զեղեցիկ է։ եւ մեղք ալ է... մե՛ղք է որ այդքան աղուոր աղջիկ մը հող լլնայ, այնպէ՛ս չէ՞, Ցրանկ...։

Դ.

Մերձաւոր աշտարակ մը հառաչեց, խուլ ու խռռունկ, դիշերուան ժամը ծանուցանելով։ Նոյն պահուն քառանկիւն խոշոր աչք մը բացուեցաւ Տ'Էֆս վողոցին վրայ, դեղին մարմրուն լոյսով։ Ցաւերը մօտեցաւ դաղտագողի եւ փեղկերու արանքէն նայեցաւ ներս։ Սենեա-

կին կէսը զբաւուած էր լայն մահճակալով մը, մէյ-մէկ աթոռով լեռաքանչիւր կողմը: Անկիւնը պահարան մը դնեղուած էր երեք դարակներով: Մօտը՝ փոքրիկ քառակուսի սեղան մը, երկու քովէքէն սրբիչներ կախուած, վրան կոնք մը եւ լեցուն ամանը: Վերը, պատին զամուած ճուտաձեւ հայելի մը կը հանդիսէր:

— Ճոխ յայտադրով փայլուն օր մը անցուցինք, վախնամ գլուխնուս գալիք կայ:

— Որո՞ւն ինչուն պէտք գլուխդ, եթէ դուն չզարնես գային քարերուն: Շուտ հանուէ եւ մարէ լոյսը:

— Ջուն չունիմ, քունս չի գար. այսօրուան պատահարները, թէեւ անչուշտ չարունակութիւնը երկիւղնին, զարմանալի յամառութեամբ կը հալածեն ուղեղս եւ այս թեզմ որդը, հոգին տաղտկնուող ամպի կտորի մը պէս կորնցուցեր է իր գլուխն ու պոչը...:

— Լա՛ւ, լա՛ւ, լոյսին կոճակը գարձուր. մութին մէջ աւելի համարձակ պիտի չարժի գանկդ անհանգըստացնող այդ անշնորհք կենդանին:

— Ցրանկ, չե՞ս խորհիր թէ այն գեղեցիկ աղջկան, ըսել կ'ուզեմ անոր նմանները ւն համար չափազանց նուաստացուցիչ ըլլալու է այդ գրաղումը:

— Հո՞ն ես տակաւին: Իսկ ինչո՞ւ միայն անոնց համար: Ի՞նչպէս մարմիններու տարբերին կամ հրապոյրին կրնաս չափել անոնց ներքին յուզումներու եւ տառապանքին աստիճանը:

— Ինչո՞ւ տակայն չեն ընտրեր աւելի պատուաւոր գործ մը եւ նախապատուութիւն կուտան այդ ասպարէզին, ի՞նչ հաճոյք կը գտնեն հոս որ...

— Այն հաճոյքը, կը կարծեմ, որ թիապարտ մը կ'ունենայ իր գնահատն եւ տաժանակիր աշխատանքին. այն վայելքը, որ մահապարտը կ'ունենայ կատարեալ տեսքին, անոր սուր չեղրին վրայէն... եթէ կարելի է գտնել արարած մը ամբողջ աշխարհի վրայ, որ համաձայնի մեզի հետ հաճոյք կոչել տանք:

— Բայց բաղդատութեան եղրեր չեն երեւիր ինծի այդ երկու խումբերուն մէջեւ: Ասոնք կ'ապրին իրենց ա-զատ կամքով եւ կրնան թօթափուիլ ասիկէն եւ հանել ա-նարգանքի չափկը իրենց վրայէն երբ որ ինքզինքին պատրաստ զգան ատոր: Մ'իւնները զատուած եւ զատա-պարտուած են օրէնքէն եւ ի վիճակի չեն իրենց բախտը որեւէ փոխոխութեան ենթարկելու, որքան ալ ցանկան ատոր:

— Գնա ըսէ գինովի մը թէ ազատ է եւ կրնայ չխմել ալ: Գնա պատայ անձնասպանի մը թէ կրնար հրաժարիլ մեռնելու իր որոշումէն: Զանա համոզել այդ աղբիւնեբէն մէկը, թէ իր ձեռքն է ուրանալ ցաւագին անցեալը եւ փարիլ մարդոց եւ աստուածներուն հաճոյալի կեցցալի մը զաղափարին, եթէ կը փափաքի: Անոնք նախ պիտի լնդան վրադ ու ծաղրեն քեզ եւ յետոյ պիտի հայհոյեն՝ եթէ պնդես: Որովհետեւ՝ ապահովաբար ահաւոր եւ զա-ժան փորձառութիւն մը առաջնորդած կ'ըլլայ պիրենք հոգ եւ ընդհանրապէս յաւագոյն ուղին կը կարծեն այդ իրենց համար: Այն ատեն՝ փորձէ լռեցնել խիզճդ, ամբաստա-նելով զանոնք թէ իրենց կամքով են ընտրեր այդ ճամ-բան...:

— Անշո՛ւշտ իրենց ազատ կամքով են չարժէր: Անանկ դարեր մը մէջ կ'ապրինք, որ որեւէ արտաքին ուժէ չար-ամնէք բռնադատուիլ անհատ մը, որ չկրէ իր ընտրած չուիղէն: Ամէն մարդ իր նախասիրած գործով կը զբաղի, իր փափաքած եղանակով կ'ապրի: Ձէ՞ որ ամէն մարդ իր կեանքին եւ ճակատագրին տէրն է հիմա:

— Հա՛րիւր. Մարսէլ իր ազատ կամքով դիպուածին յանձնեց կինը երկու զաւակներով եւ վերը պատկերուց Սէճ Թիւլիէն գացող հանրակառքին անիւներուն տակ: Մարթէն, ան՝ որուն քոյրը ինքզինք Ճանապարհ եւ ահ-ռելի հոդեվարքով մը մեռաւ անցեալ չաբաթ, արիւնայէ մը յղի մնացած՝ ազատ կամքով իր վաճառած կարասի-ներու փոխարժէքը, քրոջ յուզարկաւորութեան յատ-կացուելիքը՝ հալեցուց գինետան մը մէջ եւ յետոյ որպէս դատարկապորտ բանտարկուեցաւ երկու օր: Տուն զար-

ձին, քրոջ անթաղ դիակին տեսքը քարափ մղից զինք եւ յաջորդ օր ուռած մարմին մը հանուեցաւ ջուրէն... Ճիշտ է, իրենց ազատ կամքերով ընտրեցին այս ողբերգական վախճանները, սակայն...

— Ալ ի՞նչ սակայն... ո՞վ է յանցաւոր կամ պատասխանատու, ո՞վ դրդից, ո՞վ պարտադրեց զիրենք այդ անշահ եւ յուսահատական արարքները գործելու:

— Բնական է, յուսահատութիւնը ի՛նքը: Իսկ ո՞վ դանոնք մատնեց անյուսութեան ճիրաններուն,— ես ու դուն եւ մարդկային ընկերութիւնը: Մենք բարոյականի ըմբռնումները եւ ընկերային կարգերը գործեալ փուշին եւ ծանրութիւնը կը կրեն իրենց կռնակին: Եւ մինչ քաղաքակրթութիւնը, ճախճախ հովիւուն տուած կը սուրայ ապշեցուցիչ արագութեամբ, մարդոց օրէնքները կը բախչքուին կրկնակի քայլած:

— Ջեմ կարծեր որ արդար է մեղ կամ օրէնք մկկը մեղադրել բարեկարգութեան դանդաղ ընթացքին համար: Վերջապէս, պէտք է ընդունիլ թէ ընութեան օրէնքներուն սրբագրութիւնը մարդկային ուժէն վեր է:

— Հարցը փոթորիկ մը կամ կայծակին փայլատակումը արգիլելուն վրայ չէ, այլ մարդոց կոպիտ հասատուած եւ նուիրականացուած կանոններէն ու սովորութիւններէը ժամանակի պահանջներուն յարմարցնելուն վրայ: Երբ բնութագրուած ուսանողի մը քարտուղարը ուզենք արագացնել՝ կը պատանք, սանձը կը թօթուենք, նոյն իսկ կը մարակենք ու կը խարազանենք կենդանին: Իսկ երբեք կը հարցնե՞նք թէ, օրուան կենսական հարցերը լուծելու համար ի՞նչ կ'ընեն անոնք, որոնց մենք տիտղոս եւ հեղինակութիւն կուտանք ժողովուրդներուն հայր եւ վարիչ դառնալու: Մենք պղտպտուկ ոսկեօծուած առնուրներ կը նետուն մեր պարանոցներուն օրէնքներու մէջ նորոգութեամբ, տպագակերով մշտամանակ թէ մենք ենք չիներ դանոնք...

— Լաւ, բայց ի՞նչ կապ կը տեսնես կառավարական դրութենէն եւ օրէնքներու քիչ մը դանդաղ բարեկարգման, քաղաքակրթութեան արագընթաց զարգացման եւ

այս անբարոյական դասակարգին պատկանող կիներուն մէջ: Տորհրդարաններն ու նախագահները ի՞նչ գործ կրնան կատարել այս առնչութեամբ:

— Շատ բնական եւ անխուսափելի պարտքի մը հատուցումը ունին ընելիք: Բանի որ քաղաքակրթութեան յառաջդիմելով մարդոց կեանքը արմատական յեղաշրջումներու կ'ենթարկուի, պետութիւնն ալ, որպէս կազմակերպուած ընկերութեան ներկայացուցիչը, պարտաւոր է վերապրաւել այդ վոխոխութիւնները, դանոնք ժողովուրդին երջանկութեան ծառայեցնելով: Եւ քանի որ ընկերային զրութիւններու ուղղակի կամ անուղղակի զոհերն են այս կիները ու աղջիկները...

— Ուրեմն, ըսել կ'ուզես որ մենք, այսինքն ժողովուրդները, յանցաւոր ենք, որովհետեւ ճնշում չե՞նք բանեցներ մեր կառավարութեանց վրայ, որպէս զի այս եւ ուրիշ չարիքներու դարմաններ գտնէ:

— Անշուշտ. եւ միայն այդ ալ չէ: Տակաւին, իբր թէ չէին բաւեր սոնք, մենք այրերս ստեղծիր ենք ապուշ ու խարդախ բարոյականի մը մեզապարտ չափերը, որոնցմով՝ չուայտ ու չնացող մարդիկ կրնան մաքրակրօն բարոյախօսներ դառնալ հանրութեան մէջ, իսկ զոհերը՝ խարուած այն աղջիկները, որոնց գլխաւոր յանցանքը մեզի վստահելու միամիտ անմեղութիւնն ու անկեղծութիւնն է եղեր՝ վատօրէն կը չպրտուին «ընկերութիւն» կոչուած վիթխարի անասնականոցին դուրս որպէս «պոռնիկներ», չարչարուած եւ խարանուած օրէնքէն եւ հրօնքէն...:

— Ես կը խորհիմ թէ պատասխանատուութեան որոշ բաժին մը կ'իյնայ այդ խարուող աղջիկներուն վրայ: Ի՞նչ արդարացում ունին այդքան թեթեւամտօրէն վարուելնուն համար իրենց կեանքերուն հետ: Ձեռոյ՝ չենք կրնար պնդել թէ ամէն խարուող կը կորսուի անյուսութէն, եւ առաջին սայթաքում մը չքմեղանք չէ, որ մէկը ընդմիշտ թաղուի այդ անկեալ ասպարէզին մէջ: Ոմանք օգտուելով այդ դժբախտ փորձառութենէն, աւելի զգուշաւոր եւ նոյն իսկ անխոցելի կը դառնան այնուհետեւ:

— Թերեւս, սակայն մինչ այդ՝ դժուար է անտեսել այն պարագաները, որոնք ճամբայ կը յարդարեն անոնց այլաձեւման համար: Օրինակ՝ թերի դաստիարակութիւնն, յոռի միջավայր եւ մանաւանդ անտեսական անապահովութիւն: Գիտենք որ ճնճղուկ մը կատուին ճանկերուն մէջ խեղդուելէ առաջ՝ հազիւ կրնայ թպրտալ քանի մը անգամ: Մինչ կատու մը խեղդել ուզող չունը բաւական պիտի քրանի: Արդ, մանկաւարժ, դարձեալ աղջիկ մը դիմազգեստաւորման չունի զերթէ: Անմեղ երազներու եւ արեւուտ յոյսերու մշուշէ մը ան կը նայի աշխարհին ու մարդոց եւ ամէն բան կը տեսնէ մաքուր, պայծառ ու բարի: Այդ չքնաղին, նոյն իսկ անճաշակ սրիկայ մը, առանց երկար հետապնդումներու, մէկ-երկու ապուշ խոստումներով եւ կեղծ երդումներով կը յաջողի հրապուրել զայն եւ...

— Մինչեւ հոդ ճիշտ է: Սակայն կը կրկնեմ թէ առաջին ցաւալի սխալը պատճառ չէ, որ իր ամբողջ կեանքը չպիտի անբարոյութեան անդունդէն վար:

— Այդ ալ, դարձեալ կախում ունի անոր գտած վերաբերմունքէն: Մոռնալու չէ որ անհումէն վերջ, ահռելի հիասթափութիւն մը հիմերէն կը ցնդէ եւ կը դղրդացնէ անոր հաւատքն ու կուռքերը: Աւերը կը սեւնայ եւ աստղերը լեզու կը ցուցնեն իրեն: Երբ օր մըն ալ արտասփով, զարհուրանքով կը սկսի խլրտումներ զգալ կողերուն տակ՝ իր ընկերուհիներուն եւ հարազատներուն սովորական նայուածքներն ու բնական չարժումները անտանելի յանդիմանութիւններու, անլուր նախատինքներու նման կը կախուին ի վրայ... յետոյ, հետզհետէ երբ կը յայտնուի իր «մեղքը», կարծես անոր չքնաղապատին մէջ բոլորը կը զոծմակցին, կատաղել զժոխքի մը վերածելու համար իր կեանքը: Եւ միակ ելքը՝ փախուստը կը մնայ այս բոլորէն դէպի անծանօթ ու խաչոր քաղաքները, ուր կը յուսայ ծածկել ինքզինք:

— Ուրեմն այդպէսով, այդ նոր չքնանակին մէջ, ան նոր պատահութիւն մը կ'ունենայ, իբր դէշ երազ մը մոռնալու իր անհումը եւ պարկեշտ կեանք մը վարելու հա-

մաբ հաւաքելու իր ամբողջ կորովն ու բարոյական ուժերը, եթէ ունի, եւ պայքարելու ամէն վտանգի դէմ:

— Այո, բայց մեծ քաղաքը չատ քիչ անգամ գրկաբաց կ'ընդունի զինք: Աւելի յաճախ՝ որոգայթներու ցանց մըն է ան: Աղջիկը անոնց մէջ կը թափառի, կը տատանի քանի դեռ իր սրունքները չեն կապուեր, չեն կաշկանդուեր անօթութենէն: Դիշերը, եթէ մէկը չքաշկրտէ զինք դէպի նոր անդունդ մը, անվերջ մը կը դանէ կծկուելիք: Սակայն յաջորդ օրը որոշելու է երթալիք ուղղութիւնը եւ մեկնելիք կայարանը: Որովհետեւ արդէն քաղցը սկսած է եղունգներով ատամոքսին պատերը քերել արիւնելով եւ ապրիլքները մատներուն վախճած՝ կը դալարէ խելագար կատաղութեամբ: Այդքան դիւրի՞ն կը կարծես դործ դանելը կամ անօթի մեռնիլը: Ես եւ դուն ալ պիտի չդիմանայինք տասը: Եւ կուդայ պահ մը, երբ ան կը դայ թէ ընտրութիւն ընել հարկադրուած է մահուան կամ ո՛րեւէ կերպով ապրելուն մէջ: Զօրաւորները քաթափը կը նախընտրեն ընդհանրապէս: Տկարները, չուրջն սեւութենէն կամ պարանին կարծրութենէն վախցողները, իրենց թարմ ու լեցուն դիծերով, նորափթիթ մարմնով դրկաբաց կ'ընդունուին հանրատուններէն:

— Ահա հասանք մեր սկզբնական հարցին: Արդ, ընդունինք թէ մէկուն եւ անոնցմէ աղջիկ մը պայմաններէն դատապարտուի այդ անբարոյական չրջանակին մէջ մկրտուելու: Այնուհետեւ միշտ նոյն դիւրաթաթ եւ անգօր արարածը չմնար ան: Այլ օրէ օր կը ծանօթանայ աշխարհին ու մարդոց եւ պայքարել կը սորվի: Լա՛ւ ուրեմն: Եթէ իրապէս, անկէ յետոյ, իր ազատ կամքով չէ որ կը մնայ հոն եւ իրապէս կը տառապի ամօթի այդ ճահիճին մէջ լողալուն համար, ինչո՞ւ մասնաւոր ճիգ մը չդնենք բարձրանալու դինք հոն քշող պղտոր ու կործանիչ հոսանքէն, պարկեշտ կեանք մը վարելու բաղձանքով:

— Որովհետեւ այլեւս արմատներէն խախտած են բարոյականի իր ըմբռնումները: Հանրատունը եռացող ջուրով կաթսայ մը կ'ըլլայ, ուր նետուած ճիւնի փա-

թիլներու նման կը հալին աչխարհի բարքերուն եւ մարդոց վարքերուն մասին երկհուան իր համոզումներն ու երկիւղած պատկառանքը: Ան հոն կը տեսնէ, եւ չ՛ոտ մօտէն, դեռատի եւ ամօթխած ուսանողներ, ճաղատ ու մօրուսաւոր դասախօսներ, զինուորներ եւ դասատուներ, նշանածներ եւ ամուսիններ, որոնք դուրսը արհամարհանքով եւ զզուանքով կը վախչին բոզերէն, բայց որոնք ներսը անոնց մարմինները կը լիզեն...: Այդ այցելութիւններուն մէջ, ցաւագին ցնծութեամբ ան կը ճանչնայ դարչնի թշուառականութիւնը այրերուն, անոնց կամովին եւ վճարելով անբարոյանալուն: Այդ դնահատումը կը սկսի մխիթարել զինք: Արժանապատուութիւնը անմասն բառ մը կը դառնայ հեռուհեռէ եւ իր նկարագիրը կրաւորական ու անտարբեր դիմագիծ մը կը ստանայ: Զէ՛, աննեղելի մեղանչում մըն է խորհիլը թէ վաստակին դէրբութիւնն է զինք հոն պահողը...:

— Իմ կարծիքովս խնդիրը անլուծելի կը մնայ, որովհետեւ այդ կիներուն գոյութիւնը անհրաժեշտ է մարդկային յառաջդիմութեան համար: Միայն հիւսուածներէ կարելի է յուսալ — եւ յուսալ միայն — որ լռեցնեն բնութեան կանչը իրենց մէջ եւ ապրին անխոցելի ժուժկալութեամբ: Առանց անոնց ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակը բանակներով զինուորներուն. այն երիտասարդներուն, որոնք չեն կրնար ամուսնանալ մինչեւ չափահասութիւն, նիւթական միջոցներու պակասին պատճառով: Հապա անոնք որ երբե՞ք չեն կրնար ամուսնանալ: Մեր օրերուն, հանրատուններու քանակը չափանիշ եւ ապագոյց կը համարուի քաղաքակրթութեան յառաջացման: Եւ յետոյ, անկախ այս բոլորէն, անհնար է կապանք դնել կիներու եւ մարդոց մարմիններուն եւ ազատութեան:

Եւ յօրանջեց Տիրան, ձգտելով մարմինը եւ ապա թուլօրէն տարածուելով կռնակի վրայ, ձեռքերը հանդուցելով գլուխին տակ:

— Անիմաստ ու ծիծաղելի պատճառաբանութիւններ են աւտնք: Որովհետեւ մարդիկ անզօր կը դառնանձահարելու իրենց անասնական հակումներն ու կիր-

քերը, չիներ են օրհնքներ կամ հաստատեր են աւանդութիւնները, որոնց համաձայն, անոնց տիրապետութիւնը հոգիին եւ բարոյականին վրայ՝ կը պատնայ զարգացման պայման: Կը մոռնա՞ն արդեօք, որ այդպիսով դէպի ութիւններու ամէնէն անարդին կ'ենթարկեն հինը, վերածելով դայն հաճոյքի սոսկական գործարանի մը, որուն դոյութիւնը ապաքակող ապացոյց մըն է մարդոց վարկումին՝ ամէնէն գարշելիովը բոլոր անարատութիւններէն: Հին գարերէ է վեր, նոր սերունդներ իրենց օրհնքներով, փոխանակ փնտռելու հմնական գործոն մը, որով պիտի կարենան ամէն մարդու կին մը եւ զաւակներ ունենալու եւ պահելու չափ գրամ հայեցնել եւ ապագայի ապահովութիւնը երաշխաւորել՝ պլուզներ են կարճ ու հարթ ճամբան,— արուեստներ են բողոքներու հիմնադրութիւնը, դժգոհ եւ անդուստ ախորժակները բաւարարելու, կաշառելու համար: Ի՞նչ փոյթ թէ այդպէսով նոր ու ախտաւորակ դասակարգ մը կը փորուի ընկերութեան կողերուն եւ որ կ'անիրաւուի, կը կոխկրտուի, կը կեղեքուի ֆիլիքաչէս թէ բարոյապէս: Ցեղով, ո՞վ կերաեց բանականներո՛ւն չքաւճանը, ո՞վ քրոջեց անոնց անհրաժեշտութիւնը· եւ ո՛ր սրիկան կը պնդէ թէ պէտք է «քաղցրացնել» զինուորներու վիշտները անբարոյականութեան յաւէրժացումով, մատաղ եւ նորահաս կեանքերու խորտակումով, անկումներու խթացումով: Հարցուցէք թէ ո՛վ է այս չարիքներուն պատասխանատուն: Լա՛ւ: Ե՛ս, դո՛ն, եւ բոլոր մեզի պէս նները: Չէ՞ որ ժողովուրդները յաճախ կ'ըմբռնանան հինցած եւ անհանդուրժելի չափերու եւ կարգերու դէմ: Մարդկութիւնը կը ճեղքուի երկու ահարկու բանականներու: Մէկ կողմը կը մոռնչէ հինին դէմ եւ միւս կողմը կը փառաբանէ հինին համար: Ցեղաչրջում կամ բարերջում կը ճչայ մէկը եւ տեղքա՛յլ կը ջիայ միւսը: Ու վերջապէս՝ արմատական բարեփոխումներ կը նեղմուծուին օրէնքներու մէջ: Բայց կրկին, երկու կողմերն ալ, ղեկավար, կը տապալուին արցունքով եւ արիւնով օծուած եւ անսահման տառապանքով բեռնաւոր նոյն անկողնի-

ներուն վրայ, փչուր-փչուր կողոպտելով անձնավաճառ այդ աղբկինները իրենց անխոնարհելի հպարտ ուժերէն եւ առաքինութիւններէն: Ինչո՞ւ կարելի չըլլար բնաջնջել այն պատճառները, որոնք ծնունդ կուտան այդ վիճակին եւ կը մնացանեն զայն: Այնքան ծուռ ու լպրծուն են դէպի բարեկեցիկ կեանք մը բարձրացնող անուսնական խարխուլ սանդուխին աստիճանները, մանաւանդ կիներու համար, որ անդամ մը սահողը, ինկողը, վերականգնելու իր ճկունութեան մէջ, դժուար թէ տեղ մը գտնէ դաքեր ուն: Աբդ, ընկերութիւնը ի՞նչ կ'ընէ այս աղբկիներուն օգնելու համար, որպէս զի անոնք կարենան այդ ճահճէն ելլել եւ պարկեշտ ապագայ մը ընդդրկել, ինչպէս կ'ըսես: Ոչի՛նչ: Ընդհակառակը՝ ուրացեր եւ չպրաեր է զանոնք իր գրկէն դուրս եւ ամէն առթիւ չի վարանիր անարդ հայհոյանք մը նետելու անոնց երեսին: Գիտենք թէ օրէնքներու բազմածալ հատորներուն մէջ պատժական հազարաւոր յօդուածներ կ'արձակին, բայց դեռ չինուած չէ հատուած մը, որ պատժէ հանրատուն մտնող, պոռնիկ չառնցնող այրը: Պատառ մը հացի դողը կը բանտարկուի..., սակայն, մարդկային բարոյականի կուրծքին անդունդ պատող բռնանոցները կը բանին ազատ, դիշեր-ցերեկ կը բանին, բնական է՝ տարբեր չէջանակներու մէջ զանոնք խաւօրէն դատապարտող եւ դրպարտող կեղծաւոր մաքրակրօնութեամբ: Եւ մենք ենք այս բոլորին պատասխանատուները: Ե՛ս, դո՛ւն, բոլոր մեզմէ պէտնները: Մենք ենք որ դրէչ եւ իրաւունք կ'ներկայնք օրէնք դրողներուն եւ մենք խարազան ու դէնք կուտանք ոստիկանին: Մենք կը ճուլենք բանտերու վանդակները եւ պահապանները մենք կը վարձատրենք: Իսկ ինչո՞ւ չիրցինք ստեղծել եւ գործադրել օրէնք մը, որ ապառաղեր սպիտակ դերութեան այդ գոհերը: Զկրցանք կամ չուզեցինք, որովհետեւ մեր մարմինները կը կշռացընեն անոնք եւ որովհետեւ մինչեւ մեր կոկորդները մենք ալ սուզուած ենք ամբարշտութեան ճահիճին մէջ ...: Ճիշտ է, որ կարելի չէ կապանքի տակ առնել մարդոց եւ կիներու մարմիններն ու ազատութիւնները: Բայց

արդէն ես չեմ խօսիր «ընկերութեան» գործակիցներուն անառակութեանց մասին: Հոն սպիտաքումները կը փնտռուին եւ պարկեշտութեան դանակոծումը՝ ըմբոխնումը կը բերէ բոլոր ազգերուած վայելքներուն: Դերասանները վաւերական քաճեր են հոն: Մինչ ասոնք դատապարտուած են յարաբերութիւններու՝ որոնք ահռելիօրէն կը տառապեցնեն զիրենք: Եւ ինչ որ մեղաւոր հաճոյք կը պարզեւէ «ընկերութեան» արկածախնդիրներուն, մարմնական եւ հոգեկան ապառիչ, ապաննիչ խոշտանգում մըն է ասոնց համար:

Ներդաշնակ, կշռաւոր, թեթեւ ընչաւորութեան մը երաժշտութենէն զրաւուեցաւ Ֆրանկիւլի ուշադրութիւնը: Եւ ունկնդրեց: Ցետոյ դարձաւ Տիրանին: Պատուհանէն թափանցող աղօտ լոյսին մէջ հազիւ կ'ուրուագծուէին իրենց դէմքերը: Բայց կարելի էր տեսնել երանաւէտ ժպիտի մը խոր ու չեչտուած գիծերը, որոնք այլ պահուն կը ծփային Տիրանի խաղաղ երեսին: Կը քնանար: «Անպիտան տղայ»: Եւ Ֆրանկիւլ զորովով նայեցաւ ընկերոջ ու տասնեակ մը վուշերու ցաւակրութիւնը զգաց իր խղճին վրայ: «Մինչեւ քնացնել ձանձրացուցի զինք»: Ու կրկին աչքերը սեւեռեց անոր ճակտին, կոպերուն, կզակին եւ շրթներուն: Բարի ու պայծառ անդորրութիւն մը կը մնչէր անոնց բոլորին հետ: «Բախտաւո՛ր Նաղնի»: Շատ երջանիկ պիտի ըլլա՛ր աղջիկը: Ինք վստահ էր ատոր: Իր ընկերոջ ընդունակութիւններն ու առաքինութիւնները ունեցող մէկը միայն երջանկութիւն կրնար տալ տունին եւ շրջանակին: Անկե՛ղծ, չէնշո՛ղ, խանդավա՛ռ աղայ: Կանգնեցին միայն այնքան ծանօթ, որ կրնայ վայելել զայն, առանց խռովելու անոր թունաւոր յատուկէն ժպտիքով կողկողալին կանչերէն: Կեանքին այս անզրպարտածումը զինք վերստին կապեց հին խորհուրդներուն: Անհուն, անսահման դաշտ մը պարզուեցաւ իր երեւակայութեան եւ ինք կխոնարհի աչքերով մերթընդմէջ տարակուսելով ժանեղուած բաւիղներուն մէջ...:

Ե.

Աշխատանոցի դահլիճին դեղահատակ հայելիին մէջ, Տիրան զոհունակ՝ ժպտեցաւ ինքզինքին: Ու հպանցիկ յարդարում մը զարնելով գլխարկին, չոտպեց Գանիզպիէռ: Իջաւ յարաշարժ, յարակից դասախօսին հետ զարվար: Անոր մայթերուն երկայնքին, մարդոց աղմկայոյզ յորձանք մը կը թաւալէր միշտ մըթնելու զօրաշարժին պէս եռուն ու հեւքոտ:

Բարեխղճ այդ հաղարապետն, բիւրաշառաչ չղթային օղակներէն սողոսկելով, Տիրան հասան Քափէ Օրիէնթալ: Բայց հոն, յուսաբեկութիւնը մարակի մը պէս զալարուեցաւ ցնծութենէն անհանդիստ իր տրամադրութեան: Ֆրանկիւլ չէր եկած տակաւին: Եւ ինչո՞ւ: Զարմանալի՛ բան: Վա՛յ խայտառակ Ֆրանկ: Ծոստմնադրուժ ու խարդախ Ֆրանկ, ինչո՞ւ չէր եկած: Նստաւ եւ բարկացած՝ զարնջուրի ապսպրանք մը չպրտեց սպասեակին: Ու անհամբեր՝ հարցուց ժամացոյցին թէ ինչո՞ւ չէր եկած ընկերադաւ իր ընկերը: «Վակո՛տ, ասանկ այլանդակ պարտաւանդութիւն կ'ըլլա՞յ, չտտոնց պէտք էր հոս...»: Բայց անտարբերը հանդարտութեամբ՝ ժամացոյցը պտտախանեց իրեն թէ չատ կանուխ էր դեռ եւ հարկ էր ժամ ու կէս սպասել տակաւին:

«Ի՞նչ, խենթեցե՞ր ես, Թուրքի՛ գլուխ. ի՞նչ ժամ ու կէս»:

Անա՛նկ, ժամ ու կէս պիտի սպասես:

«Բայց ինչո՞ւ սպասել, որո՞ւն սպասել»:

Վա՛յ ապուշ, Ֆրանկիւլի՛ն, որո՞ւն:

Հա՛, իրա՛ւ: Եւ մտածումով գրկեց ու համբուրեց ընկերը: Բերանը թաղեց զարնջուրի փրփուրին մէջ եւ ծծեց անյագօրէն: Ժամ ու կէս սպասե՛լ դեռ: Դո՛ր ու կէս: Եւ այս անհանդիստ ջղերով, մերձաւոր գալիքին

— իր Նազենիին հետ սիրասունչ զրկախառնումներու եւ տարփավառ համբոյրներու — ահալոպատկերէն խմանուած հոգեվիճակով, զերազդուած երեւակայութեամբ:

Յորհուրդի յետագարձ ոստում մը ըրաւ դէպի նոյն օրուան առաւօտը: Մէսաժըրի Մարիք-իմէն երկու նաւային տոմսակը գնեց եւ փոքր դամարով մը ու անցագիրով դանոնք զրկեց Պէյրութ: Տարիներու իրենց խնայողութիւնն էր, որ վերջ, հալեցաւ, ճուլուեցաւ թուղթի այդ պատառներուն վրայ, անոնց հետ: Երկու տոմսակ, անցագիր, ամսաթի վարձք: Ի՞նչ փոյթ իրենց պարպուած գրպանները: Պիտի գար Նազենին: Մոռցաւ որ ինք չատ քիչ բան ունէր ծախուած այդ ֆրանքներուն մէջ: Մոռցաւ որ Ֆրանկիւլի քրտինքի կաթիլներն էին հատ հատ հաւաքեր այդ ֆրանքները: Զյիշեց ընկերը, որովհետեւ ինքզինք նոյնացած կը զգար անոր հետ, եւ որովհետեւ միտքը ցատկեց, այս անգամ, սրահին անկիւնը: Փորձեց ունկնդրել Ջուխաիկներու հեծեծուն լարերէն կաթկթող սիրավէպի մը ողբերգական վախճանին: Հա՛, յիմարներ,— կը թուէր իրեն թէ ամէն իր ու ամէն դաշտաիար ժպիտ էր, խինդ էր ու քրքիջ: Եւ սա խելագար Ջուխաիկներն ալ կը հեկեկային, կը հեծկլտային յուսահատ, անբուժելի ցաւէ մը վարակուածի պէս, խորտակուած սէրի մը, աւերուած կեանքի մը եղերերգին պէս: Ու չկրցաւ հասկնալ Ջուխաիկներու լեզուն: Դարձաւ արեւին եւ զմայլեցաւ անոր քրքիջին պայծառութեան վրայ: Անոր յորդ ու կենդանի ճառագայթներու ոսկեզօծումին տակ, սրճարանին առջեւէն, դիտեց տողանցքը զունդակ, խելագարած բազմութեան, որ կը քրքջար, կը պոռչտար դինով, անիծոյք...:

Դրաւուեցաւ ինք ալ այս բոլորին, լեցուեցաւ այս բոլորով ու խնդաց.

— Այս ո՛րքան երջանկութիւն: Կ'ըլլա՞յ այսքան երջանկութիւն, չարունակեց տարակուսանքով իր խորհրդածութիւնը: Նազենի՛, իմ Նազենիս, իմ արեւս, պիտի գա՛ս, չո՛ւտ, չո՛ւտ պիտի գաս:

Ու կարծես տեսաւ Փիէռ Լօթիի, որ դէր ու խոնջած կնոջ մը տատանումներով՝ քարափին կը քաշէր կողերը։ Կարծես լսեց ցայգէն ու չաչիւնը չողիին, որով նաւը իր պնչածակերը ճղմեց կատաղօրէն եւ խարխափերը ծով հոսեցան վայրի չառաչիւնով։ Կամրջակին վրայ ճանչցաւ զնդեցկութիւն եւ կարօտ հագած իր Նազինին։ Յորդեցաւ ինք ալ երանութեամբ եւ համբոյրով։ Եւ ցնծութենէն արբշիռ՝ ձեռքը ուժգնօրէն զարկաւ Ֆրանկիւլի կռնակին։ Մոռցած ինքզինք, չըվայտաթը, ջուխտկնեռուն ողբը, սպասարկողներուն տատերը՝ զարկաւ Ֆրանկիւլի կռնակին։ Բայց մարմարէ սեղան մըն էր այդ կռնակը եւ զարկէրուքի բաժակը սարսափահար՝ իրեն նայեցաւ ծուռ-ծուռ։

— Այո՛, պարոն։ Բա՞ն մը կը խնդրէ՞ք արդեօք։ Ծոնարհելով հարցուց համաղեստաւոր պատանին։

— Լա՛ւ, բա՛ն մը։ Նայեցէ՛ք։ Լա՛ւ, լա՛ւ, վէճ պլան մը բերէ՛ք, թոթովեց Տիրան։

Եւ երկիւղած ղդուչութեամբ, ակնարկը տարածեց իր շուրջ, տատուելու համար թէ մէկը նշմարա՞ծ էր իր շուարումը, իր ապուշ ինքնամոռացումը։

— Ատատաածամա՛ր... չընդեց։

Տեսաւ Պէնեռւան փողոցի «արեւ աղջիկը», որ կը ժպտէր իրեն։

Ու հզօր, անդիմադրելի հոսանքի մը յորձանուտներէն կալանուածի պէս՝ Տիրանի բերբերը երկչոտ, դողդողաթ, բայց յանդուգն ու յամառ՝ մերթնուեցան այդ ժպիտին մէջ։ Փորձեց նեանել դլուխը աջ կամ ձախ, եւ յաջողեցաւ դրեթէ, սակայն դլուխը մերայն։ Որովհետեւ նայուածքը մնաց չդիմադրած աղջկան աչքերուն։ Որովհետեւ չկրցաւ բռնադատուող իր բերբերը ազատել անոր ժպիտին դէմ հոսող կապանքներէն։ Եւ փոխարէն՝ մէկ ձեռքը տարաւ փողկապին։ Եւ ապահովուեցաւ որ անոր մատները չէին դպր լարողը, իր վզին շուրջ դպր սեղմողը։ Մինչ աղջիկը, անձայն, անաղմուկ ծիծաղի մը եղաւ անձնատուր, որ ծաւալեցաւ, դրաւեց այտերը եւ պատսպարուեցաւ անոր փոսիկներուն մէջ, կարծես հանդչելու հա-

մար հոն պահ մը։ Ցետոյ, թեթեւ ոսոումներով, ուղեց սահիլ սոսրին չուրթին վրայէն, որ Թրթռաց, դողդողաց աղուական այդ գազանքի հպումէն, սակայն զայն կիսող խրամը կարելու պահուն՝ ծիծաղին յառաջապահ գիծը զրկուեցաւ իր հաւասարակշռութենէն, եւ գահավիժելով աղջկան ծնօտին՝ վռուեցաւ հոն խռովիչ, նուաղկոտ ու զարպասող մեղկութեամբ...։

Տիրան նայուածքը անոր կղակէն վերցուց լայնեղր ճերմակ գլխարկին, որ գեղին եւ դոց մանիշակագոյն բիծեր ունէր, բոցեղէն կարմիր փետուրով մը։ Ապա իջեցուց մարմինին, որ սեղմօրէն գրկուած վարդագոյն չուրջառներէ մը՝ հրապուրիչ կորութիւններ կը ցայտեցնէր։ Իսկ ծիրանեգոյն կէս վերարկուն, անոր ուսերուն բաղմած՝ թեւերուն եւ պարանոցին բոլորտիքը չրջանակ կը ձեւէր սպիտակ ու զեփիւռէ իր մուշտակով։

Դանդաղօրէն՝ աղջիկը բաժնուեցաւ իր սեղանէն եւ յառաջացաւ դէպի Տիրանը։ Զգուշութեամբ եւ քնքշօրէն տիրացաւ տղուն դէմի աթոռին եւ տեղաւորուեցաւ աղերսարկու, խոստմնալի ժպիտով մը։ Նուրբ ու կաթնագոյն մատներով բռնեց վէնն պլանի գաւաթը եւ չրթները սեղմեց անոր հզերքին եւ պատուց չուրչանակի, խմելով պուտ մը միայն։ Ու հրեց գաւաթը Տիրանին։ Թաթխեց ճկոյթը գինիին մէջ եւ մօտեցուց տղուն բերնին ու քրքջաց, բարի, խորամանկ, աղնիւ ու խարդախ՝ հնչուն ձայնով մը քրքջաց։

Տիրան անոր դէմքին՝ արեւին քիչ առաջուան ծիծաղը տեսաւ եւ աչքերուն մէջ՝ հազար-հազար աստղերու լուսեղէն, պայծառ քթթումը...։

Ու սարսափի եւ ցանկութեան տակաւ սաստկացող դող մը մրճահարել սկսաւ, չատ արագօրէն եւ անխնայ՝ իր սրտին դունակը, որ կարծես բաց մնաց պահ մը ծխնիներուն վրայ եւ արիւնի զսպուած ալիք մը ցայտեց մինչեւ իր խռչափողը։ Պիտի խեղդուէր, քիչ մնաց, հա՛, մա՛ղ մնաց որ պիտի խեղդուէր։ Բայց գլուխը զարճուց անդին։ Փորձեց բարձրանալ ու մեկնիլ։ Փորձեց ըսել անոր որ հեռանա՛յ, կորսուի՛ հեռանայ։ Սակայն մար-

մինի եւ համբոյրի թանձր հոտ մը դղուեց ու արբեցուց իր ոտնդերը: Ու մեղկօրէն բայց ծանրօրէն այդ հոտին կոհակը ինկաւ նաեւ իր կամքին վրայ եւ սարսեց եւ փըչեց զայն հողի, դաճի դիւրաբեկութեամբ:

Զգաց Տիրան որ խախտուած է իր դիմադրականութիւնը եւ ինք պարտուած է ու վիրաւոր: Բայց չխուսափեցաւ վերջին ճիգէն: Ու դարձուց գլուխը դէպի աղջիկն: Կ'ուզէին աչքերը աղաչել, կ'ուզէր պաղատիլ աչքերով, — «Մ'ըներ, քա՛, մեղք ենք, մ'ըներ, մեղքցիր մեղի, մեղքցիր Նազենիկոս»:

Աչքերը սակայն մոռցան ինքզինքին եւ ըսելիքին, որովհետեւ կուրծքը սեղանին էր կրթնցուցեր աղջիկը: Եւ մարմարին չափ սպիտակ լանջքը, ոզորկ ու հոլանի, քակուած կոճակով մուշտակի բացուածքէն՝ մէս ու մարմրկին վերածուած արեւի երկու բուռ ճառագայթները կը չողացնէր զաղտնի, կատարներուն՝ մարած լուսլոյսիններով...: Եւ խեղճ աչքերը Տիրանին, անուէր, անզօր եւ անօթի աչքերը Տիրանին՝ զայթեցա՜ն, ակամա՜յ, ակամա՜յ զայթեցան եւ գլորեցան իր արգելքին, իր սաստկին հակառակ գլորեցան զանոնք բաժնող լուսայորդ ճորակին մէջ եւ սահեցան դարվար, եւ վազեցին դարվար եւ դարձա՜ն, եւ դարձա՜ն, եւ դարձա՜ն...:

— Կուգա՜ս, իմ խենթ սիրականս...

Տիրան երեսները կզպեց ձեռքերով: Բայց մատուցներուն արանքէն՝ խուլ հեկեկանքի մը հեռաւոր, թեւաւոր արձագանգները ճողոպրեցան հնչասպառ եւ իյնալով սեղանին ու աղջկան մարմարներուն, թպրտացին, հեւացին ու մարեցան:

Սակայն չէ՛, չէ՛ր լար ան: Հծծիւն մըն էր միայն: Հրաւէրը, այսքան մօտ, մատչելի եւ հաճոյակատար, պաղ, չատ պաղ սարսուռով մը սողոսկեցաւ իր բոլոր կիներէն ներս եւ ցնցեց զինք, սրկեց ու թօթուեց զինք: Ցնցումներու խորտակիչ այս հոսանքին դէմ, չախչախուած իր կամքին տակաւին կխակենդան, հոգեվարք փշուրնիրը պատնէշեց: Ասոնց փլուզման եղերերգն էր

որ հծծիւններով կը թափէր սեղանին եւ աղջկան մարմարներուն:

Մինչ կուրծքին ներս կը հեւար վիրաւոր ռազմադաշտ մը, ուր հակամարտ զգացումներ, խռովայոյզ մակընթացութեան եւ տեղատուութեան մը լայն ու խորունկ թաւալումներով՝ մոլեղին մարտնչումի մը եղեր էին անճնաւուր: Եւ «արեւ աղջիկը» չտեսաւ անոր դէմքին ցաւագին կծկումները, որոնք նեղքին խօլ պայքարներու ուժգնութիւնը կը ցոլացնէին եւ տղուն անսովոր ընթացքը վերապրեց տարբեր մտահոգութեան:

— Երթա՞նք. ես քեզ պառաւներուն քով չեմ տանիր. անանկ տեղ մը ունիմ, ուր առանձին պիտի ըլլանք մենք եւ ուր պիտի չամչեան դուն... երթանք:

Տիրան այլեւս ի զուր զօրաշարժել կը վտրձէր իր ուժերը, իր անցեալն ու ապագան: Եւ ի զուր Ֆրանկիւլի ցասկոտ ձայնը կը չչնջար, «ակռանիդ կը կոտրեմ՛...» այնքան հեռուէն կուգար ան եւ չա՛տ աղօտ եւ շատ ո՛ւշ, ո՛ւշ:

«Արեւ աղջիկը» արդէն իր աչքերուն, կուրծքին, մարմինի եւ համբոյրի դրդռիչ հոտին փաթթած տղուն բոլոր երակները՝ քաշեր եւ հանդուցեր էր իրեն ու կը լաթէր, կը զալաթէր, կը ճմրթիկէր զանոնք:

Իր ամբողջ էութիւնը, բաղկացուցիչ բոլոր տարրերով, անցեալով եւ ապագայով, Ֆրանկիւլով եւ Նազենիով՝ կարծես անջատուեր, ծածկուեր էր իրմէն մշուշի, մառախուղի անչարժ ու անթափանց վարագոյրով մը: Բոլոր անորոշ խորհուրդներուն մէջէն, բոլոր տարտամ ուրուագիծերուն հեռուէն եւ անանուն երկիւղներուն դիմաց՝ «արեւ աղջիկը» կը չորար յստակ, համարձակ, տարփաւառ իրականութեամբ, արտասովոր օրէն դիզուելիկ ու հմայիչ, իրեն մօտ, բերնին ու ակռաներուն դէմ, ընծայուելու, ուռուելու պատրաստ:

— Գալէ, երթանք, երթանք որ հանդիչես...:

Ու հին ծանօթի մը պէս մտերիմ՝ աղիճը սեղմեց Տիրանին թեւը իրենին տակ ու քաշեց տարաւ:

Տղան հեռուեցաւ անոր, դէմ-դիմաց, դաղտագողի չորս բոլորը դիտելէն, դիմնալ ուզելով թէ ո՛վ ականատես կ՚ըլլար իր անկումին: Պահ մը ճակատը չվեց մտանելով, անոր հեռուէն վանելու համար ամօթի եւ մտածման այն բնկոյնները, որոնք տակաւին կը փորձէին կասեցնել դինք, համոզել, արդիլել դինք: Եւ յանդուգն խեղդել զանոնք: Յանկուծ իւրացաւ հոսանք մըն էր զարձեր, որ քշեց տարաւ զանոնք յորդի դիւրաբեկ ծղօտներու պէս: Եւ Տիրան չարունակեց հեռուէն աղջկան, կլանուած՝ կինը ունենալու եւ ճանչնալու այլեւս անզիմադրելի մոլուցքէն: Կը քալէր, անճնաուար խօլ ու սանձարձակ մտապատկերներու, որոնք մեղաւոր վայելքներու հեչտալուր մեղեդիներ կին դաշնակեր իրեն, խուլ ու մռայլ դիշերներու ծոցը: Շրջուեր էր ինքն իր մէջ: Գիտակցութիւնը լքեր էր դինք: Եւ իր ենթագիտակցական էութեան բոլոր սանձուած, կաշկանդուած քմայքներն ու կիրքերը չղթայազերծ՝ հիմա կը զրոհէին իր վրայ եւ կամազուրկ ու բարոյազուրկ առարկայի մը նման՝ իրենց մարմնատանջ չունչով մահիճէ մահիճ եւ զիրկէ զիրկ կը շպրտէին դինք:

Եւ ուզեց հասկնալ սահմանումը իզուիեան: Բաղձաց դիտնալ թէ ինչո՞ւ բոլոր իր տարեկից ընկերները, զիրքերու անտառակ հերոսներուն պէս, կը ձգտէին չատ կիներու, միշտ տարբեր կիներու: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ տարբերութիւնը անսովոր հրապոյրով եւ զբաւչուիեամբ սա աղջկան եւ իր համեստ, ազուոր Նապենիին: Ու ցանկայ ապրիլ անգամ մը, միայն անգամ մը, կեանքը վէպերու այն հերոսներուն, որոնց մտածումին հորիզոնները սրտունքներով, պորտերով եւ ծիծերով են զծուեր, որոնց երազները զառանցանքներ են, մարմիններու հրայրքոտ յաճախանքով քրտնած: Ի՞նչ կ՚ըլլայ որ...:

— Մեղանչո՞ւմ մը, սայթաքո՞ւմ մը պիտի ըլլայ ասիկա:

Ի՞նչ կ՚ըլլայ անգամ մը... ո՞վ չէ ունեցեր անգամ

մը, մանաւանդ մա՛րդ պիտի չգիտնայ, ո՛չ ոք, ո՛չ ոք պիտի գիտնայ։

— Ի՞նչ կ՚ըլլայ անգամ մը լմնալով։

Մէջնոցքի կիսաստուերին մէջ, երկիւղի եւ ընկըճումի չարժում մը ըրաւ տղան։ Աղջիկը նշմարեց անոր վարանումը եւ քաջալերելու, զինուելնելու համար զայն, դրկեց անոր գլուխը, որ կ՚այրէր ջերմէն եւ բարձրանալով ոտքի մատներուն վրայ՝ շրթներով մեղմօրէն չոյեց անոր աենդավառ բերանը։ Տիրան արբշիռ, խելագոռոյս, բազուկներով ճմլեց աղջկան մէջքը իր մարմնին դէմ ու կատաղօրէն համբուրեց զայն։

Եւ լուռ, յանցաւոր, բարկացած՝ մտաւ սենեակ անոր եռեւէն…։

Հեռաւոր եկեղեցիի մը կաշնակները կը զօդանջէին ծանրօրէն, կարծես կ՚արտասուէին տխրօրէն, ներքը հանգչող թաղմ դիակի մը վրայ…։

Զ.

… Բորբոքած արիւնն ու սանձակոտոր երեւակայութիւնը հրաշալի երեւոյթ մը քանդակելով «արեւ աղջիկ»էն, զայն ցոլարձակեր էին իր համայնած աչքերուն դիմաց։

Կարծեր էր տեսնել առասպելական տպաւորանք մը, որուն ոսկեձոյլ եւ նշուլաձեղ կամարներուն տակէն, հէքեաթային լուսաթիւր իշխանուհի մը, վարդաթոյր թեւերը լրեն պարզած՝ արծաթահունչ ձայնին կարօտահեծ նուագով զինք իր գիրկն կը կանչէր…։ Այդ դղեակին փայլէն եւ արեւավառ աղջկան անմատչելի կախարդանքէն շլացած՝ ինք վազեր էր անոնց, կոխկրտելով, փչրելով ինչ որ կը ձգուէր իրենց մէջեւ։

Հասաւ, դիտեց եւ պատկառանքով չօշափեց պալատին հոյակերտ չքեղութիւնն ու նազելուշութիւնը իշխանուհիին ծագկաթոյր մորթը։ Բայց այս ազէատլի հպումէն վերջ, ինչ որ մնաց իր ափերուն մէջ, ճերմակ գանկ մըն

էր կմախքի, որդերով եւ զարշահոտութեամբ լեցուն: Զարմանալիօրէն ճկուն ու ծփուն՝ արագօրէն կ'անէանային, կը զոլորչիանային վլատահները հիմնայատակ կործանած լուսեղէն ապարանքին եւ անոր հեշտալի բնակչուհիի մարմնին: Եւ վերածուելով ամպերու վիթխարի զանգուածի մը, զայրեալ նոյն որդերն ու հեղձուցիչ նոյն զարշանքը կ'անձրեւէին իր վրայ ծանր ու յորդ հեղեղումով մը:

Եւ հիասթափ ու ամօթահար, փախչելու համար այդ խեղդող լուգանքէն, չփոթ աճապարանքով մը ան նետուեցաւ անկողինէն դուրս: Կօշիկները անցուց ոտքերուն եւ բաճկոնը կռնակին ու կը չտապէր դէպի դուռ, երբ թանձրացած այն ամպերէն նուրբ ու չիկնոտ կայծակ մը սուլեց եւ բեւեռեց իր ոտքերը տախտակամածին:

— Հէ՛յ, իմ պզտի՛կ աստուած, վա՛րձքս մոռցար...:

Եւ «վարձքը» խոչորցաւ, տիրացաւ սենեակին եւ ուժգնօրէն փարեցաւ իր սրունքներուն, ծանրօրէն չոքեցաւ կօշիկներուն, որոնք կարծես պիտի խրէին յատակին, կը զամուէին տախտակամածին: Դարձաւ եւս եւ յամրօրէն մօտենալով անկողինին՝ անոր վրայ չրջեց զրպանը եւ պարպեց մինչ որ կաթ հոն: Ու պատահաբար՝ աչքերը ինկան «արեւ աղջկան» մերկ ու կիսածածկ մարմինին: Որքան ժժգոյն եւ անհրապոյր թուեցաւ ան իրեն: Արդահատանքի եւ զզուանքի եւ ամօթի խառն զգացումով մը զրաւուեցաւ աղջկան եւ ինքզինքին հանդէպ:

Ու կը վազէր հիմա զրեթէ: Եւ սալարկուած մայթերը կ'երերային իր դանդաչող քայլերուն տակ: Անցորդներու անտարբեր նայուածքները իրեն ուղղուած սպառնացայտ հրազէններու բերաններ ենթադրեց յաճախ: Եւ չուրջը կը դիտէր ուշադիր, զգուշազդուլ ու կը թուէր իրեն թէ բոլո՛րը դիտեն իր ուրկէ՛ գալը, ինչէ՛ն գալը, եւ կը ծածկէր զէմքը, որ չտեսնեն դինք, որ չճանչնան դինք:

Իր այս անդառնալի նուաստացման մտածումը, անողոքելի ոսոխականի մը համազգեստ հագած՝ խարազան

կը ճօճէր իր դէմ եւ ինք, խղճահար յանցագործի մը պէս կը փախչէր այն ճամբանեւէն, որոնցմէ քիչ առաջ անցեր էր, գինո՛վ, առնահարևլով, խորտակևլով ամէն բան որ կը ձգուէր անոնց երեսյինքին:

Եւ հանրային պարտէզ մտնելու համար փողոցը անցած պահուն, լսել կարծեց ալիտղոմ հնծեծանքն ու ցաւագոտ ասսաը անոնց, որոնք կոխկրտուեր էին իր մոլեղին կիրքին դերեվարուած ոտքերուն տակ:

Նապեւնի ներկայ կը թուէր իր քով: Գլուխը ծռած ուսին, աղուոր թարթիչներուն վրայ սառած բիւրեղներով, սրսափացող բոսոր շրթներուն զսպուած դանգատ մը ունէր, որ ցաւակից դուրս ցայտելն եւ երկիւղած մըրմունջով մը,— «ինչո՞ւ··· ինչո՞ւ···»:

Ու Ֆրանկն ալ: Ահա Ֆրանկին ալ: Ատամները իրար խրած, կարծես մեղմելու, խածնելու համար ցաւը այտերուն, որոնք կքած՝ կը դողդողային այտոսկրներու ձգած սուսերներուն ներքեւ: Կծկուող կոպերուն արանքէն, չոզացայտ բիրերը կը ճչային իրեն ծանօթ աղտաբարուեթիւնը, «— Ակռաներդ կը կոտրեմ՛, ըսի քեզի, չըսի՞ քեզի···»:

Բռնկած թեւերով թռչունի մը պէս, որ խելացնոր ճռռուղիւններով կը սուրայ միջոցին մէջ եւ ճիւղէ ճիւղ կը զարնէ խանձուող ու ցաւատանջ իր մարմինը՝ Տիրանի վազճահար ու բորբոքած երեւակայութիւնը ուղեկցոյս կ՝արշաւէր իր սրտին անհուն տարածութեան վրայ, գինք հալածող այս անողոք մտապատկերները նկարելով: Մինչեւ որ հասաւ խոշոր ծառի մը լուռ ու ամայի ստուերին տակ եւ յուսահատ, ուժասպառ փլաւ հանրապարտէզի նստարաններէն մէկուն երկայնքին:

Այս անգամ աւելի յստակ ու ցայտուն դիմերով եւ բեւեռան իրեն Նապեւնին եւ Ֆրանկիւլին ուրուանկարները: Այս անգամ անոնք կը դիտէին գինք անշշունչ, դէմքերնուն՝ ամօթի եւ մեղադրանքի ցաւագին ու սըրտամբ արտայայտութիւնը կրելով:

Ձախ արմունկով կրծքին նստարանի յենակին, մատներով ճմրթելէ ճակատը, որ կը մրճահարուէր կարծես

կը ճօճէը իր դէմ եւ ինք, խղճահար յանցագործի մը պէս կը փախչէր այն ճամբանէրէն, որոնցմէ քիչ առաջ անցեր էր, դինո՛վ, առնահարելով, խորտակելով ամէն բան որ կը ձգուէր անոնց երկայնքին:

Եւ հանրային պարտէզ մտնելու համար փողոցը անցած պահուն, լսել կարծեց ապիողոմ հնծեծանքն ու ցաւագոտ ասսոը անոնց, որոնք կոխկրտուելը էին իր մոլեղէն կիրքէն զերեվարուած ոտքերուն տակ:

Նազենին ներկայ կը թուէր իր քով: Գլուխը ծռած ուսին, ազուոր թաթիչէներուն վրայ սառած բիւրեղներով, սրսափացող բոսոր չրթներուն գոգուած զանգատ մը ունէր, որ ցաւակից դուրս ցայտելին եւ երկիւղած մըրմունջով մը,— «Ինչո՞ւ··· ինչո՞ւ···»:

Ու Ֆրանկն ալ: Ահա Ֆրանկն ալ: Աւտոմնեքը իրար խրած, կարծես մէկմէկու, խանձնելու համար ցաւը այաւերուն, որոնք կ՛քաշ՝ կը դողդողային այտոսկրներու ձգած սուրերնէրուն նեքքեւ: Կծկուող կոպերուն արանքէն, չողացայտ բիրերը կը ճչային իրեն ծանօթ ազդարարութիւնը, «— Ակռանէրդ կը կոտրեմ՛, ըսի՛ քեզի, չըսի՞ քեզի···»:

Բռնկած թեւերով թռչունի մը պէս, որ խելացնոր ճռուողիւններով կը սուրայ մէջտեղին մէջ եւ ճիւղէ ճիւղ կը զարնէ խանձուռզ ու ցաւատանջ իր մարմինը՝ Տիրանի խղճահար ու բորբոքած երեւակայութիւնը ուղեկրոյս կ՛ըլշաւէր իր սրտին անհուն տարածութեան վրայ, դինք հալածող այս անողոք մտատպաւորիչներէն ներքեւ: Մինչեւ որ հասաւ խոշոր ծառի մը լուռ ու ամայի տուներին տակ եւ յուսահատ, ուժասպառ փլաւ հանրապարտէզի նստարաններէն մէկուն երկայնքին:

Այս անգամ աւելի յստակ ու ցայտուն դիմերով հրեւցան իրեն Նազենին եւ Ֆրանկիւլին ուրուանկարները: Այս անգամ անոնք կը դիտէին դինք անչշունչ, դէմքերնուն՝ ամօթի եւ մեղադրանքի ցաւագին ու սըրտում արտայայտութիւնը կրելով:

Զախ արմուկով կրծնած նստարանի կնճռին, մատներով ճմրթելէ ճակատը, որ կը մրճահարուէր կարծես

լին եւ ինքզինքին: Եւ արդէն կատարուած իրողութիւն մըն էր ատիկա: Անուրանալի, անորդարկելի, անջնջելի: Ուրեմն իրեն ի՞նչ կը մնար ընել: Քաւութեան միակ եղանակը, խորհեցաւ, զոհուած յանցանքին արժանի հատուցում մը ընծայելն է, եւ առանց յետադարձի, առանց տատանումի: Ու այնպիսի հատուցում մը, որ կարենար դէթ նուազագոյն չափով մեղմել, հաւասարակշռել իր վատութիւնը: Ձայն դանելու որոշումով զառաւոտեան նստաւ ինքն իր մէջ: Ինք նախանձացաւ զառաւոտ լրմէ եւ ընարեց գինք զառախաղ պահանջատէրին համար՝ որ ինքն էր եւ վատասրան ամբաստանելին համար՝ որ ինքն էր դարձեալ:

Նախ՝ անբաւուած երբոյրը, այսինքն «ինքզինք» ձգեց դուրս այս ընդհանուր հաշուեյարդարէն: Որովհետեւ յետոյ պիտի կրնար զոհացնել «ինքզինք», զայն պատուհասելով խոր ու անկեղծ ապաշաւ մը բխելիք չարչարանքն առաջատանքով: Պիտի հաշուէր «ինքզինքին» հետ, համակերպելով անոր բոլոր պայմանները, խոնարհելով անոր բոլոր պահանջներուն առջեւ՝ որքան ալ նուաստացուցիչ, որքան ալ անհանդուրժելի ըլլային անոնք:

Ցետոյ՝ ...: Նայեցաւ Քրիսթալի ցայտահանդէսին: Եղեռնաւոր անհամար բիբեր երեսը կարմիր, ձերմակ, դեղին ու կանաչ թափանցիկ կոպերուն տակէն՝ մանր բայց սրընթաց ոստումներով դիրար հալածելու չարաճճի խաղի մըն էին ելեր: Անոնց համաչափ, չարաճեր ու անձանձիր թարթումներէն կը ձեւուէր անադմռելի սոսկումը բոցկղէն եւ երփներանգ չղթայի մը, որ ճապուկ գալարումներով կ'արշաւէր շէնքի ճակատի երկայնքին ու լայնքին, բռնկադոյն ճառագայթներու այս չտարուանին լուսափրիւռքը հոսեցնելով խաւարին սեւ ծոցը:

Բայց Տիրան իր յոդնարեկ եւ տխուր նայուածքը այս բոլորէն դարձուց Նապոլեի եւ Ֆրանկլինի տուներնեուն, որոնք ուժգնօրէն ներկայ էին հոն: Անհանգիստ մտածները դեռ ջղաձգօրէն կը ճմլթկէին իր դէմքը, ճա-

կատէն սահելով ձախ այտին եւ անկէ՝ կզակին։ Մեկնակէտ մը կը փնտռէր։ Ի՞նչպէս եւ ո՞ւրկէ պիտի սկսէր։ Հարկաւ, ամէն բանէ առաջ, պէտք է անոնց խոստովանիլ իր մեղապարտ արարքը։ Այո, անխուսափելի նախապայմանն է առիկա։ Եւ ինք հմայ կը զգար թէ անհրաժեշտ կորովն ու քաջութիւնը ունէր այդ խոստովանանքը ընելու եւ սիրայօժար անոնց վճիռին, անոնցմէ սահմանուելիք պատիժին ենթարկուելու համար։ Իր յանցանքը քաւելու եւ նեղման արժանանալու միակ տարամարանական ուղին թուեցաւ այս իրեն։ Եւ, կարծես հաճոզելու համար ինքզինք, թէ այդ ընթացքէն տարբեր երկընտրանք չունի՝ իրեն լսելի ձայնով կրկնեց նոյն եզրակացութիւնը.

— Պէտք է այս պատահարը պատմեմ իրենց։ Թող իրենք դատեն։ Եթէ չեն կրնար ներել եւ պիտի մերժեն զիս, լսել է որ անարժան եմ անոնց բարեհամբոյրեան։

Անբացատրելի, անորոշ զգայնութիւն մը կ'ունենայ բանտարկեալը, որ երկար տարիներ, խաւարամած ու մահահոտ դատանին խորը չղթայակապ, իր անթիւ յուսերուն եւ երազներուն խեղդուիլը տեսնելէ յետոյ, օր մըն ալ երկաթէ դարպասներէն դուրս, իր մոայլ դէմքը փայփայող մաքուր օդին եւ վերէն ժպտացող արեւին մէջ, կը լսէ օրէնքի դռնապանին ծանօթ ձայնը,— Ազա՛տ ես հիմա, դնա՛ · · · ։

Նման հուսկրծակից մը կ'անցնէր Տիրան։ Խոստովանելու որոշումը փայլակէ շողքի մը պէս լնկաւ իր կուծքը ճմլող, ամրաձոյլ շղթայի մէկքէն, փշրելով զայն։ Ու զով ու թեթեւ անդորրութիւն մը պարուրեց զինք։ Անցուցած վերջին երկու ժամերը, երկու տասնամեակներու չափ երկար ու դաժան երեւցեր էին իրեն, դնտանի ցուրտ խաւարէն նման՝ անյոյս առանձնութեան սարսափով պատելով զինք։ Եւ այժմ կը զգար թէ իր խորհուրդները կաշկանդող եւ մթագնող բոլոր կապանքները կ'անյայտանային տակաւ։ Ու կանգնելով ոտքի, ներշնչեց գիշերային թարմ ու կաղդուրիչ օդը։ Իրեն հաճելի է չնչել այսպէս երկարօրէն, ուռեցնելով կուծքը,

զիտնալով որ խելքէդ ազատագրուելը է յամառ յաճախանքներու խոչընդոտմէն: Ու նայեցաւ լուսաշատալ Գաւիթպիէհիի, ուսկիզբէց անոր կենսախայտ, հեռաւոր հնչերին: Ցետոյ աչքերը դարձուց Քրիսթալի գեղազուարճ ցայգահանդէսին: Մ'ըսքան համայիչ է գոյներուն եւ լոյսին սա պարզ ու մանկամիտ խաղը: Մանաւանդ լ'ինչ քաղցր է սա օդը, որ մարդ կը չնչէ ծանր ճգնաժամէ մը վերա-կանգնած խղճով: Բայց հազիւ երկու քայլ փոխած՝ Տիրան ինկաւ նստարանի վարի ծայրին:

Զէ՛, չէր կրնար կառչիլ այս պատրանքին, այս ինքնախաբէութեան չքմեղանքին: Մոռտովանիլը նոր վատութեան մը համազօր թուեցաւ իրեն: Որովհետեւ խոստովանելով՝ հոգւոյ խաղաղութիւն պիտի գտնէր ինք ամբողջական ներումի հետ: Այո՛, պիտի ներէին իրեն երկուքն ալ, թէ՛ Ֆրանկիւլ եւ թէ Նազենի: Այ'նքան անսանձելիօրէն բարի էին անոնք եւ ա՛յնպիսի տարօրինակ զգացում մըն էր իրենց վոխադարձ սէրը: Անտարակո՛յս, պիտի ներէին իր կղմտին անոնց հասցուած այս անարգանքին եւ պիտի մոռնային չուտով եւ ինք պիտի ազատէր անպատի՛ժ... այս հաւանական արդիւնքին հեռապատկերն իսկ խորապէս կը վիրաւորէր իր արժանապատուութիւնը:

Ուրեմն գազանիլքի անթափանց քօղով մը ծածկելու է իր մեղանչումը, խորհեցաւ: Եւ ամէն անգամ որ Ֆրանկիւլ կամ Նազենի դորովի կամ վատահութեան ժպիտով մը երջանկացնեն զինք, իր այսօրուան արարքին վերյիշումը տխրաշունչ անդրադարձումով պիտի փուտի մատծումին վրայ, զղջումի եւ ցաւի տուայտանքներով թուներուելով երանելի այդ պահերը: Ու համոզուեցաւ, որ իր յանցանքին քաւութեան համար ամէնէն ազդու, ամէնէն անազարտն եւ բարեբար հատուցում–պատիժը պիտի ըլլայ այս: Այո, նաեւ բարեբար, որովհետեւ անկաշառելի յուշարարի մը պէս, ան պիտի չչնջայ իր ականջներուն անցեալ սխալի մը պատճառած հոգեկան խռովքը, անխորտակելի պատուարի մը նման ցցուելով նոր սայթաքումներու, նոր փորձութիւններու դէմ:

Եւ յիշեց «արեւ աղջիկ»ն ու իր վախուսաը անկէ։ Թէեւ տարտամօրէն՝ բայց յիշեց նաեւ որ մի քանի քայլ ետեւ մնացած էր ձիաւորը։ Ան ալ ետեւէն կ՚երթար։ Ինչո՞ւ կ՚երթար։ Ինչո՞ւ կը հետապնդէր զինք։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր տեսնել զինք։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր խօսիլ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ծանօթանալ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ընկերանալ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ամուսնանալ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ապրիլ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր մեռնիլ իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ամէն ինչ ընել իրեն հետ։ Ինչո՞ւ կ՚ուզէր ամէն ինչ ընել իրեն համար

վողոցները սկսաւցուը դիս ժամերով՝ դուն եկիր թատրոն դնա. յետոյ տուն եկուր եւ ծեծուած ու ողորմելի կատուի մը պէս աչքերուս մէջ նայէ, նայէ՛...

— *Ես թատրոն...*

— *Գացած չէիր, հա՛րկաւ, կը զործէիր Նազենիէդ համար: Վարպետդ կատակ ըրաւ երբ հետաձայնիս պատասխանեց թէ սովորականէն երկու ժամ կանուխ ձգեր ես աշխատանոցդ:*

— *Բիչ մը սպասեցի քեզի, բայց լաւ չէի ղգար... տեսակ մըն էի... ելայ...*

— *Լա՛ւ, լաւ, դիտեմ, տակդ փուշ կա՛յ. չես կրնար վայրկեան մը դամուիլ աթոռիդ. դիտե՛մ, Նազենի՛, դիշեր–ցերեկ Նազենի... հասկցա՞նք, լակո՛տ, հոգի՞դ ելաւ, քանի մը չաքաթէն կուզայ... հա՛, դրամ, անցադիրը, տոմսերը ղրկեցիր անշուշտ: ... Ո՞ր սրահը պատուեցիր այսքան երկար:*

— *Ղրկեցի բոլորն ալ:*

— *Ո՞ւր գացեր էիր այսքան երկար:*

— *Աղուոր գարդարեր էին Քրիսթալը: Տակաւին «Միչէլ Սթրօկոֆը» կը դառնար: ... Սքանչելի էր Իվան Մօսժուկինի խաղարկութիւնը... Շահխաթունին երբ պէս վարպետ դուրս եկաւ: ... Նաթալի Քօլանքօն բարութիւնը մարմնաւորեց անօրինակ հարազատութեամբ ... ա՛յնքան բարի... մարդ կ'ըլլա՞յ այդքան բարի...:*

— *Հա՛, հա՛, հա՛, սըւոր աչքերուն նայեցէք. մէյ մը նայեցէք, Աստուածնիդ սիրէք, նայեցէք: Ծօ լեցուր են, աչքերդ լեցուր են. վ'նչ ալ ազուոր կ'երեւաս: Ծօ մենք այդ պատկերը անցեալ օր միասին տեսանք: Դուն խնդացիր այնատեն: Հիմա լեցուր են աչքերդ: Բան մը պատահեր է անպատճառ: Ես հոտ կ'առնեմ: Ո՞ւր հանդիպեցար սուրբ հոդիին, ըսէ՛, ո՞ւր հանդիպեցար: Աստուածամայր: Ծօ դուն ասկէ առաջ դերասանուհիի մը կորութիւններէն զատ՝ վարդ չէիր տաներ քիթդ: Հիմա «բարութիւնով» կը հետաքրքրուիս, «բարութեան» մասին կը խօսիս: Շնորհաւոր ըլլա՛յ: Նորութի՛ւն է, արտասովո՛ր նորութիւն: Ափերիմ Նազենի, հրաչք է*

դործեր վրադ։ Բայց նայէ որքա՜ն անհաւատալի կուգայ ասիկա լինիլ. ըսել է նորէ՜ն դայիր «Մթրօփօլին»...։

— ... Չէ ... պարտէզը նստեր էի ... Գրիսթալի լոյսերը կը դիտէի... այնպէս, միտքս պտտկերին եւ խորհեցայ... վերյիշեցի եւ ... խորհեցայ ...։

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, հա՛, հա՛, հա՛, Աստուածամայրը վրադ է նայեր, ծօ՛, իրա՛ւ կ'ըսեմ, վրադ է նայեր...

— Անպատճառ պէ՞տք է ծաղրես...

— Չեմ ծաղրեր, եղբա՛յր, ճշմարիտ կ'ըսեմ որ չեմ ծաղրեր, ուրախութենէս է, չէ՞ս տեսներ, երջանկութենէս է... հա՛, հա՛, հա՛...։

Եւ դրկելով Տիրանի մէջքէն՝ նեռեց մահճակալին վրայ։ Ու ծիծաղեցա՛ւ, առաջին անդամ ըլլալով՝ առանց ցաւի, անխառն ու յորդ։ Եւ հեծնելով ընկերոջ կուրծքին՝ սկսաւ ճմրթիկել զայն։ — Լուրջ կրնաս ասիկա, ինքզինքդ պահպանիլ, քրքջայ։ Ու փաթթուած իրարու՝ թաւալեցան մահճին լայնքին վրայ հարբարելով կեղծ կատաղութեամբ մը։ Մէկէն անշարժացան երես-երեսի։ Պա՛հ մը միայն։ Յետոյ՝ դարձան ճակատ ճակատի։ Երկուքին ալ սոսրին թարթիչներուն վրայ, մէկ-մէկ կաթիլ արծաթափայլ արցունք էր նստեր։ Ֆրանկիւլին՝ խոր ու երանաւէտ ժպիտ մը դրկուած. Տիրանին՝ նայուածքի արտում սեւեռումէ մը...։

Է.

Անխախտելի կանոն ըրած էին ամէն տարի այս ամսուն բժշկական քննութեան ենթարկուիլ։ Լա՛ւ բան է առողջ ըլլալու ապահովութիւնը ունենալ, կը խորհէին երկուքն ալ։ Մարմինը, որուն մէջ կ'ապրինք մեր մըտքով եւ հոգիով եւ որ ամբողջ տարին չարաչար կ'աշխատի մեր տարբեր պահանջներու բաւարարման միջոցը,— դրամը հայթայթելու համար՝ արժանի է զէթ սա հարեւանցի հոգածութեան, կը մտածէր Ֆրանկիւլ,

մինչ անհանդիստ, խռոված՝ կ'ներթեւեկէր սպասման սրահի երկայնքին։

— Ի՞նչ կ'ընեն ատոնք ներսը։

Ինկաւ դիրքը թաւիշէ բազկաթոռին եւ հանդարտ խորասուզում մը կեղծեց։ Բայց պատի ժամացոյցին ա–նեղուս սլաքները լրւնց անընդհատ, միօրինակ մրճահա–րումով լռնթեցուցին կեղծիքը, որ բարկութենէն ճա–կատը զարկաւ Յ–ի աստիճանին եւ պատասխ ինքզինք։ Այդ ճնշքուած քէն մահոդութիւնը նետուեցաւ դուրս սրսաչին զարժան ծպտումով։

— Կէս ժամ եղաւ սպասելս։ Այս ապուշ բժիշկին ալ մա՞զ կը համբէ, ի՛նչ կ'ընէ…

Զգայնի չարժումով մը իր մարմինէն քակեց կիսա–բոլորակը բազկաթոռի թաւիշէ թեւերուն եւ ցատկեց դէպի ժամացոյցը, կարծես լռեցնելու համար անոր մէջ պահուըտած մռնչեալիկը որ ժամանակը կը զանազահարէր ծաղրածուի անտարբերութեամբ. ո՛ւշ. ան լռեր էր ա–դէն երրորդ հնչիւնէն վերջ։ Ժամը երե՞քն է…։

— Նախորդ այցելութիւնները 10–ական վայրկեանէն կը լմննային։ Ինչո՞ւ այսքան երկար կը տեւէ ասիկա։

«Թի՛ք–թա՛ք, թի՛ք–թա՛ք, հի–ւա՛նդ, հի–ւա՛նդ, յի՛–մար, հի–ւա՛նդ…»

Գէշ նախազգացումի մը փոխուեր զաւակնոց իրեն եւ միացաւ ժամացոյցի սպառնալիքին։

— Հա՛, ապուշնի՛ր, կրակի պէս մաքուր եւ առողջ է ան, փորձից համոզել զանոնք։ Կասկածը սակայն՝ տա–պալից պինք թալմացին։ Առանց պատճառի ճմրթիկ հոն մոռցուած բժշկական հանդէսը եւ դարձեալ առանց պատճառի՝ սկսաւ թղթատել զայն, ապտակելով էջերը։

Նայուածքը թուղթին դամուեցաւ յանկարծ։

Սիճիլեանին կրծուած երեք դէմքերու ուրուականները սառեր էին հոն։ Մէկուն այտը, միւսին վերի շրթունքը, երրորդին ձախ կզակակողը հալեր թաւեր էին կտուց–կտուց։ Բացակայ մնալ կամիրներուն այդ պարպուած փոսիկները, այլանդակ ծամածռութեամբ սոսկալի ան–

դունդնեը թուեցան Ֆրանկֆուրի, որոնք ծանրօրէն, յամառօրէն կախուեցան իր աչքերէն:

«Պզտիկ եւ մեղաւոր հաճոյքներուն ահռելի եւ անբուժելի հետեւանքները» խորագրով յօդուած մըն էր, առարաքուած՝ Տօքթ. Ժիւլիէն Տիւպուայէ:

«... Պէտք է զօրաւոր հակակշռի ենթարկել հանրատուննները, հակազդումը խստացնելով: Գլխաւոր վրտանգը կուգայ սակայն գաղտնի տուներու անվաւեր պոռնիկներէն...: Պարզապէս ահաւոր է անոնց տարածած աւերները չափը: ... Անոնք արգասաւոր հիւրընկալները եւ առատաձեռն մատակարարներն են վենեբական բոլոր ախտերուն...: Եւ իմերէն աւելի ծունալի եւ անզուսպ են այդ թշուառական ազջիկները...»:

— Արգահատելի է, պարոն բժիշկ, եւ սոսկալի կամ ոգեւոր, եւ աւելի թշուառական քան ամէնէն թշուառականը անոնցմէ:

Եւ ցատմոլ արձանագրեց, պատճառ եւ ապացոյց՝ լուսանցքին եւ յօդուածին մնացեալ միջոցին վրայ:

— Monsieur Frank?

Կիսաբաց դուռէն բժիշկին ճերմակ կիսամօրուքը ժպտեցաւ Ֆրանկֆուրի:

Դուռնառ ու չխոթ՝ Տիրան դանդաղօրէն կը յառաջանար դէպի աթոռ մը, առանց իրեն նայելու:

— Բան մը ունի՞ս:

— Ձեմ դիտեր... երկար-երկար քննեց բայց բառ մը անգամ չըսաւ:

— Monsieur ...

— Ներեցէք, պարոն բժիշկ:

Յամրօրէն բաղմոցին դիրկը ընկղմեցաւ Տիրան: Կասկածին սարսափը վաթխուեցաւ մատներուն եւ ուժգնօրէն զալարեց դանդնք իր քունքերուն եւ ճակատին վրայ:

— Հապա եթէ հիւանդ եմ... հապա եթէ վարակուած եմ...:

Տակաւին երբեք անդրադարձած չէր սոսր: Երբեք մտածած չէր այդպիսի հաւանականութեան մը մասին:

Իր արարքին բարոյական թելադրանքը, յամառօրէն տա-
բամերժ, տիրակալած էր երեն այնպիսի խստութեամբ,
որ ֆիզիքական քայքայումի մը կարելիութեան երկիւղը
չէր ժպրհած դարպասելու երեն:

— Իսկ ինչո՞ւ թժիշկը այդպէս տխուր-տխուր դի-
տեց զիս...:

Գանկը վերածուած էր խառնարանի մը անղեկ ու
մոլորած խորհուրդներու:

Եւ սարսափը ուռած՝ թանձր ու ցուրտ լաւայի ար-
ճիճի ծալքերով կ'ինկնէր իր վրայ ու կը ծածկէր զինք
հեռուհեռէ:

Այդ պահուն էր որ Ֆրանկիւլի բաց ճգած պարբերա-
թերթին հանդիպելեցան մատները, մինչ ջղածիգ չար-
ժումներով բազմոցին թաւիլը կը ճանկրտէին: Բարձրա-
ցուց գայն չպրտելու համար... ո՞ւր, եւ ինչո՞ւ, «—...
եւ ինչո՞ւ», կարծես բացականչեց, թէեւ օտար լեզուով,
ընկերոջ ձեռագիրը: Եւ տենդոտ փնտռտուքի մը վերջ,
դասաւ լուսանցքին վրայ կտոր-կտոր տարտղնուած տո-
ղերուն ներքին կապերը եւ յաջողեցաւ ամբողջացնել ա-
նոնց իմաստը.

«— Բայց պարո՛ն բժիշկ, դիտէք անշուշտ թէ տխ-
տուր չէ ծնան այդ «թշուառական» աղջիկները: Դիտէք
թէ հասարակ միջնորդներ են անոնք, կ'առնեն մեզմէ,
կուտան մեզի: Եւ պարսաւել զանոնք, ուրիշներու փո-
խանցելնուն համար ինչ որ ստացեր են ուրիշներէ՝ անի-
րաւութիւն է, ստորնութիւն է, սիրելի պարոն բժիշկ...:
Եւ դուք կամ ողորմելի ոգիա մըն էք եւ կամ դղուելի
ստախօս մը, որովհետեւ կամ անզմբռնելի դատ էք այդ
ճշմարտութիւնը եւ կամ ծանօթ էք անոր՝ ու կը խօսիք
այդպէ՛ս: Եւ երկու պարագային ալ կը մնաք աւելի թըշ-
ուառական քան ամէնէն թշուառականը այդ թշուառ աղ-
ջիկներէն... քանի որ աղաղակելու էիք երեսատարուե-
թեան թէ եթէ չուզեր վարակուիլ՝ վարակելու չէ «լաւ
հաղորդիչ» այդ միջնորդները, պատուհասելու չէ զա-
նոնք այդ աղէտաւոր աւանդներով: Որովհետեւ՝ հաւա-
տացէ՛ք, պարոն բժիշկ, որ անոնք հոգի չեն տար սիփի-

լիսին համար եւ հաճոյքով չէ որ կ'ընդունին անոր, նաեւ ընտանեկան պարագաներուն այցելութիւնները...»:

Ներսը, բժիշկը քննութեան սրդիւնքէն զոհ՝ Ֆրանկլիւլի ձեռքը կը սեղմէր անկեղծ ուրախութեան փայլ մը դէմքին.

— Դուք չատ առողջ էք, սիրելի բարեկամս, կատարելապէս առողջ էք դուք եւ ես չափազանց երջանիկ եմ ասոր համար:

— Ի՞նչ ունի ընկերս, Տօքթէօր:

— Ձեր ընկե՞րը... պա՜հ, ոչինչ. դրեթէ ոչինչ. թեթեւ խնամքի մը պէտք պիտի ունենայ հաւանաբար. բոլորը այդքան. համեցէք հաղորդել իր ծնողքին թէ պա՛րզ խորհրդակցութեան մը համար թող բարի ըլլան հոս հրամմտել. ըսէք որ անհրաժեշտ է գալերնին. աւելցուցէք որ...

— Ի՛նչ ունի ընկերս, Տօքթէօր:

— Բայց լինչո՞ւ կը յուզուիք դուք, սիրելի բարեկամ, ձեզի ըսի թէ ձեր առողջութիւնը...:

— Ինդրեմ, պարոն բժիշկ, մի մասիս բաւական խօսեցանք, հիմա կ'ուզեմ անմիջապէս լսել թէ ի՛նչպէս է ընկերոջս վիճակը:

— Բայց ահա դուք չէք ուզեր հասկնալ թէ իրաւունք չունիմ ամէն բան յայտնելու ձեզի եւ դժուար դրութեան մը մէջ կը դնէք զիս: Մանաւանդ, կարեւոր չէ ձեր դիտնալը: Եթէ կը փափաքիք օգնել ձեր բարեկամին եւ ինծի՝ համեցէք ժամ առաջ տեսնել իր ծնողքը եւ հրաւիրել զանոնք հոս, խորհրդակցութեան մը համար: Որովհետեւ, եղածը չատ ծանր բան մը չէ թէեւ... բայց ձգձգումը աղէտի կրնայ յանգիլ...:

Եւ կոտրելու համար իր բառերուն կարծրութիւնը, երկչոտ, խեղանդամ ժպիտ մը անցուց դէմքին: Սակայն ան հազիւ ժամանած՝ սառած՝ փլչեցաւ անչունչ, թեւեւ ահաբեկած Ֆրանկլիւլի դէմքին արտայայտութենէն, ուր վիշտ, ցաւում եւ յուսահատութիւն իրար կը խառնուէին...:

— Կը ցաւիմ որ անկարելի է ձեր այդ բաղձանքը

կատարել, Տօքթէօր: Անոր ծնողքին ոսկորները ապահովաբար վոչի դարձեր են հիմա չատ հեռուոր անապատի մը մէջ եւ ձուլուեր են հրաշէկ աւազի հատիկներուն հետ...: Զեր Ընդհանուր Պատերազմը իր ամէնէն կատաղի ու մահաշունչ վոճրագործը արձակեց Հայաստան անուն վոքր երկրի մը վրայ... իր կայծակներէն ամէնէն բոցավառը պայթեցուց մեր ժողովուրդին ողնայարին դէմ... եւ հաստատուն զարուոր կաղնիի մը նման ճարճատեալ ան իր խոշոր ճիւղերէն... եւ մենք, մատղաշ ու վիրաւոր ոստերու պէս չպրտուեցանք օտար ու անծանօթ հողերու: Այո՛, սիրելի Տօքթէօր, մեր հայրերուն եւ մայրերուն մարմիններուն վերջին փշրանքն իսկ կարենալ դնելու համար, անհրաժեշտ պիտի ըլլայ ապահովել բարեացակամ դրծակցութիւնը բազմաթիւ գետերու եւ դանդաղ հիւրընկալող ծովերու եւ անոնց պարզևներով անանդ ձուկերուն...: Պէտք է հարցնել բոլոր հովիտներուն՝ որոնք անոնց չարչարուած հոգիներուն զալարումները կրեցին իրենց թեւերով եւ անապատներու աւազներուն՝ որոնք անոնց հոգեվարքը ծծեցին եւ ոսկրները դրկեցին յետոյ...: Դեռ պէտք է համոզել ադաւնները, գայլերը, արծիւները, բորենիները, բազէներն ու մըրջիւնները, որպէս զի բարեհաճին ցոյց տալ այն վայրերը, ուր լափելէ եւ կոցահարելէ վերջ մեր ծնողներուն սիրտերը, մխրճուն ու բիբերը՝ աղբի կամ ծիրտի վերածեցին դանոնք...: Այսպէս, ներեցէք, պարոն բժիշկ, որ չկրնամ անկաթելի խոստում մը ընել ձեզի...: Առ այժմ մենք միայն զիրար ունինք այս աշխարհիս վրայ... եւ ան իմ ամէ՞ն ինչս է...: Անհուշտ կը հասկնաք թէ ինչ կը նշանակէ «ամէն ինչ»: Կրնաք գուշակել նաեւ թէ մեկը մինչեւ ո՛ւր կրնայ երթալ զոհողութեան մէջ, իր «ամէն ինչ»ին համար:

— Կը խնդրեմ որ ներէք ինծի, սիրելի աղաս, հաւատացէք որ երբեք մտքիս չանցաւ նման հաւանականութիւն մը, հակառակ որ ծանօթ էի հայ ըլլալուդ եւ քիչ մը դիտէի այդ պատմութիւնները...: Մարպէտ կը ցաւիմ այդ տխուր եւ ողբերգական պարագաներուն վերյի-

չումը ձեզ հարկադրելուս համար: Մարդիկ երբեմն այսպիսի կոպիտ եւ ապուշ սխալներ կը գործեն: Ինդրեմ, համեցէք նստիլ հոս, էհ, հոս էհ, համեցէք առնել այս բազկաթոռը, աւելի հանգստաւէտ է ան...: Ասկից այժմ: Ես վստահ եմ ձեր քաջութեան վրայ, դիտեմ որ պիտի չվհատիք եղելութիւնը լմանալով: Արդէն շատ ծանրակշիռ չէ տակաւին եւ ուրախ ըլլանք որ զօրաւոր կամքուածք ունի ձեր ընկերը. տակիա մեծապէս պիտի օժանդակէ իր արագ ապաքինումին: Եւ յետոյ, բարեբախտաբար վարակումը նոր սկիզ ունեցած է եւ արմատական բուժումը յուսալի է կարճ ժամանակի մէջ: Բայց չսասկլուս ենք, շատ անողոք է անպիտան սիփիլիսը եւ ա՛յնքան արագ կը վազէ, ա՛յնքան ագահօրէն կը ճարակէ...:

Ը.

— Բժիշկը բան մը ըսա՞ւ քմ մասիս:

Զլսեց Ջանկիւլ: Մահճակալին վրայ տարածուած՝ աչքերը կախեր էր ճանճերու թեւերէն, որոնք հարմանան էին փոխարկեր առաստաղը: Անոնց մեղմ բզզիւնէն անջատուելով՝ հեռաւոր, ներզգալի մզզիզի մը յուսահատութիւնն ու պատառանքը կը հասկր դարմար: Ճանճերու միօրինակ բզզիւնին մէջէն՝ կարծես նաղեներն կուլար առաստաղին աներեւոյթ խորութիւններէն, նոթահարեալ սպիտակ զգեստաւորմամբ:

Ինովայայդ վիճակի մը մատնուած էր Տիրան:

Սեւեռուն եւ երկչոտ նայուածքով կը դիտէր ընկերոջ դէմքը, ուր ցուրտ ժպտունութիւն մը կը թանձրանար հիմա: Անոր խիստ ու չեչտուած գիծերը երբեք այսքան յստակօրէն չէին պատկերացուցեր ներքին պայքարները արտացոլումը, այսպիսի ուժգնութեամբ: Գողպատէ կամքի մը վանգակումով՝ ան միշտ կայդերը էր պարբսպել արտահայտութիւնը իր հոգեկան ընդվզմամբ ուժեղուն, անոնց խշխշելով միահեծան, անողոքելի խստութեամբ: Այժմ սակայն կը տեսնէր, որ ծանրանիստ մտայղ

մը զգեստներ էր Ֆրանկիւլն ու կեռ իր մազիլները մխրճել է անոր դէմքը ակօսող ժխտեմ կնճիռներուն մէջ: Եւ անոր չբծնելուն ցաւագին զալարումները կը մտանէին մոլեգնին մարմնչումը այդ ապտամբ հոսանքներուն:

Եւ ահռելի այս լուսթենէն խուլ բայց ահաբեկիչ չչունչ մը կը բարձրանար ու կը զարնուէր իր ականջներուն: Գիտէր, որ ընկերոջ սա սրտակեղէք տառապանքին ուղղակի պատասխանատուն էր ինք: Ու կը սոսկար մարդ մտածումէն իսկ այն հաւանականութեան, որ կրնար գինք դուրս ձգել անոնց օրէնքէն: Որովհետեւ՝ կը զգար ուժգնօրէն, թէ իր աննեղելի սայթաքումէն ծնած փոխոխութիւնն էր, որ դղրդացին յեղաշրջումով մը ահա կը փչէր իրենց կեանքերուն վրայ՝ որոնք կը ճաքճաքէին, կը հնծծէին կարծես: Մօտէն, չա՞տ մօտէն կը լսէր իր գալիքին փլուզման չառաչը: Նոյն իսկ նշմարեց թուխ ու անթափանց մշուշ մը, որ կ'ասպատակէր իրենց կեանքերէն ներս: Եւ պարուրած Ֆրանկիւլն ու Նազենին՝ կը բաժնէր, կը հեռացնէր զանոնք իրմէ: Անոնք կը զառնային չիշատա՛կ, յաճախանք, ցերեկներու մղձաւանջ եւ գիշերներու լուսաճեպել իրեն համար:

Ու ինք առանց անոնց,— առանձ մը, ծագիկ մը առանց ճառագայթի զորովտ վայրկեաններն, առանց ջուրին զո՛վ ու կենսաբեր համբոյրին: Երբո՛ր չէր անդրադարձած այսպիսի կարեւորութեան մը: Երբեք չէր փորձած ըմբռնել էր կեանքը առանձին ապրելու հաւանական անհրաժեշտութիւն մը: Այնպէս թուած էր միշտ իրեն, թէ ինք եւ Ֆրանկիւլ եւ յետոյ Նազենին՝ նոյն եւ միակ մարմնին կամ էութեան տարբեր բայց անբաժանելի մասնիկները կամ զրծարանաւորութիւններն էին:

Այս խորհուրդներէն ցնորք ու տպշոռտ տարաւալ մը քամուելով՝ կ'իջնէր իր վրայ եւ կը մսեցնէր, կը սրսփացնէր զինք: Այդ բռնակալ տարտարը կը նմանէր տուալահար զապանի մը, որ զբահուած սա անտանելի եւ վայրագ լուսթենէն, ծանր թմբիրը նետած իր կուրծքին՝ ժանիքները կը թաղէր իր պարանոցին ներս: Շունչը նախ բաղաքեց այս անակնկալ եւ դաժան մկնամուխեան

դէմ, բայց յետոյ՝ երկիւղէն՝ ծալապատիկ նստաւ անոր կոկորդին մէջ ու հեւաց խժիւնով։ Թոքերն ու սիրտը կարծես կը ճմլուէին բուռն ու անծանօթ ցաւի մը ղազափիզ մառնելուն մէջ։ Մարմինը կը քրտնէր այրող ջերմութենէ մը, բայց այդ քրտինքին կայլակնելը իր ճակատին կը չարուէին սառոյցի հատիկներու պէս, ցուրտ ու խածնող։ Աչիւրը դիրար զրկեցին սերտօրէն եւ մատները ճարճատեցան իրարու դէմ, ցաւագին զալարումներով։ Փորձելց զրկեցի զգայագիրկ թոքերը կենդանացնել թարմ օդի երկար ու խոր ներշնչումով մը։ Հզօր ճիգ մը ըրաւ, կուրծքին վրայէն թօթափելու համար յամառօրէն հոն ծանրացող բեռը առ լուսթեան, որ քաշկրտուող անչուշ ոռնաձայնով մը հեռատպղած էր զիրենք թժիշկին ընդունարանէն մինչեւ հոս, եւ որ դերեզմանատան մը դիշերուան պէս չարագոյժ՝ իր կործանումը հեգող բառերը կը սուլէր ահաւոր եւ ալլանդակ ծամածռութիւններով։ Ու վերջապէս յաջողեցաւ բռնուիլ։

— Ի՞նչ ըսաւ թժիշկը…։

Շեմսկուեցաւ Ֆրանկիլէ։ Ոճահալ դայթյթի եւ յուսարեկ արտմութեան ընդելուզումը իր դէմքին վրայ՝ սոսկումի եւ արդահատանքի խառն զղացում մը կը թեւլացրէր Տիրանի։ Զոր, հառաւ եւ սպառնագին չեշտ մը իր խօսքերը կը մարահէր կարծես, մինչ ինք կ'արտասաներ զանոնք։

— Քանի մը օրէն պիտի մեկնիս Պէյրութ, Նազենիին քով։ Չէ՛, բան չեմ կրնար լսել։ Դուն բարեհաճէ մտիկ ընել քիչ մը։ Բժիշկը ըսաւ թէ աւելի հանդարտ պիտի ապրիս հոն։ Ըսել է որ պէտք է երթաս։ Անմիջապէս որ արտօնէ այնտեղի բժիշկը, որուն պիտի յանձնարարուիս՝ կ'ամառանանաք եւ կուգաք։ Կեցցէ մը կը դառնանք… հարկ եղած դրամը։ Աւելի չեմ կրնար խօսիլ հիմա։ Շատ տաք է հոս։ Շա՛տ տաք է։ Ո՛ւր ե՞ք, մարդ կը խեղդուի։ Ելլենք քիչ մը դուրս։ Ելլենք բաց օդին։ Ելի՛ր, ելի՛ր։ ալ ատկէ դէշը չըլլար։ Ալ վախնալու բան չունիս։ Ալ աղջիկները չեն կրնար վնասել քեզի։ Երանի քեզի, իրա՛ւ,

երնեկ քեզի, ալ վախ չունիս թէ կրնաս աւելի աղտոտիլ ... ելլե՛ր ...:

Եւ յանաչացաւ դէպի դուռը, ջղային չարժումով մը բացաւ զայն եւ սկսաւ իջնել սանդուխէն վար: Բայց կանգ առաւ յանկարծ, ստուգելու համար թէ անոր քայլերը կը հետեւէի՞ն իրեն: Իրը պատասխան իր վրայ լինկող յուսախաբութիւնը զայրոյթով լեցուց զինք: Ու զարճաւ եւս, պատրաստուեցաւ ոտտում մը ընելու երեք աստիճաններէն վեր, սակայն ոտքերը բեւեռուեցան տախտակին: Անենակէն՝ վիրաւոր, դառնակոծ, սրտակեղէք հեկեկանք մը բարձրացաւ մէկէն եւ անդուսպ ալիքներով հոսեցաւ իր ականջներէն եւ սրտէն ներս: Երկու թռիչքով նետուեցաւ սենեակ եւ փակեց դուռը:

Զոյգ ափերով ղլուխը եւ ծոած աթոռի վրան քանդուեցաւ դէմ՝ Տիրան կ'արտասուէր հեծեծագին: Ֆրանկիւլ, ապշահար եւ յուղումէն այլափոխուած՝ հազիւ կրցաւ կանչել.

— Տիրա՛ն ...

— Ես ստորին արարած մըն եմ, Ֆրա՞նկ ... ես ղզուելի անասուն մըն եմ ... արժանի չեմ ձեզի ... անարժան եմ ձեր ներողութեան ... ես վատ ու անարդ թշուառական մըն եմ ...

Պիտի փղձկէր Ֆրանկիւլ: Բայց հզօր ճիգով մը զայն փոխակերպեց զորովոտ ժպիտի մը եւ վազեց դէպի ընկերը.

— Ելի՛ր, Տի՛րան, ելի՛ր, ծո՛, չե՞ս ամչնար. ելի՛ր, նայէ՛, ինծի նայէ. ծո կուլա՞ս. Աստուածնիդ սիրէք, նայեցէ՛ք, նայեցէք սա խեղո տղան ի՛նչպէս կուլայ ... կուլա՛յ, չամչնար, կուլայ: Ելի՛ր, եւ լռէ՛, լռէ՛, մ'ըսեր առանկ յիմար բաներ, մ'ըսեր կ'ըսեմ քեզի, եւ լռէ՛, լռէ՛ ... հա՛, հիմա նայէ հոս, հո՛ս, հո՛ս ... առանկ ... ի՞նչ է եղեր որ. ա՛ռ սա դլխարկդ. ի՞նչ ընենք որ եղեր է ... ի՞նչ ընենք: Դի՛ր, դլխարկդ դլուխդ դիր. այդպէս: Ամէն բան պիտի անցնի. բժիշկը ըսաւ թէ ամէն բան կ'անցնի 3000 ֆրանքով ...: Առաջուան Տիրանը պիտի ըլլաս նորէն. կարմիր երեսներով, կրակէ աչքերով: Ի՞նչ

ընենք որ եղբ է ... եղի՛ր, հա՛յտէ, եղի՛ր · վա՛յ անամօթի, ինո՛ր ալ կուլար · եղած չեղածը 3000 ֆրանք պիտի դանենք ... եւ նասեր չօճուխի պէս կուլար ... միայն 3000 ֆրանք ... մնացածը ոչինչ է ... եւ ատոր համար դուն հի՛ւ մի մտածեր · ես արդէն կարգադրեր եմ ... գրեթէ · նայէ՛ը, ասո՛նկ, մտաս մտիս զարնեմ, եւ լմնցաս, պատրաստ կ'ըլլայ ... : Հիմա խնդա՛ նայիմ, չէ՛, չէ՛, պիտի խնդաս քիչ մը · խնդա՛ կ'ըսեմ քեզի, խնդա՛ ... տեսնենք կրնա՞ս, տեսնենք չե՞ս մոռցեր ... խնդա՛ · հա՛, այդպէս ... բայց ինչո՞ւ կոտրեցիր, ը՞ · ինչո՞ւ կոտրեցիր ... կը բաւէ՞, կը բաւէ՞ ըսիր ... լաւ, այս անգամ թող բաւէ : Քալէ հիմա · բանալին իմ գրպս է, քալէ, դուն իջի՛ր, ես կուգամ · ես դուռը կը գոցեմ եւ կուգամ :

Երբ ապահովուեցաւ որ կղպուած է դուռը, դարձաւ Տիրանին : Հինգ աստիճան վարն էր ան : Նետուեցաւ առաջ ուսերուն եւ սեղմօրէն զայն գրկած կռնակէն՝ մղեց սանդուխէն դարվար :

— Նազենին թող չդիտնայ պատահածները : կը գրեմ իրեն թէ ալճակուրդով կ'երթաս : Արդէն պէտք ունինք աւտոն կանի մը · քանի կը գոցենք՝ ցերեկի ապառաժեան համը չենք առներ : Իսկ այս վորձառութիւնդ օգտակար պիտի ըլլայ քեզի : ... Հայդ չէ՛, լա՛ց չըլլաս, ծօ՛, խայտառա՛կ, լա՛ց չըլլաս ես քեզի ... իջի՛ր, վազ անցանք, իջի՛ր, իջի՛ր, իջի՛ր ... :

Թ ·

Երբ երկաթէ վերջին պատուհակին ղլուխը հարթուեցաւ իր խարտոցին նուրբ աւտմներուն տակ՝ Ֆրանկիւլ՝ տաժանելի թափառումներէ վերջ հասեր էր գործեալ այն եզրակացութեան, որ նախորդ ժամանումին անմարդկային թուած էր իրեն :

Անհրաժեշտ էր 3000 ֆրանք ճարել անմիջապէս : Իրենց բարեկամներուն մէջ ի զուր վնտռեց մէկը, որ ի վիճակի ըլլար այդքան խոշոր դումար մը հայթայթել : Իսկ մաս առ մաս հաւաքելը թանկագին ժամանակի կո-

թուստ կը նշանակէր, որ կրնար անդադրմանելի դժբախտութեան ենթարկել Տիրանը: Եւ երկար, չաշտարակին որոնումներէ յետոյ՝ ահա կրկին կանգ առաւ, որպէս մեկ յոյսի եւ ապաւէնի մը, Լիզէթի անունին վրայ:

Իրենց գործատան դանճապետ–քարտուղարուհիի մեացեալ պաշտօնները կը վարէր ան: Վարդով ջնարակուած կաճառագոյն մարմոլ ապրիլ մըն էր, որուն ժպիտը միշտ կ'անդամալուծուէր դէմքին եւ ապնուական աչքերուն մէջ նստած կ'ըլլար աչքերուն, վանդաշուք ծանրութեամբ:

Դեռ ոչ շատ հեռուէր անցեալի մը սակայն, տարրեր եւ աւելի նախանձելի համբաւ մը կը վայելէր Լիզէթ: Գործարանին մէջ ան կը ճանչցուէր երբ «անվիշտ սոխակը»: Անոր ծիծաղաղարդ խօսակցութեան մնացորդները, բանուորներու յիշողութեան կառչած՝ տակաւին կը ճըռուողին անոնց ականջներուն չուրջ:

Հին օրերուն, երբ Լիզէթ կ'անցնէր գործատունէրու մօտէրէն, աւարտած առարկայի մը մասին յանձնարարութիւն մը ուղելու համար գայն չնոդէն՝ իր բառերուն կարկաչը պրկող սանձի մը պէս կ'իյնար բարձրացող մարգերուն եւ զանոնք կ'առկախէր պարապէն: Անոր չրջագեսաին հովը, քայլերուն դաշնաւոր չչունչին հետ երբ կը սահէր ապահով մեքենաներուն քովերէն՝ ասոնց խմբալուր կռինչը կը մեռնէր զսպուած ու ցասկոտ հաղանձիւններու մէջ: Դարբինը, բաղուկը վեր բռնած, եւ երկաթագործը, մեքենան լռեցուցած՝ պահ մը կանգ կ'առնէին գինք դիտելու համար եւ քանի մը չարաճճի բառեր գլորելու քրքջալիը, իր հասցէին:

Բայց չարաչուք օր մըն ալ, հեռաւոր երկիրներէ գաղթած «բաղէ»ի մը թեւերուն մոայլ սուեւրը կախուեցաւ «անվիշտ սոխակին» ժպտագեղ նայուածքին վրայ: Ու հիմա՝ մշուշոտ հորիզոններէ հալածական այդ «բաղէ»ին մագիլներէն իր կուրծքին բացուած անբուժելի վէրքը կը կարկանէր Լիզէթ, տխուր եւ անյոյս սպասման մը մէջ:

Իսկ «բաղէ»ն,— որ Ֆրանկիւլ ալ կը կոչուէր —

ցուրտ եւ անդգայ անտարբերութեան մը պատնէշը կանգնեցուցեր էր աղջկան յայտնօրէն ալեկոծուող զգացումներուն դէմ: Սկսոր այս վերաբերումը բիրտ ու վիրաւորական նկատուեցաւ չուրջիններէն եւ նախանձը կարծել տուաւ թէ «օտարականը» կ'արհամարհէր զիրենք: Ու հեղնեցին «տարօրինակ ազան»:

Սակայն չըջանէն, իրէն նետուած բոլոր դառն ու թշնամական ակնարկութիւնները անտեսեց ան: Եւ իրենց ծանօթութեան ամբողջ այս ժամանակամիջոցին՝ զործէն դուրս խօսեցաւ Լիզէթի հետ անդամ մը մխայն, անցեալ Բաբկենդանին, երբ աղջիկը, Ջղկիկ ծպտուտով, յանկարծ զրկեց զինք եւ ուժգնօրէն համբուրեց իր այտերէն: Եւ ըսաւ ինք.

— Օրիորդ, հաւատացէք որ ձեղմէ խուսափելուս պատճառը ձեզ երջանիկ տեսնելու խոր եւ անկեղծ բաղձանքս է: Այլապէս՝ ողորմելի եւ տխմար արարած մը ըլլալու եմ, չկարենալ տեսնելու եւ դնահատելու համար այն մեծ բախտաւորութիւնը, որ բնականօրէն պիտի զար ձեղ նման բարի եւ հրապուրիչ աղջկայ մը բարեկամութենէն: Հիմա, խնդրեմ, չխոտակը ըսէք, իրապէս կը նմանի՞մ այդքան ապուշ մէկու մը: Գոնէ ես չեմ խորհիր: Կը խնդա՞ք. հարկաւ, իրաւունք ունիք. մեր ամբողջ զործարարը կը խնդայ վրաս, ձեղի հանդիպ ցոյց տուած անշնորհք վարմունքիս համար. եւ ես երբեք չեմ մեղադրած զանոնք...

— Բայց ես Լիզէթը չեմ...

— Բայց ինչո՞ւ կը մատնէք զուք ձեզ...:

... Ցաւտոցը փշուր-փշուր կեբեր լմնցեր էր երկաթէ չրջանակին վերջին պտուտակին դլուխը: Ու Ֆրանկիւլ զգաց թէ ելքի մը յանդելու իր փորձած բոլոր ճամբաներէն՝ քայլերը կուզային կը մխաճուլուէին նոյն անմարդկային եղրակացութեան գիրկը: Կնկերոջ ապաքինման, փրկութեան համար հարկ եղած դրամը ունենալու միակ եւ վերջնական հնարաւորութիւնը կը կապուէր Լիզէթի:

Իսկ աղջիկը նստած կ'իսովին ապակեպատ դրասենեակին մէջ, բանուորներու «Աչխատանքի Տետրակներէն» կատարուած գործերուն ամփոփ արձանագրութիւնները կը քաղէր, անոնց վրայէն արժէքները որոշելու համար:

Ցրանկիւլ յառաջացաւ դէպի դուռը եւ զարկաւ մեղմօրէն:

— Մա՞ք... եւ վարդապետն այլայլումի մը ծանօթ անդամալոյծ ժպիտը բերաւ աղջկան դէմքին:

— Կը հաճի՞ք տետրակս տալ ինծի վայրկեանի մը համար:

Եւ յուշագրեց այդ առտուան իր արտադրութիւնը:

"Un chassis en fer T, pour Mons. Lagrange. Poids 8 kilo 3 heures".

Ու վերադարձուց տետրակը քարտուղարուհիին, քանի մը կտկտուր բառեր ալ փսփսալով.

— Կէս օրուայ դադարին ձեզի պիտի սպասեմ. «Ներէք Հրացանակիրներու» ճաշարանը: Մեծ բարիք մը պիտի խնդրեմ ձեզմէ: Շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ գաք:

Եւ հեռացաւ չսպասով:

Բայց անոր աճապարանքին հակառակ՝ բառերը ժամանակ գտան թափանցելու Լիզէթի երակներէն ներս եւ հեչտագին դողով մը սողոսկեցան մինչեւ իր մարմնին ծայրամասերը: Կարծես դղայրանքները անձնատուր կ'ըլլային հաճոյական ընդարմացումի մը, որ հոգեկան դինովութեան ալ կը նմանէր: Պահ մը ան մնաց անշարժ, յանճնուած նորօրինակ զգայնութեան մը, որուն մէջ կ'ողջագուրուէին տարիներու իր երազները, անոնց իրականացման յոյսին հետ: Ու չրթները կը չորնային կիսաբաց ու թրթռուն, անակնկալի եկած բացականչութեան մը յարձակումէն, որ սակայն նուաղեր, անշնչացեր էր դեռ անոնց վրայ չհասած:

Յետոյ, բնազդական ոստումով մը, նայուածքը թռեցաւ պատի ժամացոյցին. 11-ին 15 կ'անցնէր: Մ'հ, տակաւին պիտի սպասէր 45 վայրկեան: Եւ ո՛րքան դանդաղ կը չարժէր վայրկեանները ժամերուն կարող հսկայ

ասեղը: Ու կը զգար թէ իրեն համար տաժանակիր աշխատանքի պէս բան մը պիտի ըլլար անոր այդ յարը ընթացքը դիտելը: Ու պատատեցաւ ժամանակին, փորձելով համոզել, ողոքել զայն, որ սովորականէն քի՛չ մը արագ քալէ այսօր, ի՞նչ կ'ըլլայ, որ կէսօրը քիչ մը չուտ բերէ այսօր: Բայց յամառեցան ժամանակն ու ժամացոյցը:

Այն առեն Լիզէթ վիրաւորուած, որ իրեն կը մերժուէր այսքան աննշան չնորհ մը, այսքան չնչին պիղծ մը եւ ճգճիմ դոհողութիւն մը՝ զայրացաւ, սրտմտեցաւ անոնց դէմ եւ յանդիմանեց զանոնք: Եւ իր բերանուն մեղամաղձոտ լուսաբծակով խրամ առ խրամ հետապնդեց ալաքներուն նահանջը, մինչեւ յաղթութիւն, մինչեւ կէսօրուան դադար, մինչեւ «երեք Հրացանակիրներու» ճաշարանը,—

Որուն մուտքին առջեւ տատամսեցաւ պահ մը: Ցեւտոյ, դալիքին կասկածէն դեղեւկոտ եւ զայն դիտնալու անհամբերութենէն չառադունած՝ քալեց ներս: Բնազդօրէն աչքերը սեւեռեց անկիւններէն ամէնէն մուխին: Եւ հոն նշմարեց տղան, որ թեւերը ծալած սեղանին՝ դիմիին չիշը կը դիտէր անթարթ:

— Բայց պարապ է այդ չիշը, ըսաւ աղջիկը մօտենալով:

— Հո՞ս էք արդէն: Ներեցէք անփութութեանս: Զտեսայ ձեր գալը, այնքան ապուշօրէն մտաղրաղ էի: Նըստեցէք, խնդրեմ: Եւ ըսէք թէ ի՛նչ կը փափաքիք առնել ճաշին:

— Կը նախընտրէի առայ ձեզ լսել:

— Բայց կրնայ քիչ մը երկարիլ մեր խօսակցութիւնը եւ դուք անօթի ըլլալու էք հիմա:

— Կ'ուզեմ նախ ձեզ լսել, եթէ կը ներէք:

Ֆրանկիւլի աչ ձեռքը տարածուեցաւ սեղանին: Ինք դանդաղօրէն ժողուեց պրկուած մատները եւ կարծես զսպմացաւ, բարկացաւ որ ինքնաբերաբար բռունցք կազմեցին անոնք, առանց իր արտօնութեան: Եւ մարմարը ծեծեց մանր ու դուսպ հարուածներով:

— *Կարծեմ պէտք է խօսիմ վերջ ի վերջոյ, ըսաւ, բարձրացնելով գլուխը եւ ժպտելով մեղմօրէն։*

Ու կարճ դադարէ մը վերջ՝ չարունակեց.

— *Ծուշը չնորհ մը խնդրելու եկած եմ ձեզմէ։*

Բայց չունէը դարձեալ դաւաճանեց իրեն եւ նստաւ կոկորդին մէջ, խափանելով բառերուն ընթացքը։ Ու լուեց ինք, գլուխը խոնարհած կուրծքին եւ արտօնելով որ մտաները զիրար չարշաբեն բլտօրէն։

— *Իրա՞ւ այդքան կը նեղուիք ինձմէ բան մը ուզելու համար։ Իսկ ես կը խորհէի թէ չատ համարձակ կերպով պիտի արտայայտուէիք, գիտնալով որ որեւէ բան պիտի չկրնամ մերժել ձեզի... այնպէս չէ՞...։*

— *Այո՛, եւ ճիշտ այդ է որ տաժանք մը կը դարձնէ այս դիմումս։*

— *Բայց չէ՛, Ֆրանկ, մտիկ ըրէք, ի՛տպաշխեմ, այդպէս մի զրաք եւ մանաւանդ ըսէք անմիջապէս թէ ի՛նչպէս կրնամ օգնել ձեզի։*

— *Օ՛, պիտի ըսեմ, պիտի ուզեմ, այդ մասին անհոգ եղէք։ Երկար խորհած եմ վրան եւ խոստովանած ալ եմ ես ինծի թէ ամբարիշտ, դարչելի քայլ մըն է առնելիքս։ Բայց առով հանդերձ պիտի լսէք խնդրանքս... ինծի չատ սիրելի անձի մը երջանկութիւնը, ձակատագիրը կախում պիտի ունենայ անկէ, կամ մեր այս փոքր տեսակցութեան արդիւնքէն։ Այո, վստահ եղէք թէ պիտի խօսիմ, միայն պիտի բաղձայի որ դուք...*

— *Ներէ, Ֆրանկ, բայց ես կը փորձուիմ բողոքել այս ցուրտ եւ պաշտօնական ձեւերուն դէմ։ Նայէ, չէ՞նք կրնար այդ բարբարոս դուբ–էն եւ ձեր–էն հրաժարիլ։ ըսէ, աւելի լաւ չըլլա՞ր որ սկսինք բարեկամներու պէս խօսիլ, չէ՞ս խորհիր թէ աւելի լաւ կ'ըլլայ...։*

Ֆրանկիւլ զգաց թէ կը քրտնէին աչ ձեռքին մատները։ Սակայն ի զուր ջանաց ճշդել թէ Լիղէթի խանդակաթ եւ պաղատագին նայուածքին ճնշո՞ւմն էր պատճառը, թէ մխայն սերտ ու գործուածին փայփայանքը առոր ձեռքերուն, որոնք իր մատները կը սեղմէին հիմա։

— Լաւ ուրեմն. Լիզէթ... կը խնդա՞ս, եւ ինչո՞ւ, որովհետեւ յանդգնեցայ առաջին անունո՞վդ կանչել քեզ, իրապէս տարօրինակ կը հնչէ քիչ մը, այնպէս չէ՞...

— Ոչ, ոչ, ընդհակառակը, կ'ապաշխեմ, չարունակէ:

— Այդպէս. բաղձանք կը յայտնէի որ հաւատաս սա ըսածիս:— Սմէն անգամ, որ մտածեցի քու օդնութիւնդ խնդրելու մասին, զգացի թէ սարսուռն եւ նուաստացուցիչ բան մը ունէր այդ խորհուրդը: Սակէ զատ, դիս կը զրաւէր մեծ վախ մը, թէ քեզի հանդիպ ցուցադրած տարբերու իմ կոպիտ եւ չիմար վերաբերմունքէս վերջ, իրաւունք ունէիր կասկածելու թէ քու ազնիւ զգացումներդ կը չահագործէի թերեւս...:

— Մ՛հ, բայց դուն կը ցուցնես դիս, Ֆրանկ, դուն դիս կը վիրաւորես այդ խենթ խօսքերովդ: Ինչո՞ւ նայիլ անցեալին, երբ տխուր եւ անհաճոյ յիշատակներ կ'արթընցնէ ան: Ինչո՞ւ չխօսիլ մեր ներկայի եւ ապագայի մասին:

— Իսկ ի՞նչպէս համոզեմ խիղճս, որ հանդարտի ու լռէ: Եւ դեռ, ես վիշտ կամ զղջում չեմ զգար այդ անցեալին վերյիշումէն: Ձիս չափազանց հպարտ մէկը նկատեր ես սկիզբէն, դիտեմ: Բայց ահա առանց ամչնալու, ես կը խոստովանիմ թէ երեւցածիս չափ անտարբեր չեմ յաղոդած ըլլալ քեզի հանդիպ... եւ նոյն իսկ առաջին տեսնելուս...

— Չէ՛, չէ, չէ, պէտք չունիք ատոնք ըսելու. ճշմարիտ որ պէտք չունիք այդպէս խօսելու... տեսայ ձեր չէք յայտարարելու թէ դիս սիրեր էք, ինձմէ բարիք մը ակնկալելու համար: Ես անկարող եմ հանդուրժելու համակրանքի այդ ձեւին: Ես ձեզի կ'ապաշխեմ որ դիս եւ իմ զգացումներս չծաղրէք: Ի՞նչ պէտք կայ մխիթարելու...

— Կը տեսնե՞ս որ երկիւղս, թէ պիտի կասկածիս անկեղծութեանս վրայ, արդէն կ'իրականանայ: Սակայն ես չեմ սպասեր որ անսպասման հաւատաս բոլոր ըսածներուս: Գիտեմ թէ արժանի չեմ այդքան վստահութեան: Բուռն ու անկապտելի փափաք մըն է, որ կը մղէ դիս քեզի յայտնելու կարգ մը բաներ, որոնք տարիներով զսպեր

եւ պահեր եմ մէջս, բաւական յոդնեցուցիչ եւ դժուարին ճիգերով։ Այսպէս, յաճախ ուզեր եմ քեզի ըսել թէ միշտ երանի տուեր եմ այն բախտաւոր տղուն, որ իր կեանքը քեզի ընծայելու երջանկութիւնը պիտի ունենար...

— Բայց չէ՛, ճշմարիտ չի կրնար ըլլալ աղիկա... եւ կը խնդրեմ որ չբարկանաս, երբ ըսեմ թէ ինծի համար պարզապէս անհաւանելի է հաւատալ այդ փաղաքշիչ խօսքերուն։ Ի՞նչպէս բացատրեմ։ Եթէ ուրիշ որեւէ մէկէն լսուէին առանք, կրնային անկեղծ համարուիլ։ Իսկ երբ քու բերնէդ կ'ելլեն... եւ ամբողջ աշխարհ դիտէ թէ ես ի՛նչ կը ղգամ քեզի համար... եւ ընկերներդ երբեմն զիս կը հեգնեն ըսելով թէ ինքզինքս զերկդ կը նետեմ գրեթէ... Ի՞նչպէս կարելի է հաւկնալ։ Այսինա կը նմանի... կը նմանի բանի մը... չէ՛, ոչ մէկ բանի չի նմանիր աղիկա։ Երեւակայէ մէկը, որ տարիներով ամէն գիշեր կ'երազէ մեծ երջանկութիւն մը եւ յետինները կը մտածէ անոր մասին եւ կը ձգտի անոր... բայց այդ ամբողջ ժամանակամիջոցին մէջ, իր երազին առարկան ամէն օր կ'երեւի աչքին, կը զարնուի իր քայլերուն, կը հետեւի իրեն ուր որ կարելի է, կը կարօտցայ, կ'ուզէ, կը կանչէ զինք... կուլայ իրեն... համար։ Կը տառապի... իրեն համար։ Եւ ինք... ինք չի գիտնար անոր... նայելու...

Լիզէթ հանեց թաշկինակը եւ սկսաւ բերնին դէմ։ Կը հեկեկար հազիւ լսելի հծծիւններով։ Արտասուքի քանի մը կաթիլներ կ'ըլլային այտերէն զարմար, սրբելով բրնձափոշին եւ երկու ուղղաձիգ ու փայլուն ակօսներ ձգելով իրենց հետքերուն խոնէն։

— Կ'ազաչեմ, Լիզէթ, հաւատայ որ երբեք մտքէս չէր անցներ քեզ վշտացնել... երբեք չկարհեցայ թէ պիտի նեղուիս։

— Ի՞նչ պէտք կար զիս համոզել փորձելու թէ միշտ... սիրած ես զիս։ Բանի որ կրնամ ծառայութիւն մը ընել քեզի, ուղղակի առոր մասին խօսելու էիր...։

— Այո, իրաւունք ունիս։ Իսկ ես կարհեցայ որ եթէ կարենայիր հաւատալ զգացումներուս անկեղծութեան՝

թերեւս աւելի վստահութեամբ լսէիր խնդրանքս. թերեւս չափազանց զգուելի չթուէր ան քեզի, եւ թերեւս քեզմէ նման խոչոր բարիք մը ընդունելս չատ մեծ տառապանք մը չդառնար ինծի համար:

— Նայէ, Ֆրանկ, կը կարծե՞ս թէ ա՛յնքան ապերախտ եւ ապուշ կրնամ ըլլալ, որ չուզեմ, որ բոլոր հաղիւա չցանկամ քեզմէ սիրուած ըլլալս: Բայց չեմ դիտեր: Ի՞նչպէս հաւատամ...: Կը տեսնես որ խօսքերդ ալս կը չարչարեն, առանց համոզիչ երեւալու...:

— Ուրեմն խոստովանի՞մ անզօրութիւնս: Իսկ հաւանաբար դուն այսքան խստօրէն չդատէիր այդ վարմունքս, եթէ ծանօթ ըլլայիր անոր չարժառիթներուն: Իրապէս, ինծի համար չատ դժուար է հաստատել ըրած յայտնութեանս ճշմարիտ ըլլալը: Եւ կը դժամ թէ ի վիճակի չեմ դառնալու մէկդ մը, որ բաւական աղդու երեւի ինծի եւ քու կասկածներդ վարատեալու յոյս ներշնչէ: Բայց մարդոց անցեալը, յաճախ, իրենց ներկան բացատրող ամէնէն դիւրըմբռնելի ու նաեւ աննենգ ապացոյցները կը հայթայթէ: Թերեւս իմ պարագաս ատոնցմէն ըլլայ: Օրինակ, երեւակայէ թէ կեանքս բացուելու անծայրածիր եւ արեւակէզ անապատներ թափառող հալածական թշուառներու կարաւանի մը մէջ: Եւ մինչեւ այս տարիքս, ուրիշ որ քալեր եմ, հրամայող աւազներու վրայէն կամ զովաշունչ ովասիսներու մէջէն, լերկ ու խոպան լեռներէ կամ դալարագեղ եւ ծաղկաբոյր գաշտավայրերէ, գիւղերու վոնէթաթախ վողոցներէն կամ քաղաքներու լայն ու չքեղ պողոտաներէն՝ միչտ սարսափով զգացեր եմ ներկայութիւնը աններեւոյթ բայց թանձր ու ահարկու սուտերի մը, որուն մէջ մխաճուլուած՝ մարդկային արհամարհանքը, քէնն ու առելութիւնը կարծես հետապնդեր են զիս չամառ, կատաղի եւ վրէժխընդիր վճռակամութեամբ մը: Ի՞նչպէս այդ տեսակ արտառոց մտասեւեռում մը տարիներով իշխեր է ինծի, չեմ գիտեր: Չեմ յիշեր անոր ծագումն ալ: Թերեւս նման մանկութենէ մը անցնողներ, առաւել կամ նուազ չափով ի՛ւնթարկուին այս ճակատագրին, զոհերը դառնալով

այդ չարաշուք յաճախանքներուն: Հոգեկան մշտական տագնապէ մը կը տուայտին անոնք: Անոնց համար անքննելի, կարծես նուիրական հաւատք մըն է դարձեր այն ենթադրութիւնը, թէ ամբողջ աշխարհ թշնամի է եւ կը ձգտի օրեւէ կերպով չարիք հասցնել իրենց: Թէ ամէն մարդ կ'ատէ եւ կը հալածէ պիրենք եւ թէ իրենք բոլորէն լքուած ու առանձին, պէտք է պատերազմին աշխարհի օրէնքներուն եւ մարդոց դատաստաններուն դէմ, չջախջախուելու համար անոնց հարուածներէն:

— Բայց չէ՞ս կարծեր թէ քիչ մը տարօրինակ է այդ մտածումը: Որեւէ մէկը չակնկալեր, որ ամէն մարդ համակրի կամ բարեկամանայ իրեն: Բայց ինչո՞ւ պիտի ենթադրես թէ ամէն մարդ վրէժ մը ունի քեզի դէմ եւ հետեւաբար կ'ուզէ վնասել քեզի:

— Ինծի համար ալ անբացատրելի մնացեր է առիկա: Ես ալ հարցուցեր եմ այդ «ինչո՞ւն» ինքզինքիս, առանց անոր պատասխանել յաջողելու: Թերեւս այսպէս կը պատահի ամէն անոնց, որոնք իրենց հետաւոր մանկութենէն սկսեալ, միայն զրկանք, չարիք եւ տառապանք դէմ են պիրենք պատող միջավայրին մէջ: Կ'երեւի այս բոլորը կը միանան, ենթակային մէջ զարգացնելով մտավիճակ մը, որ աւելի տարօրինակ պիտի թուի եւ որ եղերական է միաժամանակ: Առիկա հոգիին ծարաւն է մարդկային բարութեան: Ես ճանչցեր եմ ծարաւներէն ամէնէն ահռելին: Մարդու չքնեները կը չորնան եւ կը ճաթրտին, թոքերը կը խանձին եւ ատկէ գոյացող չերմութենէն կը գալարուին եւ կը հեւան կոկորդն ու լեզուն: Նման պարագաներու մէջ՝ ափ մը անդին աղամանդներու փախարէն ափ մը պղտոր ջուր գտնողը ուրախութենէն կրնայ խենթենալ, կատարած չհաւատալ աուուտուրին համար: Ես կը յիշեմ որ իմ քրտինքս եւ կենդանիներու չողիքը լիզեր եմ ծարաւէս...: Առանց խարուելու երկիւղ ունենալու՝ կրնաս հաւատալ թէ զարհուրելի բան է ան: Այո, դժոխային է ուղղակի: Սակայն տարբեր վերջ աւելի ցաւառիթ ու տաժանելի ծարաւ մը ճանչցայ: Առիկա՝ ինչպէս ըսի, հոգիի ծարաւն էր մարդկային

բարութեան: Ծարաւ մը որ անհուն է եւ անյագ: Ջուրին պակասէն առաջացած ֆիզիքական չարչարանքը անտանելի է իրապէս, եւ հեկեկալ, ճչալ, ոռնալ, բառաչել կուտայ մարդուն: Բայց կը կրկնեմ, այս վերջին ծարաւը աննկարագրելի է պարզապէս: Կարծես կապար կը հալեցնեն սրտիդ մէջ, որ կ'այրէ, կը կրծէ քեզ, հոսելով երակներդ դարվար, մի՛չտ, երբ կ'աշխատես կամ կը հանդչիս, երբ կուշտ ես կամ երբ զով ու վճիտ ակի մը վրայ ծռած կը խմես անյագօրէն: Մի՛չտ ներսդ է կապարը, եւ կ'այրէ, կը խոցոտէ քեզ, հեռուհեռէ ընդարձակելով ներսդ տարածուող անսահման պարապութիւնը: Եւ երբ պատահի, որ որեւէ մէկը, անծանօթ կամ բարեկամ, դիպուածով քաղցր խօսք մը, կամ համակրական նայուածք մը ուղղէ քեզի՝ ինքզինքդ յափշտեան երախտապարտ կը զգաս անոր, պատրաստ, ամբողջական նուիրումով ծառայելու անոր, բաղձալով որ առիթ մը ընծայուի քեզ, մէկ թեւդ, մէկ սրունքդ կամ մէկ աչքդ անոր զոհաբերելու...: Այո, տարօրինակ հոգեվիճակ է արդարեւ: Եւ երբ առաջին անգամ տեսայ քեզ... եւ դուն նայեցար ինծի, դուն խօսեցար ինծի, եւ նայուածքիդ ու ձայնիդ մէջէն հոսիլը զգացի խաղաղ, երկնային բարութեան մը, որ անդիմադրելի հրապոյրով մը կը ժպտէր... չեմ դիտեր թէ ալ բան մը մնա՞ց աւելցընելիք:

— Օ՛, այո՛, այո՛, Ծրա՛նկ, կը խնդրեմ, չարունակէ, դեռ պէտք է ըսես թէ ե՛րբ եւ ի՛նչպէս սկսար... տեսնել պիս: Ըսէ՛ ուրեմն Ծրանկ, կ'աղաչեմ...:

— Բայց կը վախնամ թէ նոր բաներ չկարենամ ըսել: Դուն արդէն դիտե՛ս որ աղուոր հասակ մը ունիս: Շատեր յաճախ կրկնած ըլլալու են քեզի, հարկաւ աւելի վայելուն եւ պատկերաւոր բառերով, թէ գեղեցիկ ես, նոյն իսկ գերազանց մը խոովելու չափ: Սակայն ես ինչ որ աւելի գրաւիչ եւ կախարդական գտայ աչքերդէդ՝ անոնց անսովոր սեւին մէջէն արտացոլող եւ կարծես բարախոշ, խանդաղատող հոգին էր, ձիւնի ճերմակութեամբ, մաքուր ու տաք...:

— Ջոր սակայն դուն մեծցեալը այսքան աւեն, այնպէս չէ՞, Թրանկ, ջոր դուն արհամարհեալը: Ա՛հ, դուն... դուն խիստ ծանր, ամէնէն ծանր պատիժներուն արժանի ես: Ես գիտեմ, այո, դուն միշտ կընայիր այսպէս քաղցր խօսիլ, միշտ կընայիր դէմ այսքան երջանկացնել, բայց խնդի ու անդուխ պատճառներ հնարեցիր դուն քեզի եւ այսքան տալէ, ամէն օր տառապիլս տեսնելով հանդերձ լռեցիր:

— Այո, ճիշդ է, տեսնելով հանդերձ ես լռեցի կը տակտիկ լուել, որովհետեւ չկրցայ ներել ինքզինքիս, որ յուսահատութեան կսկիծն ալ աւելցնեմ ունեցած նեղութեանդ վրայ: Կը վախնայի որեւէ հիասթափութեան մատնելէ քեզ: Ինծի հանդիպ ունեցած համակրանքդ...

— Չէ՛, Թրա՛նկ այդպէս մի՛ ըսեր, դիտես որ համակրանք չէ... դիտէք թէ... կը սիրեմ ձեզ... որքա՛ն կը սիրեմ ձեզ...

— Միթքս նոյնն էր մօտաւորապէս: Բայց երկիւղ մը ունէի եւ ունիմ տակաւին, թէ այն զգացումը որ դուն սէր կը կոչես, պատրանքներու վրայ հիմնուած վաղանցիկ յափշտակութիւն մը կրնայ ըլլալ: Ցաճախ կը պատահի ասիկա եւ շատ դիւրին է պայն չիմանալ ճշմարիտ սիրոյ հետ: Օրինակ. իմ կիսավայրի նկարագիրս, արտայայտութեան անմշակ եւ փիչ մը բիրտ ձեւերուս հետ՝ իրենց նորութեան հրապոյրով, կրնան քու ուշադրութիւնդ խարած եւ գրաւած ըլլալ: Թերեւս ուրիշներէն քիչ մը տարբեր կ'երեւիմ առաջին հանդիպումներուն եւ ասիկա ի նպաստ ինծի տպաւորած է քեզ: Բայց ամենօրեայ մտերմութեամբ երբ ընտելանաս անոնց, պիտի զգտնես որ ձանձրոյթի եւ յուսահատութեան անսպառ աղբիւրներ կը գտնուին անոնք: Իսկ ես ինքզինքիս չհոյլաարեցի հիասթափութեան եւ տառապանքի որեւէ նոր խայթ պատճառել քեզ:

— Բայց դուն անիրաւ ես, Թրանկ, դուն չա՛տ, չա՛տ, չափազանց անիրաւ ես: Ահաւասիկ դիս կ'անարդես առանց խղճահարելու: Դուն իմ զգացումներս քններ, գտեր ես, անոնց անուններ ալ դրեր ես, առանց

դոնէ իմ կարծիքս հարցնելու: Իսկ իմ ի՞նչ հոգս թէ դուն ուրիշներէն տարբեր ես, կամ կիսաւարչի ես, կամ բիրտ ձեւեր ունիս: Ես նոյն իսկ նշմարած չեմ տառնը: Ես սկիզբէն ի վեր մէյ մէկ բան կը յիշեմ քու մասիդ եւ հիմա ալ մէյ մէկ բան դիտեմ, որ քեզ... կը սիրեմ. որ քեզ ճանչնալէս ի վեր կեանքիս մէկ նպատակը քեզի հասնիլ եղած է. որ երջանկութիւնս քեզի հետ նոյնացած երեւցեր է ինծի...: Թէ դուն ի՞նչպէս վարանոտիկ յապըշտակութիւն կը կոչես այդ՝ չեմ կրնար հասկնալ. բայց տակիս դիս վիրաւորել, դիս անարդել է առանց խղճահարութեան...: Եւ դուն, դոնէ ասկէ վերջ, ինքզինքիդ իրաւունք տալու չես այդ չար ենթադրութեանդ մէջ յամառելու:

Բթամատին վրայի մաղերը սկսաւ համրել Ֆրանկիւլ: Մէկ, երկու, չորս, եօթը... յանկարծ կաթիլ մը լճացաւ հոն եւ սահեցաւ ծունկերը չարժեցան իրենց տեղերէն ու վերջաւ իր հաշիւը: Եւ հասկնալու համար թէ ո՛ր մէկ աչքն էր պատասխանատուն այս խառնակիչ կաթիլի վախտանին՝ կոպերը հանեց ճակատ-ճակատի: Բայց աննկատ մխրանեցան իրարու եւ կատակի ելան իր հետ: Եւ երկու կաթիլ արցունք եւս թափեցին վար, բոլորովին չխոթեցնելով զինք:

Ու նայուածքը բարձրացուց եւ պատուհան չուրջանակի, սպասարկուհի մը բռնելու համար: Բայց հանդիպեցաւ Լիզէթի աչքերուն, որոնց պայծառ վայրկին մէջ խորհրդակից ու արտում խանդաղատանքի մը տուները կը լայնային:

— Ժամանակը բաւական արագ կ'անցնի, կարծեմ ալ ապսպրելու ենք մեր ճաշերը. եւ Ֆրանկիւլ պատրաստքաղով քանի մը հարուածներ տուաւ կիսովի դինիով լեցուն բաժակին:

— Իսկ տակաւին չխօսեցար մեր հոս գալու բուն պատճառին չուրջ. տես ո՛րքան շատախօսեցինք երկուքս ալ:

Եւ երբ սպասեակը հրահանգները առած մեկնեցաւ՝ Ֆրանկիւլ վոքը վարանոտմով մը պատասխանեց.

— Այո: Եւ ահա հասանք անոր: Շատ պարզ եւ ա-

բաղ պիտի ջանամ ընել, որ երկուքս ալ ազատինք չուտով: Ինդիրը այս է,— կենսական եւ անյետաձգելի պէտք մը համար 3000 ֆրանք դտնելու եմ անմիջապէս:

— Բաւական խոշոր դումար մըն է սակայն... Թէեւ ես քիչ մը ունիմ:

— Այդ քիչերը չեն օգներ: Ես կրնամ մաս մաս հաւաքել, բայց սակայն քանի մը շաբաթ ժամանակ պիտի առնէ: Իսկ այդ դումարը անհրաժեշտ է որ ձեռքս հասնի չատ չուտով, այսօր կամ վաղը:

— Ի՞նչ կարելի է ընել ուրեմն: Չեմ գիտեր թէ իմ ունեցած 3–400 ֆրանքս տալէ զատ, ուրիշ կերպով կըրնա՞մ օգտակար ըլլալ քեզի:

— Այո, կրնաս, մանաւանդ միայն դո՛ւն կրնաս օգնել... Ինծի համար սպասուած համարձակեցայ այս դիմումը ընել քեզի: Ճիշտ է որ, ինչպէս ըսի քիչ առաջ՝ անմարդկային եւ վիրաւորիչ բան մըն է այս ըրածս, բայց ինծի չատ սիրելի քանի մը անձերու երջանկութիւնը կախուած է անկէ: ... Կը խորհէի որ մեր զոյգ բարեկամներուն դանձապահի հանդամանքովդ...

— Ինչպէ՞ս, ֆրանկ, դուն ինծի կ'սաջարկես...

— Ո՛չ, ո՛չ, սակայ չէ՛, սակայ ակնկալելը իրապէս զզուելի եւ անսկրելի սոսրնութիւն մը պիտի ըլլար իմ կողմէս, այնպէս չէ՞, Լիլիճ...: Իմ մտքս դաղափարը փոխառութիւն մըն էր: Մինչեւ հաշուեքննութիւն, սպիւիչն անդիէն քիչ քիչ հաւաքելով պիտի վերադարձնէինք առանձին: Ժամանակ պիտի ունենայինք այդ փոքր փոխառութիւններն ընելու: Ես չատ խորհեցայ եւ չատ փնտռեցի եւ միակ տեղը որ դտայ, ուրկէ կարելի էր չուտով ստանալ 3000 ֆրանքը, քեզի վստահուած դանձարկղին էր...:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, եթէ բաթրօնին երթանք եւ խնդրենք որ մեզի փոխ տայ այդքան դրամ եւ ամէն չաբաթ մաս մը վար դնէ մեր առնելիքներէն, մինչեւ որ վճարուի պարտքերնիս:

— Օ՛, ո՛չ, բաթրօններուն բարութիւնը մինչեւ հոդ չի հասնիր: Ան պիտի ծիծաղի մեր վրայ եւ մեզ դուրս

պիտի վռնտէ ցաւ յայտնելով թէ իր սկզբունքին դէմ է գործաւորներուն վոխատուութիւն ընելը… Լաւ ուրեմն, այլեւս ճաչենք. եւ մոռնանք այս դրամական հարցը: Ես երբեք պիտի չմեղադրեմ քեզ, այդքան վատնդաւոր դործ մը ընել վարանելուդ համար…:

Ամբողջ ճաշի ընթացքին լուսթիւն պահեցին երկուքն ալ: Եւ երբ Ֆրանկիւլ ճաշպղինը վճարած կը պատրաստուէր կանչել մեկնելու համար՝ Լիզէթ բռնեց անոր ձեռքերէն եւ յուղումէն դողդողալ ձայնով ու աղաչօրէն թաւալող բառերով ըսաւ.

— Իրիկուան ժամը վեցուկէսին մեր տունը եկուր: Ես հետս կը տանիմ 3000 ֆրանքը: Տե՛ս, չեմ հարցներ թէ ինչ բանի պիտի գործածես, այնքան անսահման է վստահութիւնս: Մինչեւ եռամսեայ հաշուեքննութիւնը վեց շաբաթ կայ տակաւին եւ այս ժամանակուան մէջ առանց դժուարութեան պիտի կրնանք բաւեկամներէ ճարել այդքան դրամ եւ տեղը դարձնել վերցուցած գումարնիս: Կ՚ըլլայ, այնպէս չէ՞, կ՚ըլլայ: Բու ուզածդ ալ այս էր, այնպէս չէ՞:

— Այո, պատասխանեց Ֆրանկիւլի գլուխը, մինչ ձեռքով աղջկան մատներէը կը սեղմէր իր չբմենրսուն դէմ, դէպի պատը դարձած:

— Ուրեմն իրիկունը կը սպասեմ քեզի: Մեզի կը ճաշենք: Ճեռով կը պատրնք, կը խօսինք: Ա՛յնքան ըսելիքներ ունիմ, այնքան շատ կարօտցեր եմ քեզ: Պիտի տեսնես թէ ի՛նչ պիտի ընեմ քեզի: Նայէ ո՛րքան պիտի չարչարեմ քու այդ կծծի հայու բերանդ… ինչպէ՞ս պիտի պատժեմ քու այդ անզգամ բերանդ: Կը տեսնես այս իրիկուն…:

Երջանկութենէն՝ անշշուկ կ՚արտասուէր Լիզէթ, մինչ Ֆրանկիւլ անոր թեւը գրկած՝ ճաշարանէն դուրս կ՚առաջնորդէր զայն:

Գործարանին մէջ, բանուորները զարմանքով նկատեցին որ Լիզէթ կը ճռուողէր գարձեալ: Ու խորհրդաւոր ակնարկներ ու ժպիտներ փոխանակեցին անոնք: Իսկ մէկը, անոնցմէ ամէնէն անառակը դիտել տուաւ.

— Շատ դուարթ է մեր «սոխակը»: Կ'երեւի թէ վերջապէս յաջողեր է թառիլ իր «վայրի բաղէնի» թեւերուն տակ ու երգելէն քանալ հոն, ընտանի բաղէնիները երազելով...:

... Այդ գիշեր, մինչեւ ո՛ւշ առեն, մինչեւ ճերմակիլը հիւսիսային Աստղին՝ Տիրան աստուած մը վնտռեց Ծերանիւլին համար աղօթելու...:

Ժ.

Ծերանիւլ ճմրթկուած պահարանի մը հանեց քառածալ թուղթ մը եւ սկսաւ կարդալ վերստին, երբո՞րդ թէ վեցերորդ անգամ ըլլալով.

«Սիրելի Ծերանիկ, սիրականս,

«Գիտեմ որ անհամբեր կը սպասես այս նամակիս: Ահա վերջապէս ան կը հասնի քեզի: Բայց մի՛ բարկանար, եթէ անկապ եւ անիմաստ խօսքերու խառնակոյտ մը երեւի ան: Որովհետեւ տրամադրութիւնս ալ, ճիշտ հիմա, զերծ է ինկեր հակամարտ զգացումներու հոսանքին մէջ: Եւ խեղճը կորնցուցեր է իր ուղին:

«Մարսելիայէն ելլելէս վերջ ի՞նչպէս ինկայ Պէյրութի ցամաքը: Հաճելի եղա՞ւ ճամբորդութիւնս: Ճա՞մ մը տեւեց ան թէ ամիս մը, կամ աւելո՞ց էր ծովը թէ խաղաղ...: Մի՛ հարցներ ասոնք: Ապագաս հոգեվարքի մէջ կը տեսնէի: Եւ անոր անստոգութեան սարսափը անթափանց մառախուղի պէս չորքեր էր աչքերուս եւ մտքիս վրայ ու ես ոչինչ տեսայ եւ զգացի ոչինչ: Այդ անտանելի մշուշը փարատեցաւ այս առտու միայն, երբ բժիշկը յայտնեց թէ կրնայ երաշխաւորել, որ քանի մը ամիսէն ցաւս արմատներէն պիտի կտրէ:

«Ու հիմա ուրախ եմ եւ երջանիկ, որովհետեւ կրնաւսոի անդունդին մութէն վերջ՝ նոր կեանքի մը պայծառ առաւօտը կը ջնորհուի ինծի, նպաւնիլին պէս երկնաւսոր պարգեւի մը հետ: Ինչ փառաւոր բան է կեանքը

եւ իրենչ հրաշագործ ուժ է սէրը: Բայց տխուր եմ եւ թըշուառ միեւնոյն ժամանակ, երբ կը մտածեմ թէ ամօթալի արարքս էր այս նոր պատմութիւնն ու վիճակը ինծի ընծայողը:

«Իմ իրիկնի վերադարձիս՝ առաջին անդամ ըլլալով կրցայ նայիլ Նազենիին համարձակ կերպով եւ երկարօրէն: Աբդիւնքը այն եղաւ որ այժմ կրնամ իր մասին խօսիլ անվերջ, առանց յոգնելու, առանց ձանձրոյթի. հո՞գս է թէ դուն պշպշոյազ պիտի կոչես զիս եւ կուշտս կը հայհոյես:

«Կը յիշե՞ս որ չարաթի իրիկուն մը նստեր էինք Փրատտոյի ծովեզերքի քարերուն վրայ: Առանձին էինք երկուքս: Համարաձեւ բարակ լուսին մը ալիքներու երկայնքին պատկեցուցեր էր ճերմակ ցոլքերու դեղան մը, որ կը ծփար կատարուելէն: Դուն ըսիր թէ լուսինը երբ լինայ, կլորնայ, իր լոյսն ու չնորհքը կը թափէ երկրի բարի աղջիկներուն վրայ, իրեն պահելով յօնքերու չափ նիհար մակարդ մը միայն:

«Լա՛ւ, Ցիրանիկ: Լուսինի այդ սրդեզիր աղջիկներէն է Նազենին: Աւելի դեղեցիկ քան իր վերջին լուսանկարը, որ ընդարձակեցի դուռնաւոր: Խորունկ ձորով մը պատուած երկու բլրակներու պէս, մազերը կը նստին ծոծրակին: Աչքերը վճիտ են ու ծիծղուն, Լիբանանի երկնքին եւ լեռնակողերուն նման ու սիրտը արեւէն վերցուած կըտոր է, տաք ու բարի: Բերանը ազրիւր է երգի եւ կարկաչի, եւ...»

Բանալի մը ճանկրտեց վանդակապատ դրան փականքը եւ իսկոյն արթնցաւ ծխնիներու ճռինչէն: Ցիրանիկ ընթերցումը ընդհատեց եւ դարձաւ մանողին:

— Կէս օրուան ճաշդ է, ըսաւ ան:

— Շնորհակալ եմ:

— Բայց միշտ դրեթէ բերածիս պէս կը տանիմ, ինչո՞ւ չես ուտեր:

— Ձեմ ուզեր բեռ ըլլալ բանաի վարչութեան վրայ:

— Է լա՛ւ, չա՛տ լաւ, եթէ կրնաս կատակել հոս ալ:

Երկաթէ դուռը կրկին չոքեցաւ կղպանքին։ Թրանկիւլ քառնքը սրբեց ճակատն եւ անդղն կարմրած աչքերը իջեցուց նամակի վերջաբանին.

«... Բայց այս անհամ չաղակրատութիւնը ըրի, խեղդելու համար ըմբոստութիւնը սրցունքներուս, որոնք մառներուս վրայէն ահա կը կաթկթին թուղթին. արցունքներ, որոնք քեզի պիտի պատմէին իմ չնորհահատութեանս, իմ ակնթս եւ կարօտս մասին, Թրա՛նիկ, իմ սիրական եղբայրս... արցունքներ, որոնք քեզի պիտի մըրմընջեն թէ առողջութիւնս, Նազենիս, երջանկութիւնս ամբողջ կը պարտիմ քեզի... Թէ վերադարձէս յետոյ, օրերուս մնացեալ մասը պիտի գործածեմ ապացուցանելու համար որ արժանի եմ քու բարեկամութեանդ. Թէ երբեք անփոխարինելի զոհողութիւններուդ չնորհիւ կազմուած է նոր մարդ մը, բոլորովին նոր Տիրան մը, որ...»

— Անպիտա՛ն տղայ, ա՞յս գիտէ պիտի ըլլար... եւ ախոյեան ժպիտի մը սուսերը դէմքին՝ Թրանկիւլ ծալեց նամակը եւ երկնցաւ անկողնին վրայ։

Ու մառաղումը տարածուեցաւ վերջին օրերու դէպքերուն չուրջ։ Ինչպիսի պահակիժ ընթացքով մը անոնք յաջորդեր էին իրարու, գինք իրր յանցագործ մղելով քաղաքային բանտին այն խուցը, որուն վանդակապատ դրբան երկաթէ ճաղերէն մին նորոգած էր հագիւ երեք շաբաթ առաջ, իրր արհեստաւոր։ Այն առեն, դուրսէն օրհնաբանով, հարցուցեր էր բանտապահին Թէ ինչպէս պիտի վարուէր իր հետ, եթէ օր մը բահան ու պատիւը ունենար հոդ չպրտուելու ինք։ Իսկ հիմա՝ դեռ կը գժուարանար պատահարին հաւատալու, ա՛յնպիսի սրընթաց թափով ան խուժեր էր իր վրայ, առանց ժամանակ ձգելու իրեն, որ կշռէ խօսքերուն ու չարժումներուն հետեւանքները։ Բայց նոյն իսկ այժմ, երկար ու համբերատար խորհրդածութեանց ենթարկելէ վերջ իր չախուռն վարմունքը, չէր գոյար անոր համար։ Որովհետեւ, հակառակ անվհատ ու անձանձիր փնտռտուքներուն՝ Լիկէքը այդ առտուան անարդ ու թշուառ դրութենէն փրկելու ատրրեր մէջէն չէր գտած տակաւին։

Ինչ որ պինք կը չարչրկէր անդադրօրէն, ապարդիւն մնալն էր իր Ջանքերուն, որոնցմով կը փորձէր համոզել ինքզինք, որ ա՛լ հրաժարի յամառելէ եւ հաշտուի կատաստածին հետ: Գիտէր թէ չահ չունէր իրողութիւններէն մէկզմէկուն մէջ: Սակայն կը չարունակէր մաքով պարծենալ, պալարել, բղթալ նոյն հարցումը,— «Ձէ՞ր կրնար չըլլալ ինչ որ եղաւ: Եւ ինչո՞ւ պատահեցան այս բոլորը որ: Ա՞նպատճառ պէտք էր բանտ նետուէր ինք: Ատո՞ր համար հաշուեքննութիւնը 15 օր... կանխուեցաւ սովորական ժամանակէն: Ձէ՞ որ մինչեւ այդ չարաշուք պահը, իրենց ակնկալութիւնները քալեր էին ծրագրուած ճամբով»:

Կարծես կուրծքին ծանրացող եւ թոքերը ճմլող անտանելի բեռը թեթեւցնելու համար, խորունկ չունչ մը առաւ Ֆրանկիւլ: Բայց այդ չունչին ճնշո՞ւմն էր, որ սառն քրտինքի խոշոր կայլակներ ցայտեցուց մարմնէն դուրս, որոնցքներէն մինչեւ ճակատը: Կոնակին տակ թաց էր շապիկը, իսկ տափատը կը փակէր ծունկին: Մէկմէկ, անլսելի հեւք մը հեռուհեռ կը պլլուէր չունչին: Ու յիշեց թէ ինչպէս դիպուածը դաւաճաներ էր իրենց:

Անցեալ Հինգշաբթի առաւօտուն էր, որ արթնցաւ այլանդակ երազներէ: Անհանգիստ, տանջալից դիշեր մը անցուցեր էր եւ կը մտէր ընդհանուր դպէ մը: Գլուխը ծանրացած՝ կը դառնար եւ աչքերը կը ցաւէին: Կը շորնայէին չբմեռները եւ նախաճաշին պատառները կոկորդէն անցնելուն՝ հրաշէկ երկաթի պէս կ'այրէին կարծես: Իր ոսկորներն ու ջիղերը, որոնք դործարանին ամէնէն ուժովի համբաւին բարձրացուցեր էին պինք՝ տարօրինակ խռնջէնքէ մը թուլցած՝ կը թուէր թէ պիտի կքէին, պիտի քայքայուէին յանկարծ:

Անդրադարձեր էր անմիջապէս, որ այդ վիճակը արդիւնքն էր նախորդ իրիկուան իր անխոհեմ անհոդութեան: Հանրապարտէզին մէջ անձրեւի էր բռնուեր: Իր յանցանքը չէր անշուշտ առիկա, որովհետեւ չկորհեցաւ անձրեւը արգիլելու մասին: Բայց վտանգաւոր տուն ամպարեւու, տեղատարափին տակէն քալեր էր դանդաղո-

ըէն եւ ձեռքերը տափատին դրպանները խրած, մտովի կրկնելով այն անունները, որոնցմէ, մինչեւ հաշուեքննութիւն ալիտի կրնային պակսող 1000 ֆրանքը հաւաքել: Սենեակը հասնելուն, թղթած հադուստներով նետուելը էր մահճակալին, եւ յոդնած ըլլալուն՝ քնացեր էր չռտռալ: Կէս գիշերէն վերջ միայն, սաստիկ դողէ մը արթնցած՝ հանուելը ու պառկիլը էր անկողնին մէջ, վերմակին վրայ վերարկուն ալ փռելով:

Եւ յաջորդ առաւօտ թոյլ ու քրտնող մարմնով դարձի ուղղուեցաւ, դարձեալ յիշելով թէ մինչեւ հաշուեքննութիւն 15 օր կար դեռ եւ այդ ժամանակամիջոցին մէջ իրենց ունեցած 2000 ֆրանքը հասցնելով 3000–ի, վերադարձնելու էին գործատանի դանձին: Վատահ էր, որ դժուար ալիտի չըլլար ասիկա, ամենեւին: Արդէն գրեթէ կէսին խոստումները ապահոված էին եւ դանձումները ալիտի ընէին քանի մը օրէն: Բայց պահ մը զէշ նախազգացումներ պաշարեցին զինք: «—Ի՞նչ պիտի ըլլար, եթէ բան մը պատահէր յանկարծ եւ յեղաշրջէր իրենց ամբողջ ծրագիրը:— Եթէ հնարաւոր չըլլար դրամը հայթայթել որոշեալ ժամանակին»: Բայց վերջին անկիւնը դառնալուն, նոր երեւցաւ գործատանին հնամենի չէնքը, ուժգին ճիգով մը ան յաղթեցաւ ծիծաղիլ իր երկիւղներուն վրայ եւ համոզել ինքզինք, թէ ամէն բան պիտի քալէր իրենց նախատեսած ուղիէն, անխուսափելիօրէն, պարզապէս անոր համար, որ «ուրիշ ճամբայ չկար»:

Բայց դիպուածը եղելական քմահաճոյք մը ունեցաւ ի՛նքեան. եւ դաժան քմայքով մը յարդարեց այդ «ուրիշ ճամբան», որ մոլորեցաւ անել փողոցի մը մէջ, որուն վախճանին, մինչդարեան այս բանտին երկաթէ դարպասները կը բացուէին:

Այն անսպասելի անսարքը, որ պարզուեցաւ իր աչքերուն գործատանի դուռէն ներս՝ անդիմադրելի կաթսուածի մը ուժգնութեամբ զարկաւ ու հաշմեց իր գաղտնութեան հետ՝ ամէնէն յոռի նախազգացումներն ալ:

Հոն, ապշութիւն եւ տարակոյս հազած դէմքերով գործաւորներու չրջանակին մէջ կանգնած, Լիզէթ Կար-

տասուէր գլուխը կախ եւ թաչկինակը ճմրթկելով: Անոր նուրբ իրանը կը դողար հեկեկանքին վրդո ցնցումներէն եւ նայուածքը, ահաբեկ, կծկտեր էր դեռևին, վախնալով չարժիլ վեր: Իսկ բաքրօճը, երկու մոտյ անծանօթներ երկու կողմերուն, զայրացած, ինքնիրմէ ելած կը յանդիմանէր, կը նախատէր զայն հայհոյալից կանչերով:

Պահ մը զանոնք դիտեց եւ ունկնդրեց Ֆրանկիւլ: Ուղղը կը տապլոկէր դանկին մէջ, կարծես զլայվերկ այս անսպասելի անակնկալին հարուածէն: Բայց յանկարծ սթափեցաւ ճաթրտող ճիչէ մը, որ յայտնօրէն բաքրօճին կոկորդէն կը ցայտէր Լիզէթի երեսին.— «Դուն զուլ աւազակ մըն ես, դուն իմ վստահութիւնս բռնաբարող վարնոց աղջիկ մըն ես...»:

Գուշաւոր ղէմքէն քրտինքը սրբելով, Ֆրանկիւլ բանուորներու չղթային անցաւ ներս եւ ըսաւ վճռական չոր ձայնով մը.

— Օրիորդ Լիզէթը յանցաւոր չէ, Պարոն Փլոար, այդ ղրամը ես վերցուցի... պէտք ունէի 3000 ֆրանքի... սպառնացի Օր. Լիզէթին եւ... բռնութեամբ առի...

— Դո՞ւն, պա՜հ, ի՞նչպէս, խեղճացա՞ր... հէ՛յ, դուք երկուքդ ի՞նչ կը փորձէք խաղալ մեր գլխուն: Նայի՛նք, երթասա՛ղ, եթէ Լիզէթը պաշտպանելու համար սպրեսութիւնն կը ծախես, պիտի զղջաս, որովհետեւ չատ խաչոր ամբաստանութեան մը կ'ենթարկես ինքզինքդ: Ի՞նչ կ'ըսես հիմա...

— Կը կրկնեմ թէ պարզ ճշմարտութիւնն է յայտնածս: Դուք երկար տարիներէ ի վեր կը ճանչնաք Օր. Լիզէթը, որ ձեզ ծառայեր է հաւատարմօրէն: Դուք պիտի թէ ան ընդունակ չէ այսպիսի... արարքի մը:

— Ամէնս ճիշտ է... բայց ասկասին հոս բան մը կ'անցնի կը դաւնայ, որ գլուխս չի մտներ: Ձեզմէ ո՞վ կրնայ հասկնալ այս եղածը, պատոյ ան ակնարկը վերինք չրջապատող դրծաւորներուն չրջելով: Ու առանց պատասխանի սպասելու՝ դարձեալ ուղղուեցաւ Ֆրանկիւլի եւ Լիզէթի.

— Հիմա ինձի նայեցէք, հոս գործութիւն մը կա-

տարուէր է եւ ձեր երկուքին մէկը հաշիւ պիտի տայ տար համար: Բայց չեմ հանդուրժեր որ քթիս խնդաք, դիրար արդարացնելով: Կ'ուզեմ անմիջապէս եւ վերջնական կերպով դիանալ թէ ո՞վ է բուն յանցաւորը, որպէս զի...

— Արդէն ըսի ձեզի թէ Օր. Լիզէթ զոհ մըն է պարզապէս... պատահականց Ֆրանկիւլ:

Ու յանկարծ դէպի աղջիկը դառնալով՝ բաք-բօնը պոռաց իր թաւ ձայնով.

— Այն տանն, ապո՛ւշ արարած, ինչո՞ւ սկիզբէն չյայտնեցիր թէ գաբշէլի օտարական մը ահաբեկիչ եւ կողոպտիչ էր քեզ:

— Որովհետեւ չէր կրնար, մէջտեղ Ֆրանկիւլ· աղդարարեր էի իրեն որ բերանը չբանայ որեւէ պարագայի... եւ դիտէք թէ դժուար չէ աղջիկ մը սարսափեցնելը:

... Հիմա, բանտի այս տխուր առանձնութեան մէջ կը զարմանար ինք ալ, թէ ինչպէ՛ս յանդուգն էր նման մեքենական խօսակցութիւն մը վարել, պահելով իր հանգստակշռութիւնը: Այո, վտանգէ պահ էր արդարեւ ու տակաւին իրեն անմխիթարելի կը մնար պատահարը: Ահա չարաթ մըն էր սահեր արդէն, իսկ ինք կը հարցնէր դեռ. «—Բայց ինչո՞ւ այդպէս եղաւ, ինչո՞ւ այդպէս պիտի ըլլար որ...»: Սակայն անմիջապէս որ կը մտաբերէր Լիզէթի այդ առտուան խղճալի երեւոյթը, անոր կրած վիրաւորանքն ու թաւած արտասուքը, կը համոզուէր թէ իրեն անկարելի էր տարբեր վարմունք կամ տարբեր ընթացք ընտրել եւ ազատել աղջիկը այն ճահճախուէն, ուր ան նրած էր անմեղ բարեսրտութեամբ, իր յանցապարտ սոխպումներուն ենթարկուելով:

Իրիկուան ժամը վկեցին բանտապահը խմացուց թէ այցելու մը ընդունարանը իրեն կը սպասէր: Հոն մտնելուն՝ Լիզէթ վազեց իր դէմ ցնծութեամբ ճառագայթող դէմքով եւ խանդագին գրկելով իր գլուխը, համբուրեց աչքերէն ու շրթներէն:

— Ֆրա՛նկ, իմ սիրելի Ֆրանկս, ի՞նչպէս ես: Այ-

քան չատ կարօտցեր եմ քեզ: Լա՞ւ ես, լա՛ւ ես, այնպէս չէ՞: Բայց դէմքդ ինչո՞ւ կը վայլի: Գրանե՞ր ես: Կը քրանի՛ս, ինչո՞ւ կը քրտնիս, ըսէ՛, ի՞նչ ունիս, անհան-գի՞ստ ես...:

— Հանդարտի՛ նայինք, իրար մի անցնիր, մէասին ունեցած քանի մը վայրկեաններս չվատնենք աննշան, թե-թեւ չեմի մը վրայ: Պաղ առնելու չափ բնական բան կա՞յ: Ինծի ըսէ թէ դո՛ւն ի՞նչպէս ես: Ձիս ապահով-ցուր թէ այդ պղտիկ ուղեղդ չատ չես չարչարեր աւե-լորդ մտատանջութիւններով. ի՛նչե՞ս ինծի այդ ընորհը:

— Կը նեղեմ չարութեանդ, այնքա՛ն ուրախ եմ: Տես ինչ աւետիս կը բերեմ քեզի: Բայց նախ ինծի խոստա-ցիր, որ աւելի զգոյշ պիտի ըլլաս եւ ինքզինքիդ լաւ հոգ պիտի տանիս, հոս արդէն խոնաւ է, դիտե՞ս: Լաւ, հիմա մտիկ ըրէ, կը հաւատա՞ս, քանի մը օրէն ազատ պիտի արձակուիս, աղուոր չէ՞, հրաշալի չէ՞: Այո՛, հարկա՛ւ, կարդաղրեցի: Թէեւ չատ դժուար եղաւ քու այն առտուան ըրած խենթ յայտարարութեանդ պատճառով: Հա՛, ին-չո՞ւ ըրիր, հը՞, ինչո՞ւ այդ խենթ բաները ըսիր, հաչի՛ս առաւ նայիմ...

— Իսկ դուն վստա՞հ ես որ դիս արհամարհելի թըշ-ուառական մը պիտի չնկատէիր, եթէ քեզ այդ վիճակին մէջ տեսնէիր վերջ լոկի եւ հրապարակաւ անարդուելդ դիտէի առանց բան մը ընել փորձելու: Եւ զարմանալին դիտե՞ս ինչ է, ինքզինքս բնաւ չկրնայցայ այդ առաւօտ եւ ըստածներս չուարտամի արդիւնք չէին: Սհա ուրիշ օր է կը խորհիմ, միշտ ալ նոյն եղրակացութեան հասնելով,— որ դուն քեզ այդ վտանգին ենթարկեցիր իմ պատճառովս, ուրեմն իմ պարտքս էր կրկել պատիժը, ճշմարտութիւնը խոստովանելով: Ձեմ կարծեր թէ դուն տարբեր ընթացք մը ուզէիր թելադրել:

— Բնական է որ չկրնայի իմ պղտիկ ուղեղովս... բայց քու խոչո՛ր խելքովդ դուն ի՞նչպէս չխորհեցար որ մեր բաղդատաբար թեթեւ մեղքը ահագին համեմատու-թեամբ կը մեծցնէիր եւ քրէական յանցանքի աստիճանին կը հասնէիր. ըսէ՛ նայիմ, ի՞նչպէս չխորհեցար, հը՞,

«դարչելի՛ օտարական» քեզի… եւ չարաճճիօրէն քրքջաց Լիզէթ։

— Այդ պահուն մինչ մէկ մտածում, մինչ մէկ մտահոգութիւն կը չարժէր դիս, եւ առիկա Լիզէթը անտանելի կացութենէ մը ազատելու խորհուրդն էր։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, կը բաւէ, հիմա յուղումէս նորէն պիտի լամ։ Գիտե՞ս այդ պահուն ի՞նչպէս կ'ներեւայիր աչքերուս, գեղեցիկ իշխանի մը նման հրաշալի էիր։ Ճիշտ այն իշխանին կը նմանէիր, որ իր հրեղէն ձիովմակ ամպերէն կը թռչէր վար եւ տունէն վռնտուած ու անտառներուն մէջ մոլորած որբ աղջիկը կ'ազատէ չար վիշապէ մը ճանկերէն…։ Օ՛, դայլ ինչ ապուշ բաներ կ'ըսեմ։ Բայց բարեբախտաբար բաթրօնը հաւատաց անկեղծութեանս, արցունքիս եւ պատասխաններուս։ Այնքան մանրամասնօրէն պատմեցի իրեն։ Ըսի թէ դուն այդպէս վարուեցար, դիս պաշտպանելու համար մեզի։ Թէ երիւքս ալ նոյնքան յանցաւոր էինք, բայց թէ ըրածներս զղջանի փոխադրութիւն մըն էր եւ ոչ թէ զղջութիւն։ Եւ պինք համոզելու համար, հաւաքած 2000 ֆրանքներս յանձնեցի իրեն, ապահովցնելով որ չարաթէ մը մնացեալ հազար ֆրանքը անպատճառ կը լրացնինք։ Վերջապէս, չեմ ուզեր երկարել, չարաթէ մը ազատ պիտի ձգուինք, առանց գատ ու դատաստանի։ Ցետոյ ուրիշ տեղ մը գործ կը գտնենք… եւ կը տեսնես թէ որքան երջանիկ պիտի ընեմ քեզ։

Տակաւին համաձայնած չէին իրենց ամուսնութեան թուականին եւ ձեւին չուրջ, երբ բանտապահին ձայնը ծանուցանեց թէ լրացած է տեսակցութեան ժամանակը եւ թէ «տիկինը» պէտք է մեկնի։

Լիզէթ խանդապատանքով գրկեց Ֆրանկիւլի դլուխը, համբուրեց զայն, յետոյ աջ ձեռքով որբեց անոր ճակատին քրտինքը, յանդիմանեց զայն իր անհոգութեան համար, պատուիրեց որ չատ ղղայլ մնայ եւ առողջանայ չտեսած ու պատուոյ խօսք առաւ, որ ասկէ ետքին վերջ, ինք երբէ՛ք, երբեք թոյլ պիտի չտայ որ մահ իր սիրական Ֆրանկը։

ԺԱ.

Յաջորդ օրը առաւանեւլիօրէն երկար թուեցաւ Ֆրանկլիւլի։ Կը դողար ու կը քրտնէր փոխն ի փոխ եւ կը ձանձրանար մինչ։ Անօթութենէն կը նուաղէր սիրտը եւ կարծես կը ճմրթիւէին աղիքները, բայց ոչինչ կրնար ուտել, որովհետեւ մեզի խոնջէնք մը ընդարմացուցեր էր իր ջիղերն ու ոսկորները մանաւանդ եւ տրամադրութիւնը անդամալոյծ ու անկենդան մարմնի մըն էր վրաձեր։ Եւ Թոքերուն տակ կը դդար բռնկուելը խոնաւ հրդեհի մը, որուն հրաչունչ լեզուները կը փոուէին մինչեւ իր սրունքները, կոկորդն ու ճակատը եւ կը խանձէին մխերն ու մորթը։

Կէսօրին, համարձակեցաւ բանտապահին յայտնել թէ քիչ մը անհանգիստ ըլլալուն, ախորժակը գաւաթ մը պաղ ջուր կ'ուզէր եւ թէ չատ ուրախ եւ երախտապարտ պիտի ըլլար, եթէ այդ ընորհը չզլացուէր իրեն։ Պաշտօնեան պատասխանեց հեղնախառն շեշտով մը, թէ օրէնքը հոս չի բերեր մարդիկ, անոնց ախորժակին զոհացում, եւ իրենց ուրախութիւն հայթայթելու համար։

Մինչ իր խցիկին վանդակապատ փոքրիկ լուսամուտէն, մուխը յամրօրէն կը սողար ներս եւ կը թանձրանար դանդաղօրէն ու զազատադուլ՝ իրերն ու դէպքերը կը սկըսէին ազօտանալ, առուերտիլ իր դիտակցութեան մէջ։ Կխանուաղ ու կիսաբերուն էր թէեւ՝ բայց հեռաւոր, ծըփուն իր զգայնութեամբն իսկ հեղձուցիչ հոտ մը եւ դառն ու մահաչունչ համ մը կ'առնէր այս թշնամի դիւրըմբռն։ Այսքան ժանտանիստ, այսքան նենգաւոր ու ապատնացայտ խաւար տակաւին չէր կլանած իր մարմինն ու չէր պաշարած իր հոգին։

Եւ յանկարծ, ու բնազդօրէն, մտածեց մահուան մասին։ Նախ փորձեց համոզել ինքզինք թէ այսպիսի հասարակ ջնըմ մը չէր կրնար մարդ սպաննել։ Բայց փափաքեցաւ գիտնալ նաեւ թէ ո՛րքան կորովով լինք պիտի դիմադրաւէր այդ զազափարը։ Թէ հաւանական մահուան

մը խորհուրդը պիտի ահաբեկի՞ր դինք: Այս առուղտումին քմայքէն մղուած հարցուց ինքնիրեն.— «Հապա եթէ մեռնի՞մ...»: Եւ անսաւ որ ոչ մադլերը ցցուեցան սարսափէն եւ ոչ ալ սրտին տրոփիւնը չուարեցաւ յուղումէն: — Չէ՞ որ չատ բնական եւ անխուսափելի պատահար մըն է այդ, բոլոր մահկանացուներուն համար, խորհրդածեց: Ինչո՞ւ վախնալ ուրեմն: Մանաւանդ, որ այս աշխարհը սիրելու չատ առիթներ չէին տրուած իրեն: Չէր յիշեր երբեւիցէ ապրած ըլլալը անխառն ուրախութեան եւ երջանկութեան միակ պահ մը նոյն իսկ: Այսինքն, չէր եղեր օր մը, որ իր մարմինը չգալարուէր կամ հոգին չտուայտէր նիւթական կամ աննիւթ կարօտներէ, խեղդամահ եղած համեստ երազներու, հրկիզուած աժան բաղձանքներու հոգեվարքի աղիողորմ հեծեծանքներէն: — «Պա՛հ, խե՛րն անիծեմ ասանկ կեանքին», մրմնջեց: Եւ կիսանուաղ ու կիսարթուն ժպիտ մը չարժեցան իր շրթներէն:

Սակայն անդրադարձաւ անմիջապէս, որ եսասիրութիւն էր մնացողները մոռնալը: — Մնացողնե՞րը: Իսկ ո՞վ մնաց որ: Հապա Տիրա՞նը...: Այո, Տիրանը... Բայց ան հիմա երջանկութիւնը գրկած՝ անցած օրերու երազներուն ու կարօտներուն եւ երանաւէտ նոր յոյսերու խըռովքը կը խմէ ո՛վ գիտէ ինչպիսի՛ անյագութեամբ, ու այժմ դինով է անտարակոյս: Երբ այսպէս ապահովուեցաւ Տիրանի մասին՝ սայրատուր շեղբի մը ցաւագին մըխըճումով իր մտածումին մէջ խրելը դադց Լիզէթի սիրաշեղ ու քթթող նայուածքին: Նոյն իսկ կարծեց նշմարել սէրէն թրմռացող աղջկան պատկերը, որ կ'ուրուագրծուէր էսերուն ու մեղմ լուսաստուերներով եւ կը ծըփար թանձրանիստ խաւարին մէջ:

Ա՜հ, խե՛ղճ աղջիկ...: Անձնուէր եւ աղնիւ համակերպութեամբ ան հնազանդեցաւ իրեն, զոհաբերելով վառնդաւոր ծրտիր մը, որ աղատագրեց Տիրանը խուժդուժ ճակատագրի մը ճիրաններէն: Ան յանձնառու եղաւ նման ամօթալի արարքի մը, որովհետեւ կը սիրէր դինք: Եւ ահա ինք աղջիկը կը վարձատրէր վատօրէն ապերախտ

վարմունքով մը — լքելով զայն ընդմիշտ, տակաւին պատառ մը երջանկութեամբ չհոխարինած անոր անսահման բարութիւնը: Ան՛զգ Լիզէթ, այսքան երկար յուսաց եւ տառապելէն ետքսեց՝ իր տարաբախտ աչքը որդերուն եւ ճճիներուն մատուցանող անակէ դագաղին եռեւեռն քաշելու, անոր վրայ արտասուելու դաժան ընծրհին համար մեայն: ... Թէեւ, անըմբռնելի տարբերու զարմանահրաշ խառնուրդն է մարդկային արարածը, որ դերբնական ընդունակութիւնն ունի յաղթականօրէն կրելու ամէնէն եղերական վիշտերը եւ հաշտուելու բախտի ամէնէն դառնագէտ հարուածներուն հետ, անոնց թողած տրտում յիշատակներուն եւ հոգեկան չէնքի մը մնալ աւերներուն վրայ իսկ՝ հետզհետէ ձեւաւորուող նոր կեանքի մը հիմերը ձգելով:

«—Ահա, բայց ի՞նչ ապուշ կատակ է ըրածս... ի՞նչ մեռնիլ է, այն ալ այսքան աննշան բանէ մը», պոռաց մտովի:

Ցաջորդ առաւօտ Ժրանկիւլ աչքերը բացաւ, բերտ ու ցուրտ մարմնի մը պալարուելը զգալով իրենին չուրջ: Ան մեւնոյն ժամանակ կ'լսէնէր իր սրունքներուն, սուր առատնելով կը խածնէր իր ոտքերուն մատները, կը բարձրանար իրանին ու կը տարածուէր անկէ վեր: Ան ցրտաշունչ հով մըն էր, որ կը փաթթուէր իր բազուկներուն եւ կը սեղմուէր ուեղազարտ գլուխին չուրջ, ի զուր փորձելով մեղմել հոն բոնկող կրակին ջերմութիւնը: Մինչ քլամնքը, որ կայլակ կտպած իր ճակատին եւ մազերու արմատներուն՝ այտերէն եւ քունքերէն կը սահէր դաբաթ՝ կաթիլ-կաթիլ կը սուռէր անոր գոյ չունէին:

Ժրանկիւլի այնպէս կը թուէր, թէ սառոյցէ անհատ կաուցներ մեժամանակ կը մեխրճուէին իր մարմնին բոլոր կողմերին նետ, եւ անոնց պատռած ճեղքերէն գոյը եւ սարսուռի չիթեր կը հոսէին իր մէջ: Դողը եւ սարսուռ այս կաթիլները կարծես հետզհետէ կը լճանային իր պորտին եւ լանջքին տակ: Ու պահ մը ենթադրեց թէ խուլ գղրդիւններու հետուոր արձագանգներ կուգային իր ականջներէն եւ կուրծքէն: Անոնք երկու խռոված

աւազանները կը նմանէին հիմա, որոնց մէջ ինկող կաթիլ մը դողը լայն ու կոտրտող ալիքներով կը ծաւալէր ու կը նուաճէր իր մարմնին ամէնէն խոր անկիւնները ալ: Եւ որքան սեղմօրէն իրեն կը պլլուէր բիբա ու ցուրտ այդ օսար մարմինը՝ այնքան կը թանձրանար դողը, որ աճելով տակաւ՝ կը վերածուէր մանր ցնցումներու: Ու թէեւ ճակատը կ'այրէր դեռ եւ տենդը կը լիզէր իր չբթնները եւ կը չորցնէր ու կ'ուռեցնէր զանոնք՝ բայց ինք կը սրսիար, կը մսէր իր բոլոր ջիլերով մինչեւ ոսկորներուն ծուծը:

Ֆրանկիլ նայեցաւ նախ անարին եւ յետոյ խցիկին բոլորտիքը: Յաղնած ու ապուռ՝ անակնկալ օդնութիւն մը կը փնտռէին աչքերը: Ի՞նչպէս ցուրտ էր հոս եւ որքա՜ն առանձին էր ինք: Այո, բոլորովին առանձին էր խցիկին մէջ եւ ուժասպառ ու լքուած: Ու միայն լոյսի վից թելեր նշմարեց քիչ անդին: Ճառագայթի վից մատներ, որոնք արեւէն կախուած՝ կը թափանցէին դէմի պատին լուսամուտէն ներս: Ա՜հ, արեւի չողեր, ջերմութեամբ եւ կեանքով լեցուն: Կենսաբաշխ վից աղբիւրներ, որոնք առաւօտուն դպող վանդակապատ լուսամուտքէն ներս հոսելով, իրենց հրաշագործ արիւնը կը թափէին յատակի խոնաւ սալերուն վրայ ի զո՜ւր: Այնպէս խոժոռ, այնպէս ցուրտ ու ալլամերժ էր այդ սալարկը: Ֆրանկիլ փորձեց չարժել դէպի կենսատու թելերը եւ ամփոփուիլ անոնց վայելչանքին տակ: Սակայն անդամները մերժեցին երբեմն իրենց տէրերէն եւ յամառեցան կառչած մնալ անկողնին: Այն աեւն, առանց քրքթմընջելու, առանց բողոքի, ձախ ձեռքը երկարեց արեւի վից մատներուն, կարծես զանոնք բռնելու եւ անոնց մէջ դրկուելու համար: Բայց թելը մանչաւ տեղ չհատաւ եւ վազից վերմակի ապատաներին:

Թեթեւ եւ դիւրաուան աստիճ տենդին ու քրտինքին խոնաւ ծածկոցին տակ՝ ա՛լ կը խոչընդոտին ցնցումները: Անզօր ու պարտուած, ան յանձնուեցաւ անոնց անհաւանելի հարուածներուն: Սրտնքները, մէջքն ու իրանը կը դողային ուժգնօրէն եւ ինք հազիւ կը լսէր ակռաներուն

անկանոն կափկափումը: Ա՛հ, վատ ու վայրագ սա դողը, որ այսպէս առանձին զոնելով գինը, կը ըղձակր իր ջիղերը: Այս բարբարոս ցնցումներուն դէմ գինը պիտի պաշտպանէին Տիրանն ու Լիպկիթը, եթէ իր մօտ ըլլային հիմա: Բայց չկային: Բայց բացակայ էին անոնք: Ու խորհեցաւ միւս բացակայներուն: Խորհեցաւ անոնց՝ որոնք իրն էին ու չկային. որոնք իրենց անսահման նուիրումին, անհուն սէրին եւ զարմանալի կորովին ուժով պիտի կրնային գինը փրկել այս չկամքին մարդասպան ճանկերէն: Խորհեցաւ Սառային, Վարդանոյշին, Դաշտոսին...

«— Իմ անո՛մբ ասաս, իմ աղուոր ու բարի քոյրիկս, իմ բարի ու քաջ մեծ–եղբայրս...»:

Ա՛հ, անոնց ուրուագիծերը ինչպիսի անաղարտ պայծառութեամբ կը ծփային իր բիբերուն լիշողութեան մէջ: Եւ կարօտով, եւ թախիծով ու արցունքով յառեցաւ, երկարօրէն նայեցաւ անոնց մելամաղձոտ աչքերուն եւ ժպտող դիմագիծերուն...:

Կէսօրուան ճաշը բերելուն՝ պահապանը գայն դասաւ տաբօրնակ դիրքով: Ան պառկած էր կռնակի վրայ, նայուածքը սրոչ, շատ սրոչ կէտի մը դէմ պատին վրայ: Դէմքը հանդարտ էր ու անխռով, առանց կնճիռի, առանց տառապի: Միայն՝ բայ մոռցած ծորակներէ կաթէն՝ աչքերէն երկու բարակ հեզասահ առուակներ քակուելով, կէրեբային անսովորօրէն խաղաղ երեսն ի վար: Պահապանը զարմանքով չարժեց գլուխը եւ դնաց:

Ցրտնկիւղ ոչ անոր գալը նշմարեց եւ ոչ ալ մեկնիլը: Այնպէս կը թուէր, թէ առաջուէ հովին զայրոյթը կոտրեր եւ սպառեր էր, գինք զգեստնելէ վերջ: Հիմա ցուրտ էր իր մարմինը եւ անզգայ: Պաղ թմրութիւն մը կ'անդամալուծէր առքերը, ծունկերէն վար: Երբեմն միայն, կարճատեւ դող մը կը յարձակէր իր վրայ, քանի մը լայն ցնցումներով կը թօթուէր գինք ու կը փախչէր անմիջապէս: Եւ կը վերահաստատուէր խաղաղութիւնը: Եւ իր մտածումին քանդակած երեք սիրելի պատկերները կը վերերեւնէին երեն, բայց հետզհետէ աւելի աղօտանա–

լով, աւելի հեռանալով, աւելի մթնելով…։

Երբ բացուեցան աչքերը, երբ դիտակցութիւնը վերստին գտաւ վինք, առաջին զգացումը ապշութիւն մը եղաւ, տեսնելուն համար մաքուր ու լուսաւոր սրահ մը, ուր հեռաւոր բզզիւնի նմանող ամմուկ մը կը խլրտար եւ ուր սպիտակ ժպիտներով ճերմակ հագած աղջիկներ կ'երթեւեկէին անդադար։ Ահա անոնցմէ մին կ'ուղղուէր երեն, եւ քաղցր մանրմասութիւն մը կը թրթռար անոր ձայնին մէջ, երբ հարցուց·

— Իսկ դուք ի՞նչպէս կը զգաք հիմա։

— Գիտեմ որ այլեւս չեմ մարը, պատասխանեց ինք։

— Իսկ դիակէ՞ք նաեւ որ չափազանց անհոգ դառնուիք էք, բանասպահին չիմացնելով ձեր վիճակին մասին։

— Անշուշտ իրաւունք ունիք։ Բայց խորհեցայ թէ սովորական պատահարէն մըն է եւ չուտով կ'անցնի, հետեւաբար չարժէր որեւէ մէկը յոգնեցնել։ Արդեօք… չա՞տ անյարմար է դրութիւնս։

— Օ՛, հիւանդ մը երբէք այդպէս խօսելու չէ։ Մանաւանդ, որ քիչ առաջ դուք ըսիք թէ ունեցածնիդ հասարակ պաղ մըն էր։

— Ճիշտ է, միայն թէ կուգայ առն մը, երբ անհամբեր աճապարանքով չապկի կը վռնկ այդ անպիտան կենդանին եւ առանց մարզուս լուր առնու կը դառնայ թոքաստապ, եւ…

— Աւելի լաւ որ ծանօթ էք ձեր հացութեան։ Առեւտուրի պատճառ մըն է, որ փորձէք պահել ձեր ամբողջ կորովը։ Ամէն պարապ՝լի, յոյսերնիս կտրելու չենք մեզմէ, որքան առն որ կ'ապրինք, այնպէս չէ՞։ Ցետոյ, միշտ յիշեցէք որ բարի ու ճարտար բժիշկ մը ունինք հոս, որ ամէն բան պիտի ընէ ձեզի համար։ Քիչ վերջ ան առաջնորդեան պիտի զայ ձեզի։

— Այս… չնորհակալ եմ։ Բայց զարմանալի չէ՞ որ տակաւին ուր գտնուիլս չեմ դիտեր։ Կը հաճի՞ք ըսել թէ ճիշտ հիմա ի՞նչ հաստատութիւն է դիս հիւրընկալողը։

— Անշո՛ւշտ։ Ասիկա քաղաքային հիւանդանոց մըն է։ Հոս մեր զբաղումն է հիւանդները խնամել, բուժել եւ

իրենց ընտանիքներուն դարձնել: Ա՛խ, այո, տեսի՞ք, քիչ մնաց պիտի մոռնայի: Ձեր տիկինը եկաւ այս առաւոտ կանուխ, բայց դեռ արթնցած չէիք դուք եւ չկըրցինք արտօնել որ ձեզ տեսնէ: Երէկ բանտ այցելելէ ետք անկէ իմացեր է հոս վերադարձնելիդ: Ինծի յանձնարարեց ըսել ձեզ, թէ զորձարանի դանձային Թիւրխանցեֆիլը պարզուեր է ամբողջովին եւ դուք անպատասխանատու էք: Եւ... խնդրեց որ, չտատով... առողջանաք ու տուն դառնաք...:

Ցրանկիլ զգաց թէ այս վերջին բառերուն հետ դողդըղաց հլւանդապահուհիին ձայնը: Եւ հազիւ խօսքը աւարտած, առանց ակնարկը բարձրացնելու իրեն, ան մեկնեցաւ չտատով: Բայց ինք անակնկալի չեկաւ այս լուռ յայտնութենէն: Իր մէջ, վերջին քանի մը օրերու ընթացքին, անբացատրելի, անսովոր մերձաւորութիւն մը կայացեր էր կնոջ եւ մահուան դաշինքին միջեւ: Այս հաշտութեան զարդացման ընթացքին վրայ, անցեալի ոգեկոչումները եւ ներկայի խորհրդածութիւնները զարմանալի ներդործութիւն մը ունեցան: Անոնք դրեթէ վարեցին զինք հոն, առանց աւելի տալու իրեն որ դիմադրութիւն մը փորձէ:

Ու հիմա, կնոջ եւ մահուան չունէին հետ տարուբեր՝ խորունկ խաղաղութիւն մը կը տիրէր իրեն: Կորսուելու երկիւղը չէր վրդովեր զինք: Նոյն իսկ այնպէս կը թուէր թէ ինք հետզհետէ կ'օտարանար կնոջմէն եւ լեթէ պատահէր որ վերստանար անոր՝ խորթ ու անծանօթ աչքերէ մը նետուած մենակեացի մը պիտի նմանէր այլեւս: Մինչ, պատառ-պատառ իր ականջներուն դէմ կ'արձագանդէին մրմունջները հարպատ ու քաղցրըրէն սիրազեղ ձայներու, անդիմադրելի, կախարդական հրապոյրներու պէս քակուելով զինք պարագրկող միջոցին խորերէն:

Եւ անխռով ու անյոյզ, այժմ ան կրնար խոստովանիլ ինքզինքին, թէ պատրաստ էր հետեւելու այդ մտերիմ մրմունջներուն: Իր անցեալն ալ զինք կը մղէր դէպի զանոնք: Մանկութենէն ի վեր կրած զրկանքներն ու տա-

ռապանքները նորէն ապրելու գաղափարին դէմ կը ցցուէին անյաղթելի նախապաշարումներու նման եւ նորընծայ երկիւղով մը կը համակէին զինք զէպի կեանքը:

Բայց ամէցաւ իր նահանջին, իր պարտութեան, աշխարհի հանդէպ իր այդ վախին համար: Եւ ուժգին ճիգով մը փորձեց պարզաբանել իր տրամադրութիւնը:

«— Պա՜հ, ո՞վ է որ չի սիրեր կեանքը, որքան ալ դառն ու տաժանագին ըլլայ ան: Եւ ես ոչ ալ կը վախնամ անկէ: Իրողութիւնը այն է, որ կ'ներեւի թէ ալ դունչս պիտի չհասնի անոր: Այո, պարզապէս ալ պիտի չհասնիմ կեանքի խաղողին... այդ է ճշմարտութիւնը եւ այդ կը բացատրէ կացութիւնը...»:

Եւ լինք դոհ մնաց այս լուծումէն: Բայց կարծես ապեղ մը խածաւ սիրտը: Յաւ մըն էր, որ վերածուեցաւ տխրութեան, Լիզէթէն, արեւէն, Տիրանէն ընդմիշտ բաժնուիլ, զրկուիլ հարկադրուելուն համար: Այդ պահուն էր, որ յիշեց թէ դեռ չէր պատասխանած Տիրանի նամակին: Մտերմիմի մը կարենալ խօսելու այս առիթը անակնկալ բախտաւորութիւն մը թուեցաւ իրեն, որ բաւական մխիթարեց զինք: Մանաւանդ անհրաժեշտ գրելիքները ունէր ընկերոջ, կարեւոր, անյետաձգելի տեղեկութիւններ կային տալիք: Այո՛, անպաշտօն կապ մը ունէր ձգելիք: Եւ սաստկելէ յետոյ թէ կրնա՛ր ազատօրէն չարժել թեւերը՝ անցնող հիւանդապահուհիէ մը թուղթ, պահարան եւ գրիչ ու մելան խնդրեց եւ սկսաւ գրել անմիջապէս:

«Սիրելի Տիրանս,

«Ահա վերջապէս կը պատասխանեմ նամակիդ, որ դիս մեծապէս ուրախացուցեր էր: Վատահ եմ թէ երջանկութիւնդ անխառն է հիմա, քանի որ չուտով պիտի առողջանաս բոլորովին եւ պիտի կրնաս ամուսնանալ Նազենիիդ հետ: Ուրեմն մեր կրած պրպիկ նեղութիւնները իրենց նպատակին հասած կրնանք համարել եւ ատով իսկ վարձատրուած: Այժմ կը ճանչնաս թէ ինչ ա-

նուշ եւ անվախաբինելի վայելք է, այնպէս չէ՞, սիրելի Տիրան, բանաստեղծելը ներշնչուած սէրին՝ որուն մէջ ամէն բան կ'երեւի գեղեցիկ, պայծառ, մաքուր եւ կեանքով լեցուն: Մի՛ակ բաղձանքս այն է, որ կեանքիդ բոլոր օրերուն մէջ դուն եւս «նոր ու լաւագոյն մարդու» ըմբռնումդ վոխադարձաբար հաւատարիմ մնաք երա-ւոյս:

«Ես ալ անսովոր պարագաներու տակ կը գրեմ այս տողերը: Երազ մը... այո, պարզ երազ մը հիմնական վոխոխութեան ենթարկից իմ կեանքս: Կը խնդրեմ որ չխնդաս այս խօսքերուս վրայ:

«Անցեալ օր մեծ մայրս, քոյրս եւ եղբայրս եկան երազիս: Ես տեսայ զանոնք զարմանալիօրէն հարազատ, լոյսով եւ սուրբով, փոսերով եւ դիծերով քանդակուած պատի մը վրայ: «Անա»ս նստեր էր, ձեռքերը ծունկերուն: Անսահման բարութիւն մը, անկանոն կուտակումով կը փռուէր անոր դէմքը դեղազարդող խորունկ խորշոմներուն մէջ: Իսկ ձախ աչքը, այտին հետ կը խաղար... պատմեր եմ քեզի այդ խաղին ողբերգութիւնը: Մեծ եւ հնօրեայ եւ բարդաւած օճախի մը վերեւումին եղերերդն է ան: Վարդանոյշն ու Ղազարոսը կանգներ էին անոր լայն ուսերուն եռեւ: Քոյրս նիհար էր, վշտահար ու ապերջանիկ... եղբայրս առոյգ, յաղթակազմ, բայց աչքերուն մէջ տրտում ու ցաւագին ցոլքերով...:

«Լա՛ւ, սիրելի Տիրան, այս երազը յոյս մը արթնցուց մէջս, յոյս մը, թէ թերեւս կարենամ դանել զանոնք եւ վերստին միանալ անոնց: Եւ խոչոր վճիռ մը տուի:— Որոշեցի ելլել անոնց փնտռտուքին: Ուրեմն ճամբորդ եմ մօտ օրէն, պիտի թափառիմ հին ու նոր աշխարհները. կ'երթամ հեռո՜ւն, չատ հեռուները, ուր որ պիտ տանի աստղս,— կ'ըսեն թէ ամէն մարդ աստղ մը ունի, որ իր ճակատագրին կ'առաջնորդէ դինք: Ըսել է, որ վերադարձիդ դիս հոս պիտի չգտնես ալ եւ թերեւս... թերեւս ալ երբե՛ք չհանդիպինք երբեմն: Բայց ի՞նչ վոյթ առիկա, այնպէս չէ՞ սիրելի Տիրան, ի՞նչ հոգեր-նիս առիկա, քանի որ մենք միշտ լեցուն պիտի լլանք

իրարմով, մէկտ ներկայ պիտի ըլլանք իրարու քով, այնպէս չէ՞, Տիրան...:

«Կը զգա՞ս թէ զօրաւոր ճիդ ի դործ կը դնեմ, որպէս զի զպացական չդառնայ նամակս: Զախտահաս մարդիկ ենք արդէն երկուքս ալ եւ բարեկամութիւնն ու կարօտը, որքան ալ ուժդնօրէն սիրապնառած ըլլան մեզի՝ պէտք չէ որ կեանքի բնականոն ուղիէն չեղեցնելու չափ ազդեն մեր ջիղերուն եւ առոդոստեան:

«Վատահ եմ, որ «նոր Տիրան»ը, որուն ծնունդը կ'սպասես մէջդ՝ հետզհետէ պիտի աճի եւ զարդանայ ու ի վերջոյ տիրէ քեզի: Առիկա կեանքիդ մեծագոյն յաղթանակը պիտի ըլլայ իմ կարծիքովս: Դիտեմ նաեւ, որ զանազան ընդունակութիւններուդ չնորհիւ, պիտի յաջողիս բարեկեցիկ ապագայ մը ապահովել ընտանիքիդ: Այդպէսով, առանց դժուարութեան, պիտի կրնաս պարկեշտ եւ առաքինի կեանք մը վարել: Այս բոլորը, կասկած չունիմ որ պիտի իրականանան: Մնակ ինդրանք մը, — վերջին ինդրանք մը կը յամառի դալ դրչիս տակ, — որ քու հայեացքդ ալ կրէ նման պատուաւոր բարեշրջում մը,— որ համակրութիւններդ չերջադարձ մը կատարեն, հոգ չէ թէ որքան դանդազ, եւ բախտաւորներչն, դեղեցկներչն, համբաւաւորներչն, բարձր դասերու առանձնաչնորհեալներչն զատեն դէպի խոնարհները, դէպի զրկուածներն ու թշուառները, որոնք, վասն չէ թէ ուղղակի կամ անուղղակի՝ բայց զոհերն են միւսներուն:

«Ցետոյ, ուրիշ ինդրանք մըն ալ: Կը վախնամ թէ այս տարօրինակ ճամբորդութիւնս չպատճառէ ինծի որ կարենամ մասնակցիլ մեր պարտքի հաշուեյարդարին: Եւ խղճիս վրայ չեմ ուզեր կրել պարտական մնալու բեռը: Ուստի յոյս կը կապեմ քեզի, սիրելի՛ Տիրան: Մի՛ ըսեր թէ այդ գործը զօրաժուելդ քու առողջանալուդ համար միայն, հետեւաբար արդէն քեզի կ'ներչոյ անոր ամբողջական հատուցման պարտքը: Առիկա դէս պիտի զբաղէր այն մեծ մխիթարութենէն զոր ունիմ հիմա, խորհելով թէ քու ապաքինմանդ համար ես ալ պզտիկ չանք մը

քրի: Ուրեմն ընդունէ պայն որպէս երկուքին պարտքը, որ մինակդ հատուցանել կը սիրտնուս դժբախտաբար:

«Մեր պարտքին 3000 ֆրանքն ալ, կամաց-կամաց եւ նամակով կը ղրկես Օր. Լիլէթին, որուն բնակարանի հասցէն պիտի դանես ներփակուած թղթիկին վրայ: Ան կը ճանչնայ մեր բոլոր պարտատէրները եւ հետզհետէ կը վճարէ անոնց բաժինները: Օր. Լիլէթին ղրէ «Ֆրանկի մէկ բաբեկամին կողմէ»... Չնորհակալութիւն յայտնելով իրեն երկուքիս անունով, իր ազնիւ եւ անձնուէր վարմունքին համար, բայց առանց քու հասցէդ տալու: Շնորհակալ կը մնամ, եթէ այս վերջին բաղձանքս Ձոյ-նուիրեամբ կատարես:

«Ես ուրեմն... մնամ բարով, Տիրանս, կարօտով կը համբուրեմ քեզ. կը համբուրեմ Նազելիիդ այտերը եւ մօրը, քու նոր մայրիկիդ ձեռքերը:

«Հաճէ միշտ քու բարեկամդ, ընկերդ, եղբայրդ նկատել

ՖՐԱՆԿԻԻԼԸ»

Այդպէս մը կարդալէ վերջ ծալեց նամակը եւ պահանը հասցէագրելով փակեց, ղրկելէ մեքենական չարժուելով: Ցանկարծ դղաց թէ դլուխը ծանրացեր էր անասանելիօրէն եւ լանջքին տակ՝ սիրտը կը չորնար ու կը կոտրար: Չիդներու եւ մտածման երկարատեւ պրկում մը պարտադրեր էր իրեն նամակը եւ հիմա, որ ուարտած էր պայն՝ ցաւտրիճ խանդչնք մը կը պատէր դինք: Եւ այս եղերական ապատումէն կը ձանձրանար, կը դատնար, կը վրդովէր: Ու երբ այդելուներու պահուն, Լիդէթի մօտենալը նշմարեց հետուէն՝ հավիւ չայողեցաւ ժպիտ տուեր մը բերել իր դէմքին.

— Եկա՞ր, սիրելի օրիորդս, բայց չէ՛, «սիրելինս» պիտի ըսէի: Ի՞նչպէս ալ չարմարցուցեր ես, որ հատատացեր են խելքերը...:

— Ի՞նչ ընեմ, այլապէս պիտի չարտօնէին որ քեզ տեսնեմ: Բայց ուրախ եմ որ քեզ հոս փոխադրեր են: Վերջապէս ազատեցար այն դժոխքէն: Հոս քանի մը օրէն

կ՚առողջանաս եւ տուն կուգաս, մե՛ր տունը, քու եւ իմ տունս: Դիտե՞ս, ես ամբողջ գրամը գործուցի եւ, ա՛լ բան չենք պարտիր քաքօճին... հիմա դուն ի՞նչպէս կը զգաս:

— Ե՛ս, ես ոչ լաւ եմ ոչ դէշ: Բանտին մէջ քիչ մը մսեցայ: Թերեւս հիւանդութիւնս ծանրանայ, թերեւս...

— Ա՛խ, դուն նորէն սկսար անգութ ըլլալ...: Բայց ո՞րքան ապուշ էլ ես, ա՜հ, ի՛նչ անխելք անատուն էլ ես, որ չհասկցայ բանտին մէջ, երբ ա՛յնքան տաք էիր դուն եւ կը քրտնէիր, այնքա՞ն կը քրտնէիր... ինչքա՜ն յիմար էլ ես, որ չհասկցա՛յ...

— Կուլա՞ս, բայց ինչո՞ւ կուլաս, Լիզէթ, ինծի՞ համար կուլաս: Ըսէ՛ նայիմ, կ՚արժէ՞մ ես քու արցունքդ: Շա՞տ–չատ, չատ–չատ... պիտի... մեռնիմ, հիմա ըսէ նայիմ, կ՚արժէ՞ լալ, նոյն իսկ տխրիլ ծերացած եւ խարխուլ տղու մը համար, որ չդիմացաւ հասարակ ջերմի մը եւ մեռաւ, որ անճնասիրաբար, պարտքը չուռած՝ մեռա՛ւ անամօթը...

Լիզէթ փղձկեցաւ խուլ հեկեկանքներով եւ ձայնը յանդիմանական չեզո՛ մը ունէր, երբ ըսաւ.

— Դուն անգութ ես, դուն չար ու անզգամ ես, իմ պզտիկ ամուսինս, խնդացնելու համար ըրած կատակներդ անգամ մարդու սիրտ կը ճանկրտեն, մարդ կը լացնեն...:

ԺԲ.

Տարտամօրէն կը յիշէ Ջրանկիւլ, որ Լիզէթի տուած իր վերջին պատասխանները կցկտուր էին ու ցամաք: Կը յիշէ որ իր բոլոր ճիգերուն հակառակ, չէր կրցած լրացնել «վաղը կը տեսնուինք» նախադասութիւնը, երբ աղջիկը դինք համբուրելէ վերջ կը մեկնէր, կրկին եւ կրկին պատուիրելով իրեն որ հոգ տանի ինքզինքին, որպէս զի չուտով առողջանայ եւ տուն դառնայ:

Տրտում ու խոնաւ աչքերը սեւեռեց դէմի պատուհանին: Անկէ դուրս անհուն եւ անթափանց խաւար մը կը սիրասփռէր, մինչ ներսը, ելեքտրական լամբարներ,

լուսավառ չատրուաններու բռնկումով կարծես՝ կաթնադոյն պայծառութեամբ կ'ողողէին ամբողջ սրահը:

«— Վաղը պիտի արթննա՞մ արդեօք», չշնչաց յանկարծ:

Ու բնազդօրէն մտածումը երկնցաւ վաղուան արշալոյսին: Աչքերը յառած պատուհանին եւ փորձեց հորիզոնի մը վրայ երեւակայել իր տեսած ամենաչքեղ արշալոյսներէն մին: Եւ չպզեցաւ, դիշերային այդ սեւ մթութեան մէջէն, հրաշագեղ արեւածագի մը ուրուագրծուիլը նշմարել կարծելով: Ահա վարդագոյն կամ մանիշակագոյն մշուշ մը, որ տակաւ կը պարարտկէր հանգիպակաց բլրակողին գահիճները, ուր սէգ ու բարձրաբերձ բարտիներ իրենց նիզակաձեւ կատարները կը ճօճէին երկնքին դէմ: Եւ անոնց ողորկ բուներուն արանքէն, ոսկեկարմիր հորիզոնը կը բոսորէր հետզհետէ, մինչեւ որ արեւը, արիւնակոյ աչքի մը պէս բացուելր աշխարհի վրայ: Այո, զեղեցիկ եւ հրապուրիչ էր իր մարտածման երկնաբեւոյթը եղող այս պատկերը, եւ ինք, կարծես չլացած անոր գրաւչութենէն, թարթեց աչքերը անդամ մը: Ու երբ բացաւ զանոնք, պատուհանին դուրս՝ խաւարին սեւ վարագոյրը դարձեալ կը ծածկէր հրեղէն ու գունաւոր արշալոյսը: Աւելուր, սրբուեր էր հրաշալի երկնաբեւոյթը:

Բայց ինք այլեւս չէր լսեր չուրջի հեւանդներուն հծծիւնները եւ չէր տեսներ սպիտակ հագած ճերմակ աղջիկներուն անչուկ երթեւեկը: Իրեն այնպէս թուեցաւ թէ հարթ անապատի մը կամ մթագոյն անտառի մը ամայութեան մէջ, ինք կը պտտկէր առանձին, անհասանելիօրէն հեռու մարդկային որեւէ սառեւթէ եւ կենդանական որեւէ չունչէ: Միայն, ճիշտ իր դէմ, կը յամառէր մնալ լուսամուտի մը մակերեսի ուրուագիծը, որուն վրայ կ'արտացոլային կենդանի պատկերները Սառայլին, Վաբդանոյլին եւ Ղազարոսին: Անոնց դէմքերը կ'տպրէին կարծես, անոնց չբթները կը թրթռային եւ աչքերը կաթլային իր վրայ: Ու ինք անթարթ նայեցաւ անոնց, առանց կարենալ անոնցմէ բաժնելու, զարձնելու իր աչքերը,

մինչեւ որ անոնք լեցուեցան արցունքով եւ նայուածքը սուղուեցաւ, խեղդուեցաւ այդ աղի ու պղտոր կաթիլնեւրուն տակ: Եւ խուլ ու խորունկ ու անզուսպ հնձկտուք մը փրթաւ թոքերէն ու խուժեց դէպի կոկորդը: Կապտած եւ քիչ մը ուռած չբծունքները սարսռացին ցուրտ դողէ մը: Ցանկարծ, վիթխարի ալիքի մը չառաչը կարծեց լսել: Կարծեց տեսնել անոր կուտակուիլը արազօրէն իրեն մօտեցող հսկիզոնին վրայ եւ անկէ չզիտցաղերծուիլը կարմրափրփուր յորձանքներու՝ որոնք ահեղ մոլեգնութեամբ կը խուժէին ամէն ուղղութենէ եւ դէպի զինք: Անոնց հրաշէկ փրփուրին մէջ մարդկային մարմիններ եւ անդամներ կը թաւալէին եւ խեղդուողներու ճիչերը կը թաղուէին: Ֆրանկիւլ իր երկու ձեռքերով սաւանը ճանկրտեց, բայց մեղմօրէն: Այդ ահարկու կոհակին մէկ թեւը յանկարծ նետուեցաւ իր հարազատներուն խանդն ու զորովը, անոնց պատկերներուն մէջոցով իրեն մատուցանող պատուհանին վրայ: Եւ միջոցը, կամ թերեւս իր ականջները մխայն, լեցուեցան չախչախուող ապակիներու ժխորով:

Այս պահուն էր որ, քիչ անդին, անարի մը վրայ չնչմաչափ մը ցնցող հիւանդապահուհին դլուխը դարձուց, անհասկնալի բայց ցաւագին բացագանչութիւն մը լսելով: Ֆրանկիւլի դէմքը խաղաղ էր եւ լոկ անշարժ: Աղչիկը մօտեցաւ նախ վարանումով, յետոյ աճապարելով: Եւ տղուն բաղկերակը վնտռեց անմիջապէս: Անոր ձեռքը սաւանը կը սեղմէր տակաւին: Ու երբ վերցուց զայն՝ բնականէն աւելի ծանր ու ցուրտ թուեցաւ ան իրեն: Բայց իր կասկածը փարատեցաւ մխայն այն ատեն, երբ ձախ ականջին տակ՝ տղուն սիրտը խօսեցաւ իր վեհաշուք եւ չարաղոյժ լռութեամբ:

Այն ատեն, ձերմակ հագած աղջիկը սպիտակ սաւանը քաշելով վեր, ծածկեց Ֆրանկիւլի դլուխը եւ դաղանօրէն խաչակնքելով, ոտքի մատներուն վրայ հեռացաւ, բժիշկին տեղեկացնելու մահիճի մը պարպուիլը, որ, ապատ անկողին մը կը նշանակէր յաջորդ հիւանդին համար...:

ՍՊԻՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

THE LYNCHING

Day dawned, and soon the mixed crowds came
to view
The ghostly body swaying in the sun:
The women thronged to look, but never a one
Showed sorrow in her eyes of steely blue;
And little lads, lynchers that were to be,
Danced round the dreadful thing in fiendish glee.

CLAUDE McKAY

1933

ՍՊԻՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ամառնային ճերմակ օր մըն էր։ Կապոյտաւուն–ճերմակ երկնքին խորը ճերմակ–ոսկեգոյն արեւ մը կը բոլներկր դեղնավառ բոցեղէն ժանիքներով։ Այդ հրաշէկ ճառագայթներէն յորդ ու բարբարոս ջերմութիւն մը հեղեղուելով տանիքներուն վրայ եւ հոսելով ասֆալտուած կամ սալարկուած փողոցներուն մէջ, կը վերածուէր հրաշունչ ծանրաքարշ հոսանքի եւ թափանցելով մարդոց հանդերձներէն ներս, կը կպչէր անոնց մարմիններուն։ Եւ անցորդներուն հետ ու անոնց չուրջ կը քրտնէր ու կը հեւար կարծես միջո՛ցն ալ, խոնա՛ւ, տա՛ք, թանձր արտաշնչումով։

Այդ կրակէ չունչին հեղձուցիչ յորձանքին տակէն կը քալէր առանձին, Լընոքս պղտոտային դարվար, խանութներու առջեւ խմբուած եւ ազմուկով ու քրքիջով խօսակցող սեւամորթներու անտարբեր ակնարկներուն մէջէն։ Եւ ի դուր կը փորձէր յարակցութիւն մը յայտնաբերել անոնց դրեթէ համամման եւ արտայայտութենէ դուրկ դէմքերուն եւ վճիտ աչքերուն, յարաշարժ, կենսաշունչ բրբերուն եւ պայծառ ու տրամօքէն թափծուտ նայուածքներուն մէջէն։ Մինչ պարտասած արեւին հրաբորբոք, կրքոտ վայրկեանքէն՝ միջոցը կ'ինկնէր փողոց եւ կը փոխէր մարդոց ճակատներուն ու կը չոքէր անոնց թոքերուն։ Ինկնէնքը կը սղոսկէր մարդոց քրտինքէն թուլացած մորթին նեբս եւ կը հարուածէր, կը հաշմէր անոնց անդամները մեղկութեամբ, ծուլութեամբ։

Միջոցի այս հեւքին եւ մարդոց անձանձիր տրտունջներուն մէջէն, յանկարծ, պղինձէ թաւ ու խորունկ ձայն

մը ալիք–ալիք երկնցաւ, ծաւալեցաւ լայն ոստումներով ու դրաւեց չրջապատը: Հեռուն դղրդացող, ճարճատող լերան մը աղիքներէն խուսափած աղաղակ մըն էր կարծես, անղնդային եւ յուզուած ու խռովիչ:

Երբեմն կը խոնարհէր ձայնը հեղ ու բարի մրմունջներով: Նիհար եւ յոդնաբեկ ուռենիի մը տրամասիւղ տատանումներով կը հեծէր այն տաեն, երկչոտ ու վշտահար: Ցետոյ կը բարձրանար, կը կարծրանար դանդաղօրէն: Կ'ուռէր ու կը զայրանար հեղհեղուկ, բայց միշտ զուսպ, միշտ չղթայուած: Մինչեւ որ իր թաւալումը հեծեծելէն, գոռալէն, մռնչելէն հասնէր որոտման: Հեռուէ՞ն, չատ հեռուէն եկող որոտումի մը գոռ արձագանգին, եւ անղնդայի՞ն, եւ յուզուած ու խռովիչ:

— Եոքանա՛ն, Եոքանա՛ն...:

Ուրկէ՞ աստուածային Մկրտիչին աւանդաշուք պատկերը ցցուեցաւ երեւակայութեանս մէջ, վազրի բծաւոր մորթով իր մերկութեան ամօթը պատած եւ իրր առաքեալի գաւազան՝ անտաչ ոստերով ծառի հաստ ճիւղ մը սեղմած ձախ ձեռքին մէջ: Սակայն անդրադարձայ անմիջապէս, թէ նմանութիւն պիտի չդանուէր մարգարէին խիզախ անապատականին ահեղ եւ անկաշառելի Զայնին եւ այս խոնարհ երգիչին միջեւ: Թուեցաւ ինծի, թէ նոյն իսկ Ուայլտ Սալոմէին արծաթէ ափսէին վրայ հանդչող անոր կտրուած գլուխին արիւնթաթախ կոկորդէն՝ մեղքը նզովող եւ ոճիրը նչալակող այդ մարտադուռ Զայնը պիտի թնդար հրաբուխի ահարկու ուժգնութեամբ եւ մոլեգին մրրկին անսանձ զայրոյթով: Եւ անոր խօսքերը պիտի պայթէին Սինայի կայծակներուն ցասումով ու պիտի ըլլային անոնց չափ գալարուն եւ վայրի ու հրեղէն:

Իսկ տարօրէն հանդարտ էր ասիկա: Թէեւ բողոքի եւ պարսաւանքի նուաղուն երանգներ ունէր այս ձայնը եւ իր թրթռումներով չաբչարուած մարմինի մը տաժանքը եւ արիւնլուայ հոգիի մը եղերերգը կը բերէր՝ բայց այնքան հանդարտ էր ան, այնքան աղնուօրէն խոնարհ,

որ դժուար էր ճանչնալ ու սահմանել այդ անյողդողդ չէչոին տարողութիւնը: Եւ քմահաճօրէն, խօսքերը կը պարէին անսովոր երգին զուսպ ելեւէջներուն վրայ.

«Մանկահասակ, լայնիրան
Կոճղ մը կար ծեր կաղնիի,
Գետին եզերքը դեղին···:
Օր մը մանուկ մը բերին
Դեղին եզերքը գետին.
Կոճղին վրայ կաղնիին
Այն մանուկը կը դողար,
Այն մանուկը կը հեծէր···»:

Ու տակաւ կը մօտենար ձայնը: Եւ երբ յանկարծ անկիւնէն դարձայ դէպի կողմնակի փողոց մը, բախեցանք իրարու, ես եւ այս երկրին վերջին տողերը:

Անոնք երկուք էին:

Գոց պղնձագոյն մորթը իր սեւ խորշոմներուն եւ ծալքերուն տակ կը թաղէր մեծին տարիքը: Մութ մանիշակագոյն հասուն չրթներ ունէր ան, իրենց միսերէն պարպուած: Այտոսկրները կը յիշեցնէին ծալեզերեայ այն լերկ հրուանդանները, որոնք ծեծուած եւ հալած կ'երեւին յորձանքներու հարուածներէն: Իսկ աչքերը կը նմանէին մռայլ լճակներու, ուր լուսնին ցոլքերը կը թաւիշն դարշ, կխասթափանց ապակորմի մը կռնակին փչրուելէ վերջ, հառնող մամի վերջին առկայծման նմանող մելամաղձոտ նայուածք մը տալով անոր: Ակռաներուն սպիտակ պարխպը փլուզած, խորտակուած էր տեղ-տեղ, եւ դէղնաչաղ թախիծ մը իր մադիւները մըխրճած էր անոր դէմքին, խորհրդանիշ, մինչեւ երակները կարծես, մինչեւ վերջին օդակը իր ողնասիւնին: Սրմատէն կացինով կտրուած վիրաւոր ոտ մըն էր ձախ ուսը: Եւ բազուկին տեղ՝ թանձրացած ստուերի պէս երեքուն՝ կը տատանէր բաճկոնին կարկտնուած պարապ թեւը,

պարտուած դրօշակի մը ամօթահար, անկենդան ծածանումով...:

Անոր ալ ձեռքէն բռնած, փոքրը տասնամեայ մանուկ մը կ'երեւէր, ցնցոտիներու տակ թրթռացող պատառ մը մարմինով: Նեղ եւ ցից ուսերուն ճակատ մը ունէր ան: Խորը սուզուած աչքերուն պսպղուն սպիտակութեան մէջ անանուն, անորոշ սարսափ մը թաւած կը ծփար եւ զարնող դաշոյնի մը պէս կը փայլէր ամէն թարթելու: Գորշպղնձագոյն չրթունքը նուրբ էին ու լեցուն եւ առանձինը ձիւնի սառած կաթիլներու կը նմանէին, կարծես կըզսուած աներեւոյթ զապանի մը կոկորդին չուրջ: Նայուածքէ նայուածք եւ մայթէ մայթ վախչող անհանդիստ, պճլտուն, վախկոտ բիրերը, անթարթ, մեռած իրեր կը վնասէին, անոնց վրայ հանդչելու համար պահ մը:

Այդպէս հանդիպեցան անոնք ինծի, երբ ես դարձայ անկիւնը: Եւ բարեկամօրէն ժպտելով, փայփայանքի մը հետ արծաթ դրամ մը ուղեցի ձգել տղուն բռնած թիթեղէ դաւաթին մէջ: Բայց ան ապաստանելով մեծին սըրտունքներուն տեսէ, փարեցաւ անոնց եւ ճչաց դողահար սուր ձայնով մը.

— Ձէ՛, չէ՛, չե՛մ առներ, պիտի չառնե՛մ...:

Եւ աչքերուն չկնճ ճերմակին մէջ ծուարած սոսկումը հալեցաւ քինախնդիր կայծի մը կրակէն: Ցանկարծօրէն ան դարձաւ թշնամական եւ նայուածքը խոժոռ ու ոխակալ սառոյց մը հաղաւ:

— Մի՛ վախնար, պզտիկ տղաս, մի՛ վախնար, այս աղնիւ պարոնը քեզի պիտի չվնասէ: Խօսեցաւ մեծը եւ մատներով զգուեց փոքրիկին նորաբոյս դանդուրիները:

— Կը վախնա՞յ, բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառ կայ վախնալու որ... Հարցուցի, մեւնոյն ժամանակ ժպտիլ փորձելով պզտիկին:

— Օ՛, ոչինչ, զրեթէ ոչինչ, եղբայր· երեսայ է տակաւին եւ կը վախնայ ճերմակներէն: Զարմանալի է,

չէ՞, որ ճերմակներու այս երկրին մէջ ան կը վախնայ ճերմակ մարդոցմէն, աւելցուց ան դաղարի պահէ մը վերջ դառնօրէն, բռնօրէն ծիծաղելով։

Կ'երեւի ապշութիւնս մառնուեցաւ նայուածքիս եւ ան լրջացաւ անմիջապէս։ Եւ տարտամ, սառեւթային արտմութիւն մը լեցաւ ու տարածուեցաւ անոր մթապատ դէմքին վրայ, երբ ինքնապուսպ ճիղով մը շարունակեց.

— Ճերմակները չատ անդութ եղան մեզի հանդէպ, եղբա՛յր... ճերմակները չատ դէշ վարուեցան այս պըղտիկին հետ, մեզ բոլորիս հետ...։ Բայց ներեցէք, պարոն, մենք երթալու ենք ալ։ Եւ չնորհակալ եմ, մեծապէս չնորհակալ եմ ձեր բարութեան համար։

Ու հեռացան անոնք, ձեռք ձեռքի։ Ու հեկեկալէն կը հեռանար անոր երգն ալ, մինչ բառերը դեռ կը հասնէին ինծի հատ-հատ, անոր թաւ ու պղնձային ձայնին քմահաճ ելեւէջներուն վրայ.

«Եւ խեղճ մանուկը թոթովեց.—
«Էլի, էլի, լամա, սաբագտանի»...
Բայց շարժեցաւ եօթը մեծ բիրերը.
Մայրը նուաղեցաւ ցաւէն պռոալով.
Իսկ անոնք իրենց խոշոր բիրերով
Շաղեցին տղուն մատղաշ միսերը
Խմորի պէս, անոր անմեղ արիւնին մէջ...։
Օ՛, այո՛, եղբայրներ,
Մանուկին մաճուր եւ տաք արիւնին մէջ,
Անոնք շաղեցին անոր անմեղ միսերը
Խմորի պէս, իրենց հաստ բիրերով,
Եղբայրներ...»։

Բ.

Անկէ վերջ, սեւամորթներու այդ ծանօթ թաղին մէջ, մենք յաճախ հանդիպեցանք իրարու։

Անոնց օտարոտի երեւոյթը եւ անսովոր վարմունքը նոյն իսկ իրենց ցեղակիցներուն չընդառաջին մէջ, խորհեցայ թէ կրնային արդիւնքն ըլլալ թաքուն ու ահաւոր ողբերգութեան մը, որուն տարբեր դրուագները անցեալին սաւառնելով դէպի ներկան՝ դաժան մղձաւանջի մը բերած տուայտանքով կը թունաւորէին անոնց օրերը։ Ի՞նչպէս, առանց ճանչնալու զանոնք, յաղթահեցայ համակրելի ինքզինքս, թէ մեր ճակատագրերը երկուորեակ եղբայրներու հարազատութիւնը ունենալու էին զրկանքներու, հալածանքներու եւ թշուառութեան իրենց մասնայատուկ նկարագրով։ Չնմ դիտեր իրապէս։ Միայն կը յիշեմ թէ անկէզ բարեկամութիւն մը ծլեցաւ մեր մէջ եւ հեռուէն եւ օրացաւ, եւ խորացաւ ամէն յաջորդ հանդիպումէ։ Մինչեւ որ յատակօրէն տեսայ եւ ուժգնօրէն զգացի անոնց հոգիներուն սպիտակ մաքրութիւնը, որ անդրադարձ ցոլացումներով կը պատէր, կը սրբէր զանոնք, եւ անոնք կ'ըլլային ձերմակ, հրեշտակներու թեւերուն պէս, առաջին ու չբիականացած սկրբուն պէս ձերմակ...։

Իսկ հօր երդին տխուր կարկաչը կը լսէր չրթներուն եւ անբացատրելի երանութեամբ մը կ'ողողուէր դէմքը երբ հեռուէն կը նշմարէին պիս։ Եւ զաւկին նայուածքին վաթթուած մթին սարսափը կը քակուէր ու կը հալէր, պրկուած դէմագիծերը կը պայծառանային ու կը թաղուէին լայն ու խորունկ ժպտի մը գիրկը։

Այսպէս դիմաւորելինք գիրար աշնանամուտի այդ արեւոտ յետմիջօրէին։ Պահ մը խօսակցելէ վերջ, առաջարկեցի որ միասին քալենք քիչ մը, եթէ արեւէ արգիլք չկար։

— Այսինքն, եթէ ժամանակնիդ կը ներէ, աւելցուցի։

— Ա՛խ, ինչ ալ ընենք, չենք կրնար ուրանալ որ իրա-
պէս հարուստ ենք այդ կողմէն, չենք կրնար ուրանալ,
կրնա՞նք, տղա՛ս, չխտակը ըսէ, եւ ան ծռեցաւ դէպի
փոքրիկը իր հնչեղ քրքիջով եւ դէմքը ծամածռելով:
Պատմէ՛ եղբայր էնտիկն թէ մեր ժամանակը սարսափե-
լիօրէն ներողամիտ է, հա՛յտէ, սկսէ՛ նայիմ տղաս,—
ու ան խոնարհեցաւ պզտիկին վրայ հաւանութիւն հայ-
ցող պաղատական ակնարկով մը:

— Հա՛րիւր, հա՛րիւր, կրնանք ընկերակցիլ իրեն-
պարոնին խորհիլ տալու չենք որ ինք գուճաւոր*) է, եւ
չարաճճիօրէն խնդաց տղան:

Մտանք Սենթրըլ Փարք: Հիւսխայլին մասին մէջ,
լճակի մը կարապուած եւ անհաւասար անդամները կը
փուռին ցանուցիր: Եւ զոյգերով,— սէրով ու ցանկու-
թեամբ բևեռաւոր նաւակները, անոնց ծիսուն ու կանաչա-
ւուն մոլթը կը ձեղքէն հարթած ղեկերով: Արեւը հոն կը
թօթուէ ճառագայթէ իր վարսերը, ու փրթած լոյսէ մա-
զեր, կտրտած ասեղներու պէս թափելով վար՝ կ'ոս-
ոտան ալիքներու կռնակին, գալարէ գալարէ կը քըս-
չին ակնթարթներու վրայ թաւած: Երբեմն, չուարած
խուրձ մը անոնցմէ, մարդին կամ ծառի մը տերեւնե-
րուն վրայ ձերմակ կարկատան մը կը կարէ: Ուրիշներ,
յիմար աճապարանքով զիրար կը ծածկեն մեր աչքե-
րուն մէջ:

Անհոս նստած ենք կողք կողքի: Վարը, կարծես
գաղտնօրէն ժամադրուած, սիրոյ եւ կարօտի խանդոտ
փարումներով մեկնօրէն կը հծծկեն եւ կրծոտ տարփան-
քով կը համբուրուէին ջուրն ու ցամաքը:

Սիրահարութեան այս քմահաճ պատկերս դուարճալի
մանրագէպ մը յիշեցուց ինծի, զոր պատմելու համար
դարձայ տարկց բարեկամիս: Բայց կաթուածէ զար-
նուածի պէս վրէժեցան տրամադրութիւնս ու բառերս:

---

*) Սեւամորթի հոմանիշ ածելի փափկանկատ բառ
մը:

Ինչո՞ւ այդպէս էր ան, լարուած իր բոլոր ջիղերով եւ աչքերը սեւեռած ջուրին, աչքերը մխրճած ջուրին: Ի՞նչ կար հոն: Եւ ինչո՞ւ կուլար ան: Կուլա՞ր, ձեռքով սեղմած գլխաուուած ուսը, դալարելով, ճմրթիկելով զայն ինքնամոռաց, անբացատրելի եւ անդուլ ոխակալութեամբ մը:

Եւ վայրի խաուրթիւն մը կ'արտայայտէին դէմքին սառած կնճիռները ու երակները, որոնք ոչ իսկ աննշմարելի կծկումէ մը կամ դողէ մը կը չարժէին: Կարծես ան արձանացած, մարմարացած մարմնացումն էր Սոսկութին: Աչառոր ողբերգութեան մը խաղարկման եւ ապրումի տառապագին պահու մը՝ կախարդական ճգուռով քար կտրած անդրի մըն էր կարծես, տակաւին կենդանի բարախուսով:

Ու թերեւս երկիւղէս, կամ յուզումէս, կամ թերեւս սարսափէս պիտի պոռայի, պիտի ճչայի եթէ դեռ չամաոէր, դեռ ահաբեկէր զիս այս անօրինակ եւ անմխրճունչ եղերերգը: Բայց կարծես ան զգաց տագնապս եւ չըննչաց իմ կողմս: Միակ ձեռքը հանդչեցուց ուսին եւ պահ մը անխօս նայեցաւ ինծի: Վերին շրթունքով սեղմեց հեկեկանքը, մինչ բերնին երկու անկիւնները ցաւով կը կախուէին վար: Ցայտնօրէն, կը փորձէր խլեակ ինքզինքին եւ կը չանար խօսիլ: Այդ ցաւագին պայքարին մէջ իր չաղթանակը ամէնէն առաջ աւետեցին աչքերը, որոնք նախ թարթեցին եւ ապա կծկուեցան չատ մեղմ ժպիտով մը: Ձեռոյ չարժեցան չրթունքը: Եւ յղկուած ափամանդի ձողերու պէս՝ իր այտերէն վար երերացող եւ շնչող արցունքի տակ ու փայլուն գիծերը կոտրտեցան, երբ վերջապէս ան յաղողեցաւ տրտում ժպիտով մը փչրել ճակատին եւ երեսներուն վրայ սառած սոսկումը:

— Հաճէ ներել ինծի, եղբայր էնոխ: Բան մը չունիմ, իրա՛ւ որ բան մը չունիմ: Միայն քիչ մնաց ինքզինքս պիտի մոռնայի: Սրգէն մոռցայ թէ դուն քոմս էիր: Ներէ որ մոռցայ թէ դուն քոմս էիր: Ճշմարիտ կ'ըսեմ որ չափազանց պիտի ցաւիմ եւ ինքզինքիս բնաւ պիտի չներեմ, եթէ առանց պիտանալու վախցուցի իմ միակ

ճերմակ բարևկամս։ Եւ հիտակը ըսէ, չա՞տ տարօրինակ կ'երեւէի։

— Ատոր նման բան մը։ Վստահ եմ թէ տարօրինակը երբեք այդքան որոշ կերպով չեմ տեսած որեւէ մէկուն վրայ։ Եւ հաւատա որ ցաւը եւ զարհուրանքը ճանչցեր եմ իրենց ամէնէն ահռելի ձեւերուն մէջ։ Իրապէս զարմանալի վիճակ մըն էր։

— Կը խորհիմ թէ ճիշտ ես, եւ մանաւանդ, զարմանալին կամ դժբախտութիւնը այն է, որ չեմ զգար թէ ե՛րբ եւ ո՛ւրկէ կուգայ ան։

— Թերեւս մեր չուրջը բան մը պատահեցաւ, որ քեզ յուզեց կամ գրգռեց կամ վերջապէս հին յիշատակ մը արթնցուց մէջդ։

— Ոչ, մեր չուրջը չէ··· այլ սա Լուբրէն խորէն տեսնուածդ պատկերները։ Անշուշտ միշտ կամ ամէն տեղ չէլլար. երբեմն կը պատահի եւ անակնկալ կերպով, երբ Լուբր մը եկերքը դտնուիմ։ Հիմա ալ չգիտցայ թէ ինչպէս սա պզտիկ ալիքները գիս տարին հեռո՛ւն, մութ ու խորունկ դաներէ, բարձր լեռներէ, խոշոր եւ անճնաւոր քաղաքներէ անդին, ուրիշ Լուբր մը եղերքը, ուր կըտուած մեծ ծառի մը հատ կոճղը կը ցցուի մերկ ու չոր եւ արեւնով պատած···

Այդ պահուն, փոքրիկին սեղմօրէն փակ շրթներէն խուլ բայց լսելի հծծիւն մը տահեցաւ դուրս։ Նայեցանք անոր երկուքս ալ։ Անոր աչքերը կծկուեր, մանրացեր էին, իրենց կիսախուփ կոպերուն մէջէն հազիւ երկու կաթիլ արցունքի նեղ անցք մը ձգելով։ Անոր խորհուրդն ալ, լճակի սողոսկող ալիքներուն հետ՝ վաղեր էր հեռո՛ւն, որովհետեւ ան չընչաց բարձր. եւ դողդոջուն ձայնը մտեցաւ կարծես ու սրսիաց բառերուն հետ.

«Մանկահասակ, լայնիրան
Կոճղ մը կար ծեր կաղնիի···
Կոճղ մը կար ծեր կաղնիի···
Գետին եզերքը դեղին
Կոճղ մը կար ծեր կաղնիի···»

Ու լայն–լայն բացաւ աչքերը։ Եւ յանեցաւ կէսի մը, անծանօթ սոսկումէ մը ուռած, դուրս ընկած բերանով։ Հոն, կարծես իր մտապատկերը կռնզոցկեր էր յանկարծ։ Մենք նոյն իսկ ժամանակ չունեցանք երեւակայելու թէ ի՛նչ կը տեսնէր ան հոն, որ այդքան ահաբեկեց, այդքան զարհուրեցուց զինք։ Որովհետեւ ան մէկէն իր երկու դողդղացող ձեռքերով ամբողջն կզակից դէմքը եւ փղձկեցաւ անսանձ եւ կատը–կատը ընկոզ հեծկլտուքով մը.

— Հա՛յրիկ, սոսկալի է, հայրիկ, ո՛չնչան սարսափելի է, ո՛չնչան...

Հայրը իր զերկը առաւ ոտքին.

— Չէ՛, չէ՛, իմ քա՛չ տղաս, իմ ազուո՛ր տղաս... չէ՛, նայէ՛, ինձի՛ նայէ, իմ քա՛չ, իմ հերո՛ս տղաս...

Եւ վշտահար ժպիտը, որուն փայլով ան փորձեց գրաւել մանուկը՝ տակաւ հաշմուեցաւ, ընկղմեցաւ ցաւի նոր սահանքի մը թաւալումին տակ։ Դողը որ ուժգնօրէն կը թօթուէր անոր ցամքած շրթունքները՝ խոչորցաւ ու լայնցաւ, հասաւ ու զարկաւ կզակին, կոխկրտեց խորշոմապատ այտերուն դիակնացած կաշին, որ կեանք առած՝ թրթռաց ու ցնցուեցաւ քանի մը անգամ։

— Ահաւոր պատմութիւն մը կապուած ըլլալու է այդ կոճղին, համարձակեցայ թոթովել հազիւ լսելի մրմունջով մը։

— Ահաւոր եւ անմարդկային, եղբա՛յր էնոխ, այո՛... ահաւելի եւ դազանային...։ Այդպէս եղաւ ճերմակներուն դատաստանը... այդպէս եղաւ անոնց արդարութիւնը... Սպիտա՛կ Աբդարութիւնը...։ Եւ երբ լսես ամէն բան, վստահ եմ թէ պիտի համոզուիս որ ճերմակներուն հանդէպ այս պզտիկիս ունեցած առելութիւնը եւ իմ... զառնութիւնս, դէպի կեանքէն աւելի բախտաւորուածները ատուած քէն կամ նախանձ չեն, ճշմարիտ...։

Ձայնը խեղդուեցաւ կոկորդին մէջ, անզօր չհնչելի վերածուած։ Բայց ան չարունակեց, մանր դադարներ առնելով բառերուն մէջ, որոնք արտորուած, չարչարուած, խոշտանգուած հեռուհեռ թանձրացող յուզումի

մը ճմլումին՝ կը դանդաղէին չբաներուն վրայ, կը տա-
տամսէին իյնալ անոնցմէ վար։

— Գիտե՞ս, ես մինչ մուրացկան չեմ եղած։ Կար ժամանակ, որ պզտիկ տնակ մը ունէինք մենք, ցանկա-պատուած պարտիզակի մը հետ։ Բայց օր մը, Աստուած դիտէ թէ ինչպէս, ամէնէն կատաղի, ամէնէն վայրագ զազանները նստեցան մեր դիւղի ճերմակ ժողովուրդին հոդիներուն մէջ։ Անոնք կրակի տուին մեր տունը...։ Եւ նայեցան թէ բոցերը ինչպէս խորովեցին կինս եւ իր նորածինը...։ Կ'լսեն թէ վայրերն ու վարազներն անդամ կը վախնան եւ կը փախչին կրակէն...։ Իսկ մեր դիւղին ճերմակները մեր այրող տան չուրջ կը ցատկըրտէին ցնծութեան ազազակներ արձակելով, ծիծաղելով եւ ծափահարելով։ Անոնց հանած խելագար ազմուկին մէջ կը նուաղէին եւ կը խեղդուէին կնոջս սրտապատառ կանչերն ու նորածին զաւկիս սուր ճիչերը։ Երբ անոնց հոդիները տատապանքին դրկած երկինք բարձրացան եւ տունէրնիս բուռ մը մոխիր դարձաւ՝ ճերմակները իրենց ուրախութիւնը չարունակեցին, իմ եւ այս պզտիկիս չարչարանքները վայելելով։

Ինդրեցի Իրմէն, որ կարելի եղածին չափ մանրամասն եւ ամբողջ ընէ պատմութիւնը։ Եւ ան սկսաւ պատմել։ Մինչ լճին մակերեսը կը խոժոռէր հեզհեզուկ։ Կուռէին ու կը բարկանային ալիքներուն հեզամբոյնջ ու նազելաշուք ծիանգները։ Հովը, լեզուն դուրս ձգած եւ հեւարձակ՝ կը սուլէր ու կը հեւար ցասկոտ։ Արեւը կը մերկանար իր հրեղէն պատմուճանէն եւ կը հագնէր կարմիր, կրակի եւ արիւնի գոյն կարմիր պիւերազգեստը։ Եւ մինչ պատմութիւնը կ'իջնէր հարաւ՝ ամպերու մոխրագոյն կտորներ հալածելու կ'ելլէին արեւը, անոր զաղջ ու դուզ ճառագայթները խանձած...։

Գ.

Հետաւոր, ծայրագոյն հարաւին դիրքը, Մայր Մխսխիթի եւ Մեքսիկեան ծոցին գրկախառնման անկիւնը կը տարածուի Լուիզիանա նահանգը, իր գետերուն ողողատոյտ ցանցով եւ իր բազմաթիւ լիճերուն եւ ճահիճներուն խորհրդաւոր ու գարնող մթնոլորտներով։

Լա Սալի հետախոյզ կրունկներէն նուաճուած եւ անոր մտաներով 1682–ին Լուի Մեծի անունին նուիրուած բամպակի եւ ծխախոտի անծայրածիր անդաստան մըն էր ան, զոր Պօնաբարդ 121 տարի վերջ վաճառեց Միացեալ Նահանգներուն 15 միլիոն տոլարի, Աւստերլիցի խրամներէն խորացնելու համար։

Լուիզիանա նահանգի, կրկնեմ պատուի աւաններէն մէկն է Բօշէլ, կծկուած արեւմտեան եզերքին Փոքրիկ գետակին, որ աւելի վար խառնուելով Կարմիր եւ Սեւ գետերուն՝ կը հոսի դէպի արեւմուտք, մինչեւ Նարոլի օղակուող Մայր Միսսիսիփիի մէկ երակին մէջ։

Եւ Բօշէլի պատրան կը նստի պայտակերտ բաց մոխրադոյն չէնք մը, որ լայնանիստ պատշգամներ ունի ու կոխկրտուած թուխեր ու ծաղիկներ բոլորտիքը։ Տեղատեղ դեռ կանդուն մնացող ցիկերը բնկուներն են հնամեայ եւ ամրաշէն վանդակապատի մը, որ առնօք չըջապատկեր է երբեմնի այդ ճոխ, պճնագարդ ու չոայլ ապրանքը, որուն ճակատի երկու փոշեծածկ պատուհաններէն, հիմա, պայթած ու թափած բիբերով ապրպրկներ անցորդներու կը նային պատատակէն.

«Վարձու կամ ծախու տուն
դիւրամատչելի պայմաններով»

Ծախուին ոչ շատ հետաւոր անցեալի մը, երեք սեռունդներ առաջ՝ այդ եռյարկանի չէնքը հիմնուեցաւ բամպակի մեծահարուստ վաճառականի եւ սեղանաւոր Ուիլիըմ Ճանսընի կողմէ։

Այն օրերուն՝ սեւամորթներու սիրտերը մորթուած հաւերու գլուխներ էին, ճմլուած եւ արիւնլուայ։ Անոնց վերաառուչները իրենց լեզուներուն պատճառը վատահեր էին գալարուն մարակներու, որոնք կը չաչչին եւ կը չառաչչին անխնայ, անողոք ու անձանձիր։ Այն օրերուն՝ մանաւանդ հրապարակներու կամ չուկաներու վրայ ամբոխով կը ծախուէին սեւամորթները եւ անոնց մայրերը ծանր հակերու տակ փլած կամ արտերու ածուներուն մէջ ոզեվար ու հեւասպառ կը ծնէին իրենց զաւակները։

Երբ 1861–ի Ապրիլին, Քաղաքային Պատերազմը հրաբաւ եւ հիւսիսի բանակները կոյր, խուլ ու մոլեգնած երկու ցուլերու պէս եղջիւր եղջիւրի նետուեց՝ Ափրիլեմ Ճանսըն մեռեր էր արդէն, ամբողջ հարաւաւթիւնը կատկած իր միակ զաւկին, Մըսթըր Ուայլթի։

Իսկ սերունդներէ ի վեր անոնց անակառ գործերը կատարող ձերիներու ընտանիքին, Թամսըններու այն չքնաղ գլխաւորը կը կոչուէր Թամ, յայթակղամ եւ անհանդարտ, քիչ մը ըմբոստ երիտասարդ մը, որ անզուակ կը մնար։ Տէրը ամլութեամբ յանցաւոր կը նկատէր կինը եւ կը պնդէր որ երկրորդ ամուսնութիւն մը կնքէ տղան։

Բայց այդ տարին, հակառակ Թամի բոլոր ջանքերուն, լոյսին վազեց զաւակը։ Եւ հայրը խանդարհած իր դպրայարկի կնոջ վրայ, դղուելով, վայելայելով զայն մէկ ձեռքով՝ միւսին ջրաձիգ եւ գողգոջուն մատներով խեղդեց տակաւին ծիծ ու օրօրոց չհասած իր մանուկը, աչքերը արցունքով լեցուն եւ գլուխը բարձին մէջ թաղած։ Ու յետոյ ազօթեց երկարօրէն եւ լացաւ սրտաբեկ ու յուսահատ։

Մր. Ուայթ գայրացաւ կղպուած աչքերով եւ կապոյտ ու ճմլուած վզով այս մանկտյին առջեւ։ Եւ վայրագօրէն խարազանել տուաւ երխտասարդ Թամը։ Ու ինք, իր արեւոտ ու ծաղկաբոյր պատշգամէն այդ բարբարոս մարզանքը զեկավարեց հեթանոսական հրճուանքով մը։ Յաջորդ օրը կրկնել տալէ վերջ պատիժը՝ ան ապդարտեց զերիին.

— Սառկեցնել կուտամ քեզ, եթէ զալ ասիլ ալայ մը չունենաս:

— Տէր, պատասխանեց Թամ եըկիւղած բայց անյոյզ-պողզ ձայնով մը, դուք գնած էք գիս եւ իրաւ է որ ես ձեզի կը պատկանիմ: Դուք կրնաք ծախել իմ մարմինս եւ կամ կտոր-կտոր ընել գիս, եթէ ասիկա հաճելի է ձեզի .... Օրէնքը թոյլ կուտայ որ դուք ընէք այդ բոլորը: Բայց իմ զաւակներուս համար դուք օրեւէ բան վճարած չէք եւ օրէնքը կամ Աստուած իմ վրայ պարտք չեն դներ զաւակները ունենալու, որպէս զի դուք գանոնք ծախէք օր մը...: Այո, իմ չատ յարգելի տէրս, կը համարձակիմ երդուիլ ընել թէ մարդ հաճոյք չզգար ցաւով ու տանջանքով զաւակները ծնուիլն ու մեծցնելէն եւ օր մը, հրապարակի մը վրայ, ցաւով ու տանջանքով անոնց վաճառուիլը տեսնելէն...: Ոչ, իմ մեծասիրտ տէրս, ես երբէք պիտի չուզեմ զաւակներ ունենալ... եւ եթէ ըլլան... պիտի խեղդեմ զանոնք այս ձեռքերով. եւ թող Աստուած ողորմի ինծի...:

Թամ կանգնած էր պինուրի մը պէս անչարժ, թեւերը երկու քովերէն կախ եւ ձեռքերը սպրդեսուն դէմ սեղմած: Ու մինչ կը խօսէր, շրթունքը կը դողդողային, ակռաները կը կափկափէին եւ աչքերէն արցունքը կը հոսէը լեցուն ու փայլուն այտերէն զաբլար եւ պարզ ու անկեղծ դէմքին վրայ ինքնավստահ, անվրդով խաղաղութիւն մը կը ծփար:

Մր. Ուայթ որեւէ ճիգ չընաւ իր ցասումը տանձնելու: Նախ բարկացայտ ձայնով մը հարցուց Թամին թէ լմնցո՞ւց ըսելիքը: Եւ երբ գերին իր վճռական եւ անխռով «այո»ն արտասանեց՝ բռունցքի ուժգին հարուածով մը ան գետին տապալեց Թամը եւ զաւազանը քանի մը անգամ իջեցնելէ վերջ անոր մէջքին, մռնչեց աստմնեսուն մէջէն.

— Դուն պիտի ղրկաս այդպէս խօսելուդ համար: Այո՛, երբ ես իմ հաչիւս փակած ըլլամ քեզի հետ, դուն պիտի ղրկաս նոյն իսկ ծնած ըլլալուդ համար: Եւ ես առանկ բաները դիւրութեամբ չեմ մոռնար...: Այդ քու

զարչելի սեւ կաշիէդ աւելի սեւ օրեր պիտի ցուցնեմ քեզի, սպասէ՛ . . . : Եւ կարծես դիշատիչ կատաղութեան մը թոյնով կը փրփրէին իր բառերը :

Եւ սեւամորթներու հանդէպ անոր տածած խորհրդաւոր ատելութիւնը գոհացում պահանջող անդուլալի կիրքի մը վերածուեցաւ հետզհետէ : Եւ երբ սեւամորթներու ազատագրութեան հրովարտակը արձակուեցաւ 1863–ի Նոր Տարիին՝ Մր· Ուայթ արդէն նախագահն էր հակառիկրօ «Սպիտակ Եղբայրութիւն» Միութեան իր չորրանի մասնաճիւղին :

Իսկ երկու տարի վերջ, երբ սարկաւագներու եւ աւազանավառներու հարաւը վերջնապէս խորտակուեցաւ հիւսիսի յեղափոխական բանակներէն եւ դերեվաճառութիւնը խափանուեցաւ ամբողջ երկրին համար՝ Թէննեսի նահանգի Պուլասկի գիւղաքաղաքին մէջ հիմը դրուեցաւ Քու–Քլուքս–Քլաններու հզօր եւ ահաւոր կազմակերպութեան : Իրենց պատուիրակները մերժող պարտուածներուն դաշտնի բանակն էր ան, որ ահաբեկու եւ անթափանցելի, քանի որ անընդհատ պարեսպի մը նման կը ձգտէր ցցուիլ հիւսիսէն վերջ ազատութեան եւ յառաջդիմութեան դէմ : Իրենց պայքարին երբ միջոց, Քլանները ընտրած էին հակառակորդները չարչարելն ու սպանելը անմարդկային եւ ամէնէն խոժդոժ եղանակներով, յաճախ՝ անոնց տուներուն հրդեհումը եւ երբեմն ամբողջ գերդաստանին բնաջնջումը : Այս ոճիրները անոնք կը ծրագրէին եւ կը գործադրէին որպէս տօնական հանդիսութիւններ, մասնաւոր համազգեստով եւ արարողութիւններով :

Եւ Քու–Քլուքս–Քլաններու Լուիզիանայի «քազաւորութեան» վարիչ «վիշապ» ընտրուեցաւ Մր· Ուայթ, դէպի սեւամորթները անուցած իր անհաշտ ու կատաղի ատելութեան եւ խոշոր հողատէրի դիրքին համար : Այսպէս, Րօչէլի «որջ»ին անդամները սպիտակազգեստ, սրածայր գլխարկներով դահիճներ դարձան, անոր քմահաճոյքին ենթակայ : Եւ առաջին նիստին մէջ իսկ, հին, անմարելի ոխով լեցուն, Մր· Ուայթ ամբաստանեց եւ դա-

տապարտել տուաւ Թամի Եղբօրորդին, տանեւուեթամեայ Պապը:

Այդ առաւոտը, Բօշէլի սեւամորթները իրենց նախկին ակերու վրէժխնդիր առելութեան երկիւղէն նահանջեր էին ուանդին դէպի արեւմտեան ծայրամասերը, ուր իրենց չհնած փայտէ եւ թիթեղէ խրճիթները անկանոն բոլորակ մը կը կազմէին, ճակատնին չրջապատուի սպառազէն պարապին պարզած:

Այդ կողը Բօշէլի զարձուցած էր Թամպընները. Մամուռ կապած անոր փայտեայ դուռը անախորժ ձայնիներ կ'արձակէր ամէն բացուել-գոցուելու: Անոր արտաքին անչուք երեսյթը կը չեշտուէր երկու փոքր ու քառակուսի լուսամուտներով, որոնց ներսէն իրը վարագոյր կախուած թանձր լաթի կտորները, երբ կը վակուէին դիշերը, տնակին կը մօտեցնէին անթափանց, չօշափելի ըլլալու աստիճան սեւ ու խիտ խաւար մը, որ բարկութեամբ եւ թշնամանքով ուռած աչքեր ունէր կարծես...:

Ձեղքուած, ծակծկած տախտակումով մը երկու «սենեակներու» բաժնուած էր հիւղը. ներսէն, ուր խոնարհ, կարկտնուած, քիչ մը ցնցոտի կահաւորումը տըխուր համադրութիւն մը կը կազմէր հին լրագիրներով թերթուած պատերուն, կարծրացած հողէ յատակին եւ հովին ցուրտ քանդքներու չաչխունէն հեծեծող խարխուլ տանիքէն անցնող ադքատ ու ցաւագին օրերու թշուառութեան հետ: Նախասենեակին մէկ անկիւնը, ամենաթեթեւ հպումներէն իսկ դժգոհ եւ դայրացող սեղան մը, պղպած երեք ազազուն սրունքներուն վրայ՝ կարծես կը տքար քրքրուած հսկայ Աստուածաշունչի մը ծանրութեան տակ: Անոր կողքին, Պիչըը Սթոյլ Ազգար Թոմասը, դըրքին տուչին երեսին վրայ, իր քրտինքը կը սրբէր խոնչչենքէն, դաւազանի մը չհնած մխա ձեռքով եւ դէմքին արտայմ ժպիտ մը կախած:

Այդ օրերէն դիչեր մըն էր:

Սեւ ու թանձր ամպերով ծանրացած, երկինքը իջեր, կախուեր էր վար եւ կրծներ էր Բօշէլի ծխնելոյզներուն:

Իրիկնային ցուրտ ու չարաչուկ հով մը, Թամաննեու կնոպաց զուռնն սողոսկելով ներս, զեղնած պատերուն վրայ տատանող Աղբար Թոմասի զունաթափ ու տանջահար պատկերները կը ծեծէր: Բայց յարաճուն, ծանրանիստ յուզում մը բոլորին եւ անհաղորդ կը զարձնէր զանոնք այդ սառնաշունչ զովութեան: Անօրինակ անձկութիւն մը կը ճնշէր Թոմի ընտանիքը:— Անոր կինը երկունքի ցաւերով կը զալարուէր քովի սենեակին մէջ, եւ Պապ, որ կարեւոր չանձնարարութիւն մը կատարելու համար տունէն մեկնած էր չորս ժամ առաջ՝ կ'ուշանար, չէր վերադառնար տակաւին, չարագոյժ ենթադրութիւններու տատապանքին մատնելով զիրենք:

Անհամբեր ու ջղագրգիռ, Թոմ կ'երթեւեկէր փոքրիկ նախասենեակին մէջ, երբեմն կանդնելով սեմին վրայ, նայուածքը սեւ ու նենգաւոր խաւարին թշնամի զիրկը մխրճած: Եւ չուրջիններու աչքերէն արտահոսող երկիւղահաւան սարսափը մխածուլուելով ձեղունէն, թղթածածկի պատերէն եւ դուրսի անթափանց մութէն ցայտող արտառոց, ուրուական երեւոյթներու այլանդակ պարէն՝ կը խուժէին իր վրայ, կը զանակոծէին իր երեւակայութիւնը, որ ուղեկորոյս, սանձարձակ կը խարխափէր ժանտատուէր նախազգացումներու անսահման ճահճախուռն մէջ: Պահ մը, մոռնալով թէ մխանհերը իրենց պաղատագին ակնարկները իրեն սեւեռած, մխիթարութեան եւ կորովի փչրանք մը կը մուրային իրմէ՝ Թոմ յուսահատ ինկաւ սեղանին առջեւ եւ ճակատը սեղմելով Աւետարանին դէմ, ազազակեց արտասուահեղձ ձայնով մը.

— Ահ, Աստուած իմ, մեղի զարձուր Պապը, ի՞նչ կ'ըլլայ, Տէր Աստուած, մեղի վերազարձուր սպանուած հզօրս կենդանի եւ մխակ յիշատակը, կ'աղաչենք, Տէ՛ր Յիսուս, կը պազատանք, զթա՛ մեղի, եա զարձուր Պապը...:

Դուրսէն սրատակեղէք հեծկլտուք մը եկաւ որպէս արձագանգ: Պապի մայրը նստած բանջարի ածուներէն մէկուն մէջ, հողը կ'ոսոխէր իր արցունքով: Զարհուրելի

պատահարի մը ազէտալի նախազգացումով, անոնք չըլ-
թայեր էին տունին, եղերական ապատումներու տուայ-
տանքին կսկիծով, գիտնալով թէ որեւէ վնասուտութ, ամ-
պածածկ ու վտխթրկավար երկնքի մը վրայ ասող մը
քունելու փորձ պիտի ըլլար: Ու կը սպասէին բոլորը: Եւ
կը սպասէր մայրը իր մէկ հատիկ զաւկին, որ օր մը ծը-
նաւ վերակացուին խարազանի հարուածներուն տակ,
քամպակի արտին վրայ, արիւնի մուխ յորձանքի մը մէ-
ջէն...:

Ցանկարծ, հեռուէն արշաւասոյր մօտեցող ամրակնե-
րու դոփիւններըը հասան լսելեաց: Իր ուժերը հաւաքելով,
պապի մայրը կանգնեցաւ ոտքի եւ հպիւս ակնարկը յա-
ռած աղմուկին ուղղութեամբ՝ սարսափահար ճիչ մը ար-
ձակելով վազեց դէպի տուն ու պոռաց.

— Գառնե՛րը, գառնե՛րը...

Դուրս սուրացին բոլորը:

Բլաններու ծայրամոլ տանտիկնի մըն էր, որ եկաւ քա-
ռասմբակ ու անցաւ, խաւարին միապաղաղ սեւութիւնը
ճեղքելով ծխացող ջահերու ծածանող, դիզնաւուն չեզ-
քերով: Անոնցմէ մէկը միայն, իր ձիուն սանձը պրկեց
թամի առջեւ. կէնդանին խրխնջաց ու ցցուեցաւ եաեւի
սրունքներուն վրայ, ուժգնօրէն թօթուելով դլուխը:
Ջիաւորը ջահը բռնեց իր դէմ եւ ձիուն թամբին կապուած
ծրար մը սկսաւ քակել: Սրածայր ճերմակ գտակ մը ու-
նէր ան եւ ճերմակ պատառուկ պարկածեւ չըջազգեստ մը
մինչեւ սրունքները կախուող եւ լայն ու երկար թեւե-
րով: Բարակ պարանէ գօտի մը կը դրկէր անոր մէջքը:
Եւ ամբողջ մարմնին սպիտակին վրայ, որպէս սեւ կէ-
տեր՝ զլանաձեւ գտակին երկու նեղ ճեղքերը կը կաղ-
մէին միայն, բացուած իր երկու աչքերուն համար: Իսկ
կուրծքին, այլանդակօրէն գծուած կմախք մը կը քրքջար
ահարկու ակռաները ցցած, եւ ոսկրուտ ձեռքին մանդաղ
մը բռնած:

Ան կրկին քաշեց ձիուն սանձը. կէնդանին վրնջեց ու
դայրոյթով ծառացաւ կրկին. յետոյ ան արիւնահոտ ծը-

բար մը նետեց Թամին եւ ընդային ու առելաւառ ձայնով մրմռաց.

«—Մը՛ս-թը՛ը Թա՛մ, ա՛ռ ասիկա···»:

Եւ ուժգնօրէն խածաւ «առ»ը եւ խթանեց ձիուն կողերը, որ դլուխը ձգեց դէպի մեղսակից խաւարը եւ հեռացաւ քառատրոփ, ամբակներուն խոել ու համաչափ դոփիւններով ահամբռնչէ յանկերդ մը յօրինելով:

Քամհնելի սարսուռ մը դգաց Թամ, երբ դողահար մառնեռով չօչափեց ծրարը· եւ ի զուր փորձեց խեղդել հեկեկանք մը, որ վիրաւոր պատառներով կաթկթեց իր անդղայացած չրթներէն դուրս.

— Ա՛հ, բայց Աստուած իմ, ասիկա սոսկալի է, ասիկա Պապն է, աս Պապի կտրուած գլուխն է, ո՛վ Աստուած, ո՛վ Յիսուս, ասիկա անդղամութիւն է, ա՛հ, սիրելի Պապս, իմ խե՛ղճ Պապս···:

Տղուն մայրը սառն այլայլումով պահ մը նայեցաւ Թամին եւ անոր բռնած մահահոտ ծրարին, անիսօ, գրեթէ անտարբեր: Բայց խելացնոր ճիչով մը ան յանկարծ նետուեցաւ առաջ, յափշտակեց գլուխը եւ սեղմեց բերնին, երկար, կիրկիտուն ու ագևխարբ հեծեծանքով մը: Յետոյ փռուեցաւ գետին, ամբօքէն գրկած ծրարը եւ ալ չհանդնեցաւ երբեք, ալ չարթնցաւ երբեք:

Կղզուած գուէդն նեղս, հիմա ցուրտ էր տունը: Այդ ցուրտը կը թափանցէր դուբաշն, հերարձակ սուլող հովին չուչէն քակուելով: Այդ ցուրտը կը թանձրանար մանաւանդ նեղսկն, անհոդի գիակ մը եւ անմարմին գլուխ մը ծաւալող անհուն եւ անմխիթար կսկիծէն եւ ածող ու փրփրող վրէժխնդիր ցասումէն:

Ընտանեկան Աստուածաշունչէն վերայ եւ կարմիր-բոսոր լամպին մէջ, Պապի արիւնաթաթաւ գլուխը կը հանդչէր փչրուած դանկով: Անոր աչքերը փորուած էին եւ պայծառ ու սիրագեղ նայուածքին փոխարէն՝ երկու նեղ ու անյատակ անդունդներ կը սեւնային այժմ: Թամ չլսեց մերձակայ սենեակէն լացող նուաղուն կանչերը նոր ժամանող իր զաւկին: Անդիմադրելի սեւեռումով, տակնակիչ, ան կը նայէր Պապի պատառած եւ արիւնաշաղ

դլուխին, որ կարծես կը խօսէր իրեն մեղմաշշունջ փըսփսուքով մը: Եւ այնպէս թուեցաւ իրեն թէ ինք կը հասկընար, գրեթէ կը հասկնար անոր լեզուն: Երեւակայութեամբ ան փորձեց պատկերացնել իր սիրելի եղբօր մեռած գաւակին, հեզահամբոյր Պապի կրած չարչարանքներուն եւ գլխատման մանրամասնութիւնները, հարազատ զոյներով: Եւ ինչ որ կրցաւ ուրուագծել՝ այնքան ահռելի, այնքան զարհուրելի եւ հրէշային երեւցաւ իրեն, որ համոզեց զինք թէ անկարելի էր որ Աստուծոյ գիտութեամբ եւ համաձայնութեամբ կատարուած ըլլար այդ ոճիրը: Եւ քանի որ Աստուած կամ չատ գթագած ըլլալուն եւ կամ սեւամորթներու դէմ խտրութիւն դնելուն, չնայնիսկ կամ չկրցաւ Պապը ինքնիրեն ճանկելէն ազատել՝ տրամադրեց Թամ՝ ուրեմն իրեն կը մնար արդար հատուցում մը ընելու պարտքը:

Այդ պահուն էր որ վերյիշեց այն ոնդային ճայնը, որ «Մըսիքը Թա՛մ» մռնչեր էր ակռաներուն տակէն եւ որ ծպտուած հիմն ծանօթի մը պէս կը յայտնուէր հիմա: Եւ երբ գթաց թէ իրենց տունը հարուածող վշտին ծանրութեան եւ վինք ոանհարող վրէժխնդիր ցասումին ուժգնութեան տակ իր կքող մխքը վերջնապէս կը կեդրոնանար ահաւոր որոշումի մը վրայ՝ դարձեալ նետուեցաւ ծունկի եւ ջերմեռանդօրէն աղօթեց իր եղբօր եղերական յիշատակին, Պապի մարտիրոս գլուխին եւ քրքրուած հսկայ Աստուածաչունչին առջեւ, իր մեղքերուն թողութեան եւ հոգիին փրկութեան համար...:

Եւ յաջորդ առաւօտուն կայծակէ լուր մը Թօշէլը զարկաւ:

Ճանապարհու երկու ալջիկը, կենսուրախ եւ վեղանի փէկին, նախորդ իրիկուն անմեղ ու չարաճճի ճոխութիւններով իր ապագայ երազներն ու յոյսերը պատմելէ վերջ մօրը՝ հմայուած ու երջանիկ, գրկեր էր գնացք ու ննջեր: Իսկ այդ առաւոտ, բաւական ուշ, երբ արեւին ճառագայթները հալած ոսկիի նման կը մաղուէին վար՝ մայրը բաթթացաւ փէկիի ննջարանը, յայտնելու անոր թէ նշանածը իրեն կը սպասէր դահլեճը:

Բայց յանկարծ, պատուհան, խելացնոր ու ահաբեկ ճիչ մը աստիճաններէն թաւալեցաւ դարվար, խուժեց ընդունարանէն ներս եւ զարնուելով Մը. Ուայթի ձեռքբուն՝ չպրտեց թէյի բաժակը գետին ու փշրեց: Հայր, զաւակները եւ նշանած սուրացին երկրորդ յարկ մագլցող սանդուխէն վեր եւ երբ թափեցան ննջասենեակէն ներս՝ տեսան Տիկ. Ճանսընը ուշակորոյս փռուած փէկիի մահճակալին ոտքերուն քով: Ու երբ, սարսափած բնազդով մը, տակաւին առանց անոր զպչելու, աչքերնին փութով դարձուցին աղջիկը վնասուելու՝ այնպիսի սոսկալի, այնպիսի կոպտազարշ ժխոր մը պայթեցաւ անոնցմէ իւրաքանչիւրին արձակած ազազակէն, որ ձեղունէն, երկաթէ խողովակ մը կախուած փէկիի կիսամերկ մարմինը սկսաւ երերալ կարկեցութեամբ:

Այդ գիշեր խեղդեր էին զայն, յետոյ թեւերը կռնակին կապած, պարանով վզէն կախեր էին վերեւի ճաղէն:

Գարեջրին մէջ, դաչունահար սպաննուեր էր նաեւ պահապան շունը, որուն լինքէն անունը տուեր էին անզօր կառաղութեան պահու մը, սեւամօրթներու ազատագրութեան պատասխանատու մեծ Նախագահէն առնելով:

Եւ լուրը կայծակի պէս լինկաւ Բօչէլի կուրծքին:

Դ.

Իր խռովայոյզ սրտին վրայ հազարաւոր դազաղներու ծանրանալը զգաց Թամ, երբ հեռուէն նշմարեց յաղարկաւորներու անծայր թափօրը: Յանդգնապարտի ցաւագին խղճահարութիւն մը, անզուսպ եւ անհաւասար դողի մը վերածուած, կը գալարէր իր անդամները եւ կը քաշէր, կը պրկէր եւ յետոյ յանկարծ կ'արձակէր իր պատուհասած ջիլերը: «Բարի աղջիկ մըն էր» չէնջաց մեզմօրէն եւ արցունքի երկու կայծեր նստան իր թարթիչներուն եւ սկսան կրծռտել կոպերը: Ճմռթեց ու մարեց այդ հեզուկ կայծերը, բայց աւելի ծանրերուն ու կիզիչներէն

յաջորդեցին անոնց: «Աղուոր աղջիկ էր՝ բաւական աղջիկ էր»: Դադաղները դեռ կը բազմանային իր կուրծքին, կոկորդը կը նեղնար կարծես եւ չունէը կը չարչարուէր կոկորդին մէջ: Ինչպէ՞ս անհետօրէն կը քաշուար Մխ Փէկին, ղլուխը թաղած փետուրէ բարձին փափկութեան մէջ եւ սպիտակ ու հոլանի թեւերը տարածած սաւանի անբիծ ձեմակին վրայ: Վարդամօրդ չըթնեը երազային համբոյրի մը պատրաստուէր էին արդեօք: Եւ այնքա՞ն ողորկ էր անոր պարանոցը եւ անպաշտպան, երբ իր պզպզած մատներէը սեղմեցին զայն: Ու աղջիկը հազիւ ժամանակ ունեցաւ թոթովելու.

«Մ՛ըս, կ՛աղաչեմ, մի՛ ցաւցնէք վիզս, կը խնդրեմ ...»: Բայց խեղճ Մխ Փէկին երբէք չկրցաւ բանալ իր աչքերը, չկրցաւ ճանչնալ իր սպաննիչը:

Թամ զգաց թէ պլուկ վզնկէը եւ հեռացաւ երեսներէն, վախնալով թէ իր տարօրինակ, անըմբռնելի յուզումը կրնար կասկածներ ներշնչել անոնց: Եւ մինչ յուզարկաւորներու թափօրը կ՛անհետեւէր Թամ, «Ի՜նչ լաւ աղջիկ էր, ի՜նչ բարի աղջիկ էր Փէկին», զարձաալ մտածեց Թամ եւ արցունքի հրաշէկ կայլակները վրաբար կլլեցին իր կոպերուն վրայ: «— Ա՜հ, ոճրագործ մըն եմ ես, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ պլուկ խլուէը ու թաղմաւոր այդ վարդ–աղջիկը ...»: Ու վերյիշեց այն պահը, երբ տատամսած եւ ընկրկած էր վայրկենական ահաբեկումէ մը, որ ցայտեր էր բարձին, սաւաններն եւ Փէկիին մաքուր ու անարատ ձեմակութենէն: Բայց նոյն տաեն, ակնթարթուն մէջ որոտացեր էր ունդային ձայնը մարդատեան ձիաւորին, որ Պապլ արիւնոտ ղլուխը չպրտեր էր իրեն: «Մը՛ս–Թը՛ր Թա՛մ»: Ու անոր թանձր ծպտումին մէջէն, զարմանալիօրէն յստակ կերպով տեսեր ու ճանչցեր էր երանութենէն ծամածուռ եւ արբշիռ դէմքը Մր. Ուայթի ....: Եւ լսել կարծեր էր նորէն այն հզօր վոխտաքը, որ Պապլ պարպուած աչքերուն մահահոտ անդունդներէն էր արձագանգեր եւ ահաւոր անարդարութեան մը արժանի հատուցումին մասին էր խօսեր իրեն ...: Եւ իր

տատամսումը նահանջեր էր անողոք եւ անհեղհեղալի վճռակամութեան մը յարձակումին առջեւէն եւ մատները երկաթէ օղակի պէս սեղմուեր էին ալէկան քնքուշ ու գիւրաբեկ պարանոցին շուրջ։

Ու նայեցաւ սատկօրէն զողզղացող իր ձեռքերուն, Զանոնց բունցք չընած՝ խրեց տափատին պատռուած, լայն գրպաններուն մէջ, խեղդելու համար զողը։ Բայց ի զուր։ Ախդը կարծես ակռայ կը կճրտէր իր դէմ։ Հետզհետէ կը համոզուէր թէ Պապի դէմ զործուած ահռելի ոճիրին չափ անքաւելի եւ դարչելի էր իր մեղքն ալ։ Ու ալ չկրցաւ ապաւինել որեւէ չքմեղանքի, չկրցաւ կառչիլ ինքնարդարացման որեւէ յոյսի։ Եւ պարտուած, եւ խորտակուած ինքն իր մէջ, հազիւ կրցաւ հծծել.

— Ա՛հ, Տէ՛ր Աստուած իմ, ի՞նչ ըրի... ի՞նչ կրնայի ընել... Պապի վերջին կամքն էր ատիկա... եւ մեռելները չեն մեծցներ... ես կը կարծէի թէ մեռելները չե՛ն մեծցներ...։ Այս խնճոյ ձեռքերս, ա՛խ, այս մեղաւոր ձեռքերս իմ հարապատ պատիժ անդամ խեղդեցի՛ն, ի՞նչ կրնայի ընել, Տէ՛ր Աստուած իմ...։

... Այս դէպքէն վերջ՝ Բօշէլի բնակիչները, դալիք տարտափելի պատահարներու յամառ նախապատրաստմունքով զբաղուեցան։ Եւ չատ ժամանակ չանցած, այդ երկիւղալի կասկածները հաստատուեցան անպարակելի եւ եղերական ապացոյցներով։ Մր. Ուայթի պահանջին իրր պատասխան, Քու–Քլուքս–Քլաններու չքնաղային կեզրոնը բացարձակ լիազօրութիւն տուած էր անոր, Բօշէլի չքնաղակին համար։ Եւ իր «որջ»ին անդամները զործելին այնպիսի բծախնդիր ու վայրագ եռանդով ու կիրքով, որ դաւադիր ձերմակ բնակիչներն անդամ սրմտացան, ցնցուեցան եւ անոնց դիւերները ահաւասիկ մղձաւանջներով լեցուեցան։ Վեց տարուան մէջ, անոնք մօտ երեք հարիւր դիակ այրեցին, մօրթատեղծեցին կամ կախկինահար կտրատեցին, ամէնէն հրէշային եւ զարհուրելի չարչարանքներով զանոնք սպաննելէ վերջ։

Այդ թիւին մէջ էին նաեւ Թամի հինդ զաւակներէն

չորսը, մօրթոտուած Մր. Ուայթի ցուցմունքով, երբ փոխվրէժ փչկիի կորուստին:

Եւ 1872–ին, պետական մասնաւոր օրէնքով սահմանուեցան Ք.ահանները եւ ձերբակալուեցան անոնց վարիչները չատեր, որովհետեւ այդ ախտահամբաւ կազմակերպութեան բարբարոսական սանձարձակ չհատատակութիւնները եւ ոճիրները քանակէն ցնցուեցաւ ամբողջ երկրին խղճմտանքը եւ ընդվզեցաւ բողոքով եւ զայրոյթով:

Րօչէլի մէջ ալ դատուեցաւ եւ ծանրօրէն դատապարտուեցաւ Մր. Ուայթ, բոլորին ծանօթ իր խուժդուժ եւ անմարդկային արարքներուն համար:

Սակայն քանի մը ամիս յետոյ, ան յաջողեցաւ դնել իր դատավճիռը բամպակի հակերով եւ չքեղ ու բազմածախս երեկոյթներով եւ ազատ արձակուեցաւ, չատեր զարմանքի մատնելով...:

Ե.

Աւելի քան յիսուն երկարաճիղ տաբիներ, յամր ու ճնշող քայլերով եկեր ու անցեր են Րօչէլի փողոցներէն, տուներու եւ խրճիթներու տանիքներէն, մահիճներէն եւ օրթաններէն եւ սերունդներու հետ՝ հետզհետէ վերափոխեր են նաեւ չրջապատն ու կենցաղային հնամեայ պայմանները եւ վերամշակեր կամ նորակերտեր են բազմաթիւ սովորոյթներ: Անցնող ժամանակը սակայն, էչ յաղորդեր ամենամեղմ հպումով անգամ զարնուիլ ընկերային եւ անհատական կարգ մը հաստատուած ըմբռնումներու՝ որոնք նուիրական, անբռնաբարելի աւանդութիւններ են զարձեր հարաւային նահանդներուն համար:

Այդ ընդհանուր եւ խորանիստ համոզումներուն մէջ, այն որ մանաւանդ անփոփոխելի դաւանանքի մը վերածուեր է կարծես՝ ազատագրուած սեւամորթներու հանդէպ ձերմակներու անուցած անհաչտ զարչանքէն եւ ոխակալ թշնամանքէն ներչնչուող վերաբերմունքն է:

Արդարեւ, հակառակ որ վեց տասնամեակներ են սահեր այն օրէն, երբ դերեվաճառութիւնը ջնջուեցաւ եւ լիակատար ապաստանեան հետ, քաղաքագիտական հաւատար իրաւունքներ չնորհուեցան երբեմնի սպրուկներուն՝ անոնք տակաւին կը նկատուին անդամները ստորադաս, կիսավայրի ու անարդ ցեղի մը, որ միշտ դաստապարտուած մնալու է որեւէ տեսակի ղերութեան եւ ենթակայելու է սպիտակներու միահեծան տիրակալութեան:

Հիմա, անցած դարերու ծոցը խորսխուած ղղուանքի այդ տրամադրութեան կը խառնուի վրէժխնդիր ատելութիւն մըն ալ, որ միշտ արթուն ու վայրագ կը մնայ սեւամորթները որպէս չհաւէտ ստացուածք կորսնցուցած ըլլալու ձերմակներու անմխիթար կսկիծէն եւ յարատեւաբոց ցասումէն: Այդ ատելալատ թշնամութիւնը երբեմն կ'արտայայտուի այնպիսի դաժան ու եղերական հալածանքներով, որոնց նմաններուն հաղիւ թէ ենթարկուեր էին անոնց նախահայրերը, արիւն արցունքի հին օրերուն:

Եւ յիսուն ծանրաթաւալ տարիները, որոնք երբեմն մէղմ, երբեմն բիրտ լրենց վազքին հետ փշրեր տարեր են հնարայր ու ժամանակավրէպ չարք մը նախապաշարումներ եւ յետամնաց զաղափարներ՝ զարմանալի յարատեւութեամբ եւ ուժգնութեամբ հարուածեր եւ կրծեր են ճերմակներու եւ սեւերու փոխյարաբերութեան արիւնաշաղ քարաժայռն ալ, բայց կեդրոնէն միայն: Ու փոխանակ հալեցնելու եւ աւազի վերածելու զայն՝ ճեղքեր են երկուքի, մահահոտ անդունդ մը փորելով անոնց միջեւ՝ ուր հիմա կը հոսին ու կը թանձրանան երկու կղզիներու դառն, թունալի եւ մոլեղնախանձ զգացումները:

Իսկ Քու-Քլուքս-Քլաններու կազմակերպութիւնը, թէեւ այժմ մղուած ընդյատակեայ զաղանի գործունէութեան, սակայն տակաւին կը մնայ հարազատ ժառանգորդը երբեմնի ահաւոր աւանդութեան եւ արիւնարրու համբաւին: Ճերմակներու սեւերուն եւ վրէժխնդրուն յղեցման յանճնառութիւնը աստանձնող գործակիր մարմին մը գարձեր է ան, որպէս փոխոխութիւն կրած ըլլալով

միայն հետեւեալ դիմաշրջումը։— Ծագում առած էր, իբր նեղչնչում եւ չարժառիթ ունենալով ցեղային հրաբորբոք եւ սանձահատուր առելութեան մղուցքն ու անոր յաւերացումը առաւելապէս։ Հիմա՝ ան վերածուելը ի հրէշային մեքենայի մը, հականիկոս, հակաանձական եւ հակաաթոռնիկ եռապէմ ծպտումով, որուն շնորհիւ մեծ հողաւէրնէրն ու դրամատէրնէրը իրենց գործատուներուն հետ ունեցած վէճերնին կը «յարդարեն», ահաբեկելով գժգոհ եւ վտանգաւոր նկատուածները, չենթակայով նաեւ իրենց դաւանակից բողոքական ազատականներուն։

Մորաուղուած այս մռայլ խորհրդածութենէն տաժանաճիպ բաւիղներուն մէջ՝ Սէմ Թամսըն կը յառաջանար Բօշէի զվաւերը փաղցէն։ Ճանկարծ, բնազդօրէն, մտածումին հետ բարձրացուց նայուածքը։ Ալ կողմին վրայ, սէգ ու հպարտ պերճանքով կը բարձէր ճանապարհու հիմնովին վերանորոգուած եռյարկանի ճերմակ-մոխրադոյն տունը, իր լայնաձիր ծաղկազարդ պատշգամներով։ Մայթէն մինչեւ բնակարանին մուտքը սալարկուած նեղ ճամբայ մը ի՛ներկարէր։ Ամոր երկու քովերուն, մարգահատակ ծառուղիներ, իրենց մշտադալար տերեւներուն հմայիչ կանանչով բոլորաձեւ կամարներ կը հիւսէին, որոնց ստանքէն կը պարզուէր անվիմագրելի ու թմրիչ հրապոյրը բարմահատակ ու զանազան ծաղիկներուն, որոնք կը ծածկէին տան առաջամասի երկայնքի ճեղքուած մարգերը եւ եռակի ածանցեալով բնակարանին երկու կողմերէն կը հասնէին մինչեւ եռաբի բակը։ Իսկ ամբողջ չէնքն ու գայն իր բուրաստանէտ թեւերով զրկող ծաղկաստանը կը շրջափակուէին վայրաշէն խիտ ցանկապատով մը։

Սէմ Թամսըն բարեխառնել փորձեց իր խորհրդածութիւնները, որոնք գառնութեամբ կը ծանրանային պարտօրէն։ Բայց այս չքեղ ապարանքին քով՝ հիրցա չէր եւեւակայել իր անշուք եւ խարխուլ տնակը, որ իր ժառանգապուրի բնակիչներուն հետ կը պատսար ճմեռուան ցուրտին դէմ եւ կը քրանչը ամառուան այրող ջերմութենէն։

— Տարակոյս չկայ թէ արքայական չոայլութեան մէջ կը լողան այս ընտանիքին բախտաւոր անդամները: Ո՜ւղ բարով վայելեն: Եթէ մինչեւ բաւական բարի ըլլային թոյլ տալու մեզի, որ օրական պատառ մը չոր հաց ունենայինք ծամելու:

Բնչ մը վար, ճամբուն ձախ եզերքին, նորակառոյց դրամատուն մը իր ճակատի ոսկեայ մարմարները կը պսպղացնէր արեւին չէկ ճառագայթներուն դէմ, որոնց տաք գդուանքին տակ՝ կարծես կը ծիալին ու կը դալարէին մարմարին գոյն-գոյնճազոյն երակները: Իսկ ձեծուած պղպեղաչ ծանրաքարշ դրան կամարին վրայ, արծաթեայ կիսաբոլորձեւ ցուցատախտակը կը փայլէր «Ուղիքըր ճանսըն եւ Որդիէ» մակագրութեամբ:

Այս նորաչէն դրամատան հանդիպակաց անկիւնադարձին կը տարածուէր երկյարկանի ընդարձակ վաճառատուն մը, ճակատին հսկայ ցուցանակով՝ որուն կարմիր, խոշոր ու պոռոտ դիրերը կը կարդացուէին,— «Ուղիքըր ճանսըն եւ Ընկ.»: Զարմանալիօրէն ճոխ եւ արտակարգօրէն հարուստ այս վաճառանոցը, օտարական այցելուի մը վրայ այն տպաւորութիւնը կը ձգէր, թէ հմնուած է բարեդործական կարմակերպութեան մը կողմէ, մխիթարի ժողովուրդին ծառայելու անշահախնդիր նպատակով: Այս մխիթարութիւնը կը ցայտէր ու կը չեշտուէր այն բազմաթիւ նշանախօսքերէն, որոնք զարդարելով տպուած եւ փակցուած էին պատերուն, մարդասիրական վսեմ զգացումներ եւ սիրունքներ կրելով, որոնք կամ վերցուած էին Աստուածաշունչէն եւ կամ բանաձեւուած էին ճանսըններու գրասենեակին մէջ: Հաստատութիւնը կ'երաշխաւորէր նաեւ, թէ Օշէլի բոլոր բնակիչները, մարդ թէ կենդանի, առանց սեռի կամ տարիքի, դոյնի կամ դաւանանքի խտրութեան՝ իրենց բոլոր պիտոյքները կրնային հոգալ իր երիս յարկերէն:

Հոն, առանձին եւ ցուցանակուած բաժանմունքներ յատկացուած էին նպարեղէնի, հանդերձներու, կերպասեղէնի, գեղարանի, կօշիկի եւ նորոգութեան, հոգածուծական առարկաներու, քաղցրաւէնքի, առաջնեակ եւ

քնակարանայինութեան այլ նիւթերու, խաղալիքներու, երկաթեղէնի, հահ կարասիի, ոսկերչեղէնի, ինքնաշարժի մասերու, դրքերու եւ դպրոցական իրերու, որսորդական դործիքներու եւ դէնքերու, կանացի զարդեղէններու, եւ այլ բազմապիսի կենսական եւ պերճանքի մըթերքներու համար: Հոն կը ծախուէին կենդանիներու պայտեր, սանձեր, թամբեր, կաշիէ թիկեր, պարզ կամ պղնձապղպջի եւ արծաթուած վայրկեան զարդակոճակներով պճնուած:

«Ընկերութեան խանութը» տակաւին կը ծառայէր որպէս հայան երթեւեկող մարդատար ինքնաշարժ կառքերուն եւ հանրութեան կը հայթայթէր նօտար մը եւ ձիու բժիշկ մը: Ան ունէր նաեւ դրամական փոխատուութեան մասնաւոր բաժին մը, որուն առաջին ու վերջին բաղձանքն էր, համաձայն իր ծանուցումներուն՝ օդնել Րօշէլի քաղաքացիներուն անոնց նիւթական տագնապներուն մէջ, ընթացիկ ծախքերու համար 30 առ հարիւրի «չնչին» տոկոս մը միայն դանձելով:

Դրամատէր, վաճառական եւ վաչխատու էր Մր. Ռուլթը: Իր չնորհիւ, ձանսընները իրենց վաոքի եւ զօրութեան բարձրադոյն կատարներուն էին հասեր այդ չրջանին: Առեւտուրի մէջ, բարեկամ եւ մրցակից հաւասարապէս ու անխնայ չհատագործելու ահարկու համբաւին տիրացած էր չատ կանուխէն: Մխածուլուած, մէկ անբաժան մարմին դարձած երկու խոչոր վաոասխրութիւններ կը վարէին իր կեանքն ու կ'իշխէին իր գործունէութեան,— անզուսպ ձգտումը ընկերային անմատչելի դիրքի մը, որուն մեծ չուքին առջեւ նախանձով ու պատկառանքով խոնարհէին բոլորը, եւ տիրացումը քաղաքական ամենալայն ազդեցութեան: Եւ դիտէր թէ յաղթութեան այս համրը կրնար կանդնիլ միայն ոսկիով եւ արծաթով կառուցուած սիւներու վրայ: Իսկ ամէն մէկը, որքան ալ անսղոք կամ նենգ բլլար ան, ընդունելի էր իրեն, եթէ բան մը կ'աւելցնէր այդ դէպքուն: Ու հիմա, ինքնաբաս հպարտութեամբ եւ վաոքէն դինով՝ ան կը խոստովանէր ինքզինքին, թէ տակաւ կ'ի-

բանանայքին իր նպատակները: Արդէն գաւառին ամէն հարուստ մարդն էր ինք: Եւ հեղնոտ արհամարհանքով մը կը խօսէր իր այն նախկին բարեկամներուն եւ պարծանքներուն մասին՝ որոնք այժմ թշնամացեր էին իրեն, առեւտրական գործառնութեանց մէջ իր կիրարկած ծայրայեղօրէն խիստ ու անխիղճ «սկզբունքներուն» համար, որոնք մէյ մը անփոխելի կը յայտարարուէին իր կողմէ:

Եւ Սէմ Թամսըն, մինչ կը չրջէր վաճառատան զանազան մասերը, վերակացուին յանձնարարութիւնները կատարելու՝ կը մտածէր այսպիսի հզօր ու անողոք համակառավարիչ մը զրգռելու հաւանական վտանգներուն: Ցաճախորդներ կը վխտային ամէն կողմ եւ արծաթի մանրադրամները հնչիւնը կը բարձրանար բոլոր զրամարկղներէն: Բայց ան անզգայ չուրջի աղմուկին եւ եռուզեռին, կը մտահոգուէր այդ իրիկուան իրենց ժողովով, ուր պիտի որոշէին դիմել Մր. Ճանսընի, պահանջելով որ բանկերով գործառնները վարձատրելու այն կերպը, որ քիչ մը ընդհանուր էր թէեւ, բայց որ ան կը գործարկէր ինքնայատուկ եւ չարաչահ ճարտարութեամբ մը:

Այսպէս, այն հարիւրաւոր անհամբերները, որոնք անոր բամպակի անճայրամիջ արտերը կ'ոռոգէին իրենց քրտինքով եւ առւայտանքով, արեւածագէն մինչեւ արեւմուտ՝ կը վճարուէին վարկային քահանայով մը:— Անոնք իրենց բոլոր գնումները պէտք էր կատարէին «Ընկերութեան խանութին», ուր, ապառիկներու մասնաւոր հաշուետետրերու մէջ կ'արձանագրուէին անոնց արժէքները: Այս դրութեամբ՝ անոնք միշտ պարտապան կը մնային գործատէրոջ: Որովհետեւ այնպէս կը պատահէր որ, բանուորներու վաստակը, ամսէ ամիս, հազիւ կը վակէր անոնց պարտքերը եւ յաջորդ օրուընէ սկսեալ, անոնք հարկադրուած կ'ըլլային դարձեալ դիմել «ապառիկին», որ սովամահութենէ փրկուելու միակ միջոցը կը մնար:

Այսպէսով անկարելի կը դառնար արեւէ խնայողութիւն, եւ տնտեսական անկախութեան հեռաւորագոյն

յոյն անպամ հախալըպական եւ անհարելի Էրպի մը հրապոյրով կը յայտնուէր: Եւ տակաւ ի՛ճճիր այն կասկածն ալ, թէ հաշուապահներ, հոգատարելով վերին հրամանի մը, կրնային թուանշանները յարդարել դաղտնի կանոնի մը համաձայն, քանի որ աշ մէկ պարտապան իրաւունք ունէր տարակուսելու իրեն ներկայացուած հաշիւին ճշտութեան մասին: Ու այնքան ծանրը ու խոշտացը էր զժդահութիւնը այս աւանդական դրութեան դէմ, որ անոր ջնջումին պահանջը անխուսափելի դարձաւ, նոյն իսկ դործադրելի դնով:

Արտակէս դանդացեր եւ սրամտեր էր Սէմ, այս բոլոր ընդվզեցուցիչ իրողութեանց վերյիչումէն: Բայց տակաւին անբացատրելի թուացող մտածում մը կ'տալչեցնէր դինք: Կը ժխտարանար ընդունիլ թէ մէկը, օրինակ, Մր· Ճանսըն, դաւառին ամէնէն մեծահարուստ մարդը, կրնար այնքան յիմար եւ կուրօրէն անձնասէր ըլլալ որ, այդ խոշոր հարստութիւնը իրեն համար դիղող չքաւոր աշխատաւորներուն դրամը անոնց ամէնէն տարրական եւ նուիրական իրաւունքը, որ անոնց քրտինքին վարձքն էր պարդապէս: Զէ՞ որ խորհուրդներ վերջապէս օր մը պիտի հասկնային իրենց անիրաւուած ըլլալը, եւ այդ դիտակցութենէն վիրաւորուած արժանապատուութեամբ, անոնք պիտի ցցուէին իր դէմ աւելի անխնայ ու անհաշտ···:

— Իրապէս զարմանալի է թէ Ճատուծոյ տարտած մը ի՞նչպէս կրնայ այսքան անարդար դտնուիլ իր նմաններուն հանդէպ, եթէ նոյն իսկ տուրքն սեւ կաշխէ ըլլան անոնց մարթիրը: Կ'ներեւի թէ անկարելի է չատ հարստանալ, առանց ուրիշներ իրենց տրդար իրաւունքներէն զրկելու: Ճշմարիտ է որ վհատակար եւ տխուր պարագայ մըն է ասիկա···:

Ցուսած էր Սէմ, որպէսհանեւ դիտէր թէ, մանաւանդ այդ չջնջաններուն համար՝ ինչպիսի յանդուգն եւ վտանգաւոր ձեռնարկ մըն էր գործադրելը: Եւ կը զդար թէ, որպէս բամպակաքաղ գործատուներու մխիթեան առնապետի՝ ահաւոր պատասխանատուութիւն մը կը

ծանրանար իր վրայ: Թէեւ ծածուկ կը մնային անդամ-
ներուն ընքնութիւնները եւ ժողովները պաղտնի կը գու-
մարուէին, սակայն անհրաժեշտ էր, որ յանձնախումբ
մը նախկայանար Մր. Ճանսընի, իրենց պահանջներուն
մասին սակարկելու համար, եւ այդ խիպտիս անձերը ա-
մէնէն վայրագ հալածանքներուն եւ ահռելի պատիժնե-
րուն յանձնառու ըլլալու էին: Վարչական վերջին հատ-
ուածին մէջ, ինչ համաձայնած էր պաշտօնական պատ-
գամաւոր դերը ստանձնելու: Գիտէր թէ իր գերդաս-
տանին եւ Ճանսընններու մէջնէ հէն եւ արիւնոտ ոխակա-
լութեան մը անջնջելի յիշատակները կը քրքրուէին դէմ:
Բայց զարձեալ իրեն վերապահեց այդ պաշտօնը, խոր-
հելով թէ ժամանակները փոխուած են քիչ մը եւ թէ ան-
ցած տասնամեակները մեղմացուցեր են երբեմնի առե-
լութիւնը: Եւ յետոյ, կը վախնար թէ իր ընկերները,
խօսակցելու նուազ ճիւն ձեւերով, Մր. Ճանսընի կա-
տաղութիւնը կրնային հրաւիրել իրենց վրայ:

* * *

Մինչեւ ընթրիք, Սէմ Թամսընի միտքը իր աչխա-
տանքէն աւելի՝ կեդրոնացաւ. Մխութեան որգեդրելիք
դործելակերպին չուրջ, վնասուելով մեղեցման ռամմա-
վարութիւն մը, որ Մր. Ճանսընէն պիջում մը կորդելու
յաջողութեան առաւելագոյն յոյսը նեբշնչէր:

Իսկ ճաչէն յետոյ, կարդի դնելով տան գործերը, ան
մօտեցաւ անկողնին, ուր տարածուած կը հանդչէր իր
կինը, մեղաւոր մայրութեան մեծ յոգնութիւնը կրելու
համար: Սմոռանին սիրաղեղ պարտադրանքով ախամայ
կազդուրում մը, որ ժպիտով ու երանութեամբ կը լեց-
նէր կնոջ յատերը, եւ անսովոր ճերմակ գորով մը կը
հաղցնէր անոր ափսոսներուն: Պահ մը անբարբառ եւ
խանդագին յուզումով Սէմ նայեցաւ անոր, յետոյ նոտաւ
քովը եւ գուարթ ու սրամիտ ընդմիջումներով պատմեց
օրուան անցուդարձերը, լաւատես չունչով մը օծելով
զանոնք:

Եւ երբ պատանի երեմիա եւ մանուկ Յովհաննէս— Մկրտիչ զաւակները զատկին աւարտեցին, անկողնին փռելով պառկեցուց զանոնք եւ հարցուց թէ Աստուածաշունչի ո՞ր դրուագը կ'ուզէին լսել այս իրիկուն:

— Հաճիր խաչելութիւնը կարդալ, հայրիկ, խնդրեց երեմիան:

Քանի՞ երորդ անգամն էր: Եւ քանի՞ երորդ անգամն էր, որ պատանին հնձեմադին կարտասուէր, Քրիստոսի հեզամքմունջ պատանեքին պիմաց.

«Էլի, էլի, լամա, սապագտանի...»:

— Լամա սապագտանի՛... հէհէհաց երեմիա ակռաներուն եւ արցունքներուն մէջէն: Ինչո՞ւ Աստուած իր մէկ հատիկ տղան անօրէններուն ձեռքը մատնեց եւ լքեց ու մոռցաւ զայն, հայրիկ, ի՞նչպէս մոռցաւ իր անուշ զաւակը եւ թոյլ տուաւ որ անարդեն, չարչարեն եւ խաչելով մեռցնեն զայն...:

— «Չէ՛ աստ, ֆանգի յարեաւ», տղա՛ս. Աստուած երբեք չմոռցաւ իր որդին: Տե՛ս, հոս կ'ըսէ որ յետոյ իր քով տարաւ զայն եւ աջ կողմը նստեցուց: Ան իր սիրելի զաւակը զրկեց աշխարհ, որ չարերը դարձի բերէ, հեւանդները բժշկէ, եւ թշուառները մխիթարէ: Չարերը սարսափեցան Յիսուսէ բարութենէն եւ խաչեցին զայն, անկէ ազատելու համար: Աստուած տեսաւ եւ թողուց որ չարչարեն եւ մեռցնեն իր մէկ հատիկ տղան, յուսալով որ յանցաւորները յետոյ կը ղղջան իրենց սոսկալի ոճիրին համար, կ'ապաշխարեն եւ կը սկսին դիրար սիրել: Բայց ի զուր սպասեց: Ա՛հ, այո, տղա՛ք, Աստուած ի զուր սպասեց: Որովհետեւ, մարդոց հանդէպ իր ունեցած անսահման սէրէն մղուած, իր զաւակը թէեւ նուիրեց աշխարհին, եւ տեսնելով հանդերձ թէ մարդիկ որքան անխիղճ վարուեցան անոր հետ, ինք նեղսիր անոնց այդ մեղքն ալ՝ բայց մարդիկ դարձեալ չդղաստացան, դէպի բարին չդարձան: Եւ Աստուած ի գո՛ւր սպասեց որ դարձի գան անոնք: Իսկ մարդիկ աւելի յամառեցան, եւ սկսան աւելի չատ մեղանչել, իրարու դէմ դաւել եւ դի-

բար սպաննել: Հիմա, յայտնի չէ թէ Աստուած քէ՞ն լրեր է մարդոց հետ, զղուեր կամ յուսահատե՞ր է անոնցմէ, թէ՞ կը սպասէ տակաւին, որ իրենք իրենց դործած չարութիւններէն ամչնալով եւ խորչելով դէպի ինձ դառնան: Թերեւս օր մը նորէն վար դրկէ իր որդին, այս անդամ փոխանակ ձիթենիի ճիւղին՝ սուր մը տալով ձեռքը, որպէս զի անով արմատէն կտրէ մեր երկիրը դժոխքի վերածող չարիքը: Անշուշտ կը հասկնաք թէ ո՛չ ոք որոշ կերպով դիտէ այս բաները: Բայց յայտնի կ'երեւի որ, Աստուած ա՛լ չուզեր մէջամտել այս աշխարհի վրայ կատարուած դործերուն: Անոր համար ամէն մարդ պէտք է ինքզինքին հոգ տանի: Պէտք է աշխատի որ թէ առաքինի մնայ եւ թէ անօթի չմեռնի: Եւ ատիկա չափազանց դժուար խնդիր մըն է, մանաւանդ աղքատներուն համար:

Իսկ չատ աւելի դժուար է մեղի համար, որովհետեւ Աստուած մեղի սեւ մորթով է սեւցնեը, թերեւս մեր վրայ դիշերով աշխատած ըլլալուն պատճառով: Եւ ճերմակները մեզ չատ չեն սիրեր հոս, տղա՛քս, ամէն քանի մէջ խարուսիւն կը դնեն մեղի դէմ եւ միշտ պատրաստ են մեղ պատժել մեր չդործած յանցանքներուն համար ալ:

Անոր համար, իմ պզտիկ մեծ տղա՛քս, պէտք է դուք դդայլ ըլլաք միշտ, քաջ եւ համբերող ըլլաք եւ չյուսահատիք որեւէ դժուարութենէ: Եւ եթէ ձեր Քրիստոսը չատ կը սիրէք, պէտք է ամէն արդար եւ ճշմարիտ դատի համար կռուելէ եւ մեռնելէ չվախնաք: Որովհետեւ Յիսուս ալ մեռաւ ուրիշներու դատին համար, այնպէս չէ՞, տղա՛քս... Ես վստահ եմ որ դուք դիտէք թէ արքայութիւն երթա՞լն աւելի լաւ է թէ դժոխք երթալը, եւ դիտէք նաեւ թէ ո՛ր ճամբանները դէպի այդ վերջին կայաններուն կը տանին: Տէ՛ հիմա ալ քնացէք, զրկեցէք դիրար եւ քնացէք, հա՛յտէ, դաւակներս եւ անուշ երազներ տեսէք, որ վաղը ինծի ալ պատմէք...:

Թէեւ կը ժպտէր Սէմ՝ բայց աչքերը լեցուեր էին արցունքով եւ սիրտը կը ցաւէր սէրին եւ վշտին ծանրութենէն:

... Անկողնին մէջ, մինչ անհանդիստ հեւքով մը կը ննջէր կինը, ան նայուածքը յառած թանձր խաւարէն կլանուած ցած առաստաղի թիթեղէ կարկանիներուն՝ կը չարչարուէր իր ցեղային խոցոտուած ինքնասիրութեան մէջ: Ինչ առավ վերջացաւ բամպակաքաղներու Միութեան ժողովը, որ նոյնութեամբ վաւերացուցած էր վարչութեան առաջարկը, Մր. Ճանսընի պահանջներ ներկայացնելու մասին, որոնց գլխաւորը՝ «ապառիկ»ի դրութեան վերացումը եւ չարաթթուվարձերը դրամով վճարելու ձեւին որդեգրումը պիտի ըլլար: Եւ որչուած էր որ յաջորդ օրը, Սէմ Թամսըն, երեք ընկերներով երթար եւ բանակցէր գործատիրոջ հետ:

Սակայն ներկայ այս խուլ պայքարին դրոհներն ու ընկրկումները չէին այլեւս դինք խռովողը: Հիմա, մեծագոյն ողբերգութեան մը երկրորդական մանրամասնութիւնները կը թուէին, կամ խոշոռանդուած, վերլսոց ու ոգեւար մարմնի մը վրայ չպրտուած կայծերու անվնաս ու աննշան այրուցքներուն կը նմանէին անոնք: Այդ ժողովն ուժգնօրէն ներկայ էր իր մէջ: Անոր ցասպին մթնոլորտը, ահռելի եւ խուժդուժ մղձաւանջի մը նման՝ կը հալածէր ու կը զանակոծէր իր երեւակայութիւնը: Ինչպիսի եղելի եւ յուսահատական հակազդութիւն էր հոն պարզուածը: Մէկ կողմէն՝ անասելի զրկանքներով քաշկրտուող թշուառ եւ կիսաքաղց կնանքի մը եղերերգը կը հնչէր բոլոր տուներէն, զիրենք այդ դաժան ճակատագրին չղմայող կապանքները կտրտելու վճռակամութեան մրմունջներուն հետ: Միւս կողմէն անոնց չսրբէ իր ցուրտ սառներով կը սաւառնէր ձեմական զբօսասէրներուն սարսափը, որ անդամալուծող կաթուածէ մը անվրէպ եւ անխնայ ուժգնութեամբ կ'իյնար բոլորին վրայ, հեղգ ու կորովազուրկ հակներու վերածելով զանոնք...:

Տարիներու համբերատար եւ յոգնատանջ որոնումներով՝ Սէմ փորձեր էր բացատրել զիրենք կնանքի ամէնէն սոսկին աստիճանին զառապարող այս զրութիւնը: Գերեվարատութեան վերացումէն յետոյ, ի՞նչպէս պա-

տահեցաւ, որ սեւերը մատնուեցան աւելի դաժան ու կեղծիչ սարկութեան մը, կը հարցնէր ինքնիրեն: Ինչո՞ւ արդէօ ցեղ մնացին զարմանալ ճնշուած ու զերի, ազատ քաղաքացիներ դառնալէ վերջն ալ: Ի՞նչպէս ծագում առաւ այս վիճակը եւ զարգանալով հասաւ նեղկայ համեմատութեան: Այս հարցումները յաճախ կը վրդովէին դինք: Եւ անոնց դէմ իր դասը կիսկատար պատասխաններէն թէեւ կը գրաւուէին աշխատանքի իր ընկերները, բայց մէշտ գժգոհ կը մնար ինք: Բազմաթիւ հետեւորդներ ունէր ան, որոնք վարժուած էին նոր ճշմարտութիւններ եւ յայտնութիւններ լսել իր բերնէն, երբ ինք, բնազդական խորունկ եւ անսասան հաւատքով մը խանդավառ, կը յայտնէր թէ անշուշտ պիտի գար այս նոր դերութիւնին ազատագրուելու օրն ալ: Բայց այդ պահպանողներու չղթայէն տակաւին կը պակսէին քանի մը օղակներ, որոնք կը խափանէին անոնց իմաստին ամբողջացումը: Չէ՞ որ արդիւնք մը ճանչնալու համար՝ անոր պատճառները գիտնալ եւ հասկնալու է նախ, ինչպէս կը կրկնէր ինք:

Ու հիմա, Սէմ կը կարծէր վերջապէս նշմարած ըլլալ այն անհարթութիւնը, որուն թափանցող ճառագայթներուն տակ՝ սեւերու եւ ճերմակներու փոխյարաբերութեան բարդ խնդիրը կը յայտնուէր զոյն պարզ խորհուրդի եւ զգալիքի մշուշէն կողպտուած ու բրտօրէն մերկ: Եւ աչքերը սեւհառաչ ցած ու խաւարէն կլանուած առաստաղին՝ ան լծուեցաւ իր դասը հին ու նոր պատասխաններուն փշրանքները դասաւորելու, համադրելու տխուր ու հերոսական աշխատանքին:

Իր մտքին եւ հոգիին այդ չարչարագին երկունքէն ծնած պատկերը կը նմանէր չէրուած կենդանի ողբերգութեան մը, եղերական ու ցաւատանջ, որուն մէջ սըրտաուչ խոնարհութեամբ մը սերտօրէն կը միաձուլուէին ողբերգական, եղեռնական եւ գիւցազնական տեսիլները իրարու, եւ որուն վերջնագոյն արարուածը պիտի ապրուէր տակաւին...:

Այս ահաւոր տագնապին առաջին տեսարաններէն իսկ, նախ ազօտ ու բեկբեկուն ցոլքերով, յետոյ՝ պայծառ ու լուսավառ աստղի մը պէս, կը չողար ազատութեան արբեցուցիչ ծոյլը: Ան սերունդէ սերունդ փայփայուած, երազուած, թախծոտ ու հոգեչունչ երգերու լալագին հնչեծանքներով երկնքէն կանչուած տեսիլքն էր, ցանկալի ու երանաւէտ, որուն մարմին պարգեւելու շնորհը, օր մը Աստուծոյ հաճութեամբ բաչխուեցաւ Սպիտակ Տան թոռնիս առաքեալին, էյպրահամ Լինքոլնի...: Եւ սեւամորթները արձակուեցան դերութենէ ու չքաղաքացիական իրաւունքներու վտառքով:

Սակայն անոնց ցնծութեան ալէկոծանները խեղդուեցան ուրախութեան առաջին քրքիջներուն հետ: Ո՞րովհետեւ, ընդառաջ քաղաքական դերութեան արիւնոտ կրունկը հազիւ վերցուած՝ անոր տեղը կը գրաւէր նոր լուծին,— տնտեսական սարկութեան բիրտ գաղջապատը, եւ այնքան ամբողջական կերպով, որ կարծես նախանամական ճարտար ձեռք մը ձեւեր եւ յօրիներ էր զայն կանխապէս:

Առաջ՝ գանոնք կաշկանդող եւ սարկացնող շղթաները կը գարնուէին քաղաքային օրէնքներէ, որոնց դէմ մարտնչելու հրաւէրը սրբազան գօրակոչի մը պէս կը թափանցէր մարդկային խղճին ներս եւ հրապուրելով զայն՝ կը զինուորագրէր այդ անարդ դրութիւնը օրնականացնող եւ մշտնջենաւորող ուժերը խորտակելու փառաւոր պայքարին: Իսկ նոր դերութեան կապանքները կը հիւսուէին խոշոր հողաշէրներու եւ գործատէրներու հաշուետուրեան վրայ եւ գանձարկղներուն մէջ, ուր միահեծան վեհապետներ էին անոնք, հովանաւորուած օրէնքի տաէն՝ որ անձեռնմխելի կը ճանչնայ սեփականաւէրոջ անհատական սեպհականութիւնը, եւ գանոնք գործածելու կամ չհարկելու անոր ազատութիւնը: Ասոնք, իրենց առեւտրական գործունէութենէն ներս որեւէ արտաքին միջամտութիւն՝ անթոյլատրելի եւ քրէական ոտնձգութիւն կը նկատէին սահմանադրութեամբ երաշխաւորուած իրենց անձնական անկախութեան եւ

նախաձեռնելու իրաւունքներուն մէջ: Եւ տնտեսական կեանքի այս անսահման եւ անքննելի իրաւասութեանց չնորհուի, հին աւատապետներուն նոր ժառանգորդները կը յաջողէին նորակերտ այս սորկութեան անուները հետզհետէ աւելի ամրացնել եւ սեղմել սեւերու անզօր եւ հլու պարանոցներուն շուրջ:

Շատ նպաստաւոր սկզբնաւորութիւն մը ունեցեր էին անոնք: Որովհետեւ, երբ պետական օրէնքով ազատագրուեցան սեւերը, ինքզինքին գոհան մխիթարի մը մէջ, ուր իրենց դէմ մխացող թանձրացած եւ աւելավառ գարշանքի մը թշնամի ծուխը կը սպառնար խեղդել զիրենք: Բոլորովին զուրկ սոացուածքէ, զրամական խնայողութիւններէ կամ ապրուստի որեւէ միջոցէ, երէկուան գերիները չուտով համոզուեցան թէ անօթի չմեռնելու համար, ստիպուած են ապաւինիլ իրենց նախկին տէրերուն: Եւ չարունակեցին աշխատիլ անոնց մօտ, այս անգամ որպէս «ազատ քաղաքացիներ», նիւթական վարձատրութեան փոխարէն: Եւ որովհետեւ ի վիճակի չէին նոյն իսկ չաթաթ մը անկախ եւ քաղցամահ ըլլալու վտանգէն վերծ մնալու, անոնք ստիպուեցան համակերպիլ իրենց չնորհուած օրավարձերուն եւ գործի պայմաններուն:

Ամէնէն յոյնեցուցիչ ու նաեւ անմաքուր նկատուած աշխատանքները կը կատարէին անոնք: Բայց տրուած վարձերը հապիւ կիսադարդ կեանքով մը կը քաշկրտէին անոնց բազմանդամ ընտանիքները: Որովհետեւ, զրկանքներու եւ թշուառութեան դատապարտուած դոյութեան մը տեւականացումը անհրաժեշտ պայման էր, անոնց տնտեսական սորկացումը յաւերժացնելու համար: Գործատէրներ, զարմանալի բարեացակամութեամբ, յաճախ կանխավճարներ կ'ընէին բանուորներուն,— դրամով կամ պիտոյքներով — անոնց ամսականներուն հաշուոյն: Եւ քանի որ բանուորներուն արգահատելիօրէն ճղճիմ օրավարձերը անբաւական էին, նոյն իսկ ամենակենսական կարիքները լեցնելու՝ ժամանակէն առաջ կը սպառէին այս կանխիկ կամ ապառիկ վարկերը եւ այդպէսով անոնք միշտ պարտական կը մնային տէրերուն եւ հետե-

ւաբար կապուած անոնց : Այս կերպով, հետզհետէ կը հիւսուէին եւ կը զօրանային անոնց անոտնական սարկուէական կապանքները, որոնք անողոք ու վայրագ կաշկանդումներու եւ կեղեքումներու կ'ենթարկէին զիրենք :

Եւ սեւամորթ «ազատ քաղաքացին», իր ընտանիքին լաւագոյն կէսցաղ մը ապահովել փորձելու համար, իրաւունք չունէր իր գործը ձգելու, մինչեւ որ ակը չարձակէր զինք իր «պարտքերէն», այսինքն, մինչեւ որ անոնք հատուցուած չըլլային լիովին : Իսկ հաշուեհարերը խոնարհաբար կը հնազանդէին ակնարկու չարաչահ քմահաճոյքներուն, մէկ «պարտք» մը գոյց տալով ամէն անուն դէմ : Անշուշտ գործատուրը կրնար մտածել այս անտանելի վիճակէն փախչելով ազատելու մասին : Բայց այդ պարագային, պէտք է յանձնառու ըլլար տարիներով չվճռակիր եւ բոլորովին անվարձ աշխատելու պատիժին, եթէ չյաջողէր ճողոպրել օրէնքի ծանր ու ժանտ ճաթիէն, որ կատաղօրէն պիտի հետապնդէր զինք որպէս փախստական : Որովհետեւ ընդհանրապէս, գաւառական ատեաններուն արդէն պարզ գործակատարները կը հանդիսանային խոշոր հողատէրերու, քանի որ տեղական իշխանութեանց պետերը կա՛մ կ'ընտրուէին անոնց գրամին զօրութեամբ եւ կամ ուղղակի գործէ բաժնեկիցներ էին անոնց հետ :

Հիմա կը խոստովանէր Սէմ ինքնիրեն, թէ սիրոյ նեղութեամբ լաւագոյն կերպով օգտագործած էր անցնող կէս գարու ժամանակամիջոցը, հատատուելով եւ օրինականացնելով ամբողջ ցեղ մը սարկացնող այս գերութիւնը, որ կը հիմնուէր անոտնական ազատ մրցակցութեան խաբեպատ ու գերբարեկ եւ խարդախուած գաղափարքին վրայ :

Բայց սեւամորթներու հանդէպ ճերմակներու անուցած նեղքին անշէջ եւ գրեթէ ընդհանուր արհամարհանքին եւ խորշանքին քով՝ որպէս անանցանելի պատնէշ անոնց դէմ կատուցուած եւ զանոնք խուարի եւ թշուառութեան դատապարտող բիրտ խարականութիւնը տա-

կաւ կը մեղմանար եւ կը տարբերէր նահանգէ նահանգ, նոյն իսկ գաւառէ գաւառ:

Ասիկա արդիւնքն էր մասամբ՝ հիւսիսային նահանգներու աղատական մտաւորականութեան մղած յամառ պայքարին, անոնց սեւերու վրայ գործադրուած անբաւ պատիժներուն եւ ընդվզեցուցիչ բռնամահերուն (լինչիմնկ) առթիւ: Եւ մասամբ՝ սեւամօրթներու մէջ արթընցող ընկերային եւ քաղաքական գիտակցութեան ճնշումին:

Սակայն այլ խորականութեան ոչին տակաւին ուժգնօրէն կը տիրապետէր հանրային հաստատութիւններու,— թատրոններու, զբաղարաններու, եկեղեցիներու, հիւանդանոցներու եւ գպրոցներու մէջ, թէեւ տարբեր չափերով:

Օրինակ, եթէ տեղ մը հանրակառքեր բացարձակապէս կը մերժէին ընդունիլ սեւամօրթ ճամբորդներ, ուրիշ տեղ մը կը թոյլատրուէին անոնք, բայց անջատուած բաժանմունքի մը մէջ միայն: Նոյնպէս, կային քաղաքներ, ուր սեւ մանուկներուն կը յատկացուէին խեղճուկ հիւղեր որպէս դպրոց, ուսման անհամեմատօրէն ցած մակարդակով եւ տարին միայն 100–150 օրերու համար,— քանի որ բերքերու եղանակներուն, մանուկներ դաշտերու վրայ պէտք է աշխատէին իրենց ծնողներուն հետ, գլխիվ ձրի: Կային նաեւ ուրիշ քաղաքներ, որոնք իրենց չքեղ վարժարաններէն ներս ի՛արտօնէին դասնանք, բայց տարբեր դասարաններ կամ նոյն դասարաններուն մէջ առանձին նստարաններ նշանակելով անոնց համար:

Տնտեսական այս նորօրինակ սարկութիւնը, որուն ընչաքաղց եւ գիշատիչ մոլիկներուն մէջ կը գտարուէին հարուստ սեւամօրթները, իր զարդացման եւ տեւականացման ճիգերուն միացած կը դանէր քաղաքային օրէնքներու անվերապահ օժանդակութիւնն ալ: Չէ՞ որ վնասակար եւ անթաղծալի դրութիւն մը ջնջելու կամ բարեշրջելու ընդունուած կերպը, ըստ երկրի Սահմանադրութեան՝ մեծամասնութեան բաղձանքին ուժն էր, որ

իր կարգին կ'արտայայտուէր քաղաքացիներու քուէներով: Ուրեմն անհրաժեշտ էր որեւէ միջոցով այդ ամենազօր զէնքը խլել անոնց ձեռքերէն: Եւ կարգ մը նահանգներ, օրէնքի վերածուած արգելքներով զանոնք կը զրկէին քաղաքացիի մը ամէնէն տարրական բայց եւ ամէնէն նուիրական այդ իրաւունքէն,— քուէարկելէ:

Առոնցմէ մէկն էր «քուէի տուրքը», զոր պէտք էր վճարէին բոլորը, կարենալ ընտրութեանց մասնակցելու համար: Այս տուրքը պարտադիր էր թէ ճերմակներուն եւ թէ սեւերուն եւ երեւութապէս զերծ էր ցեղային խտրականութեան դրոշմէն: Բայց իրապէս, ան թելադրուած էր այդ չունչէն եւ ծրագրուած էր այդ նպատակով: Որովհետեւ գրեթէ միայն սեւերն էին, որ իրենց ծայրայեղ աղքատութեան հետեւանքով, անկարելի կը դանէին հայթայթել «տուրքին» չնչին գումարը: Մեւս կողմէ՝ սպիտակի մը քուէն ալ նոյնքան վտանգաւոր նկատուելու էր անշուշտ, երբ կուգար թշտաւորութեամբ դառնացած եւ յուսահատ դուիհներէն:

Այո, անտարակոյս որ ճարտար եւ անարգօրէն չահախնդիր մտքերու յղացումներ էին զիրար ամբողջացնող այս պայմանները, որոնք զարմանալի ներդաշնակութեամբ կ'ընդելուզուէին իրարու եւ անխորտակելի պատուարի մը պէս կը ցցուէին իր ցեղին քայլերուն առջեւ՝ զայն տեւական ազատութեան եւ չքաւորութեան մէջ պահելու սեւեռուն ձգտումով: Եւ տրտում նայուածքը սղտորող խոր վշտի ու երանաւէտ երազի երկու տագ կաթիլներ թաթխելով աչքերէն դուրս՝ Սէմ Թամպըն իր մտածումը ճմլեց անչշուկ ու պաղատագին մրմունջի մը մէջ.

— Ա՛հ, ե՞րբ տասնեւերեք միլիոն սեւամորթներ պիտի արթննան կեանքին եւ իրենց տառապանքն ու բողոքը մթագոյլ ալազակի մը վերածած՝ պիտի գոռան դիրենք իրաւազրկողներուս երեսին, իրենց նուիրական եւ արդար իրաւունքները պահանջելով: Ա՛հ, այդ ահեղազօր կանչէն պիտի ահարկէին, պիտի դղրտանային եւ հեղհեղուկ «բաբելամնեբ» պիտի դառնային այսօր-

ուան անդիմդ ու բռնաւոր տէրերը։

Եւ խոնջինքէն ծանրացող իր կոպերուն տակ՝ Սէմ կը զգար թէ յոգնի չինչ ու քնքուշ չող մը կը պլպլար։ Շըրթ–ները յուզումէն կը թրթռային, երբ յիշեց թէ գաժան գե–բուհեան մը արիւնաղանդ չղթաներուն զարհուրանքը կրեր էին դարերով իրենց հայրերը եւ օր մը վերջապէս ողջուներ էին ազատութեան հրաշափառ արշալոյսը։ Եթէ անոնք ապրեցան այդ պողպատեայ անուրներուն մէջ ու յաղթեցան փչրել զանոնք, իրենք անոնց անար–ժան զաւակները պիտի ըլլան, եթէ յուսալքուին եւ հա–մակերպելով այլասերին այս նոր գերութեան ոսկեճոյղ ձեռնակապերուն մէջ։

Եւ յոգնութենէն իջնող ու փակուող իր կոպերուն ներքեւ՝ Սէմ Թամսըն զգաց թէ հզօր ու աներեր հաւատ–քի մը ճերմկոզ ալիքը կը խազար…։

Զ.

Ցաջորդ օրը, որոշեալ ժամուն, Սէմ Թամսըն եւ իր ընկերները ուղղուեցան դէպի Մր. Ճանսընի գրասենեա–կը։ Պահ մը վերջ, քարտուղարը վերադարձաւ նախա–դասիթ, յայտնելով թէ Մր. Ճանսըն կրնար քանի մը վայրկեան սրամտորեն իրենց եւ դիրենք առաջնորդեց ներս, ուր իր գրասեղանին վրայ չոքած՝ գործատէրը հին մուրհակներու թուանշանները կը համբրէր՝ սրբագ–րումներ եւ յաւելումներ կատարելով։

— Բարի լոյս, Մր. Ճանսըն, ըսաւ Սէմ թեթեւ խո–նարհումով մը։

— Լա՛ւ։ Նայի՛նք, ի՞նչ կ՚ուզէք։ Սրտնեղ ու կշտամ–բող ձայնով խօսեցաւ ան եւ խոժոռ նայուածքը յառեց Սէմի, որ չփոթեցաւ եւ աչքերը իջեցուց իր կօշիկնե–րուն, որոնց ծակերէն երկու բծամատները կխօսէին կը ցցուէին դուրս։

— Մր. Ճանսըն… կը յուսանք թէ չէք բարկանար ձեզ խանգարելնուս համար… չատ կարեւոր բան մը

չկայ, ասիկա պարզ տեսակցութիւն մըն է: Մեր բարեկամները մեղի ղրկեցին որ ձեր եւ ձեր զօրքերուն օրպիտաւոր անօր բերնին:

— Հայտէ նայիմ, մի՛ քաշքշեր, ես ժամանակ չունիմ ապուշութիւններ մտիկ ընելու: Լեզուիդ տակ ինչ որ կայ դուրս թափէ վերջացուր, եւ ազապարէ:

— Շատ լաւ, Մր. Ճանսըն: Ամբողջ պատմութիւնը ասիկա է: Մենք բոլորս ալ դիտենք թէ մեծ կամ փոքր դումարներ կը պարտինք ձեղի, բայց մեզմէ որեւէ մէկը պարտական մնալ չի սիրեր: Եւ խորհեցանք որ եթէ դուք բարի դտնուիք եւ հաճիք մեր չարաթականները կանխիկ դրամով վճարել, թերեւս մենք կարենանք զանազան միջոցներով քիչ մը խնայողութիւն ընել եւ...

— Բաւակա՛ն է, այլ մասին աւելի լսել չեմ ուզեր: Հիմա հո՛ս նայեցէք, այս քաղաքին մէջ մեր «ընկերութեան խանութ»էն աւելի աժան ապրանք ծախող չկայ, այնպէս որ, եթէ բան մը պիտի խնայէք, հոն ալ կրնաք փորձել, ո՞վ կ'արգիլէ ձեզ: Եւ լա՛ւ հասկցէք ասիկա, ես չեմ կրնար թոյլատրել որ իմ զօրքաւորներս, իմ զրահոված ուրիշ տեղերէ առուտուր ընեն: Ես պարզապէս չեմ կրնար հանդուրժել ասոր: Ասիկա իմ վերջնական եւ անփոխարինելի պայմանս է, համաձայնողը կը մնայ, չհաղողը իր գլխուն ճարը թող նայի...:

— Բայց Մր. Ճանսըն, կը տեսնէ՞ք, չիտակ չէ այդ ... օրինակ, ես պիտի փափաքէի իմ վաստակած գրամս իմ յարմար սեպած ձեւովս ծախսել: Այդ չի նշանակեր թէ մենք առուտուրը ուրիշ տեղերէ պիտի ընենք... այլ, բոլորս ալ կը սիրենք որ երբ բան մը դնենք, անոր արժէքը անմիջապէս վճարենք, փոխանակ պարտական մնալու եւ ասոր համար անշուշտ գրամ պէտք է...

Սէմ Թամսըն լուռ յանկարծ: Ահնարկը հանդիպած էր Մր. Ճանսընի դէմքին, որ այդ պահուն ահաւոր արտայայտութիւն մը առած էր: Մեռոր կոպերը հաւաքուած էին բոլորաձեւ եւ կլորցած աչքերէն կարմրող ցասում կը ժայթքէր դուրս: Կզակը կարճցած ի'ներեւէր հիմա,

յայտնօրէն՝ ակռանեբուն տակ իր կատաղութիւնը կը ծամէր ուժգնօրէն: Իսկ սառրին չուրթը ցցուեր էր վեր, կլանելով միւս չուրթը ամբողջովին եւ ժանտ երեւոյթ մը տալով անոր բերնին:

— Դուն աշխարհի վրայ ամենավերջին մարդը պիտի ըլլաս, որ ինծի ըսես թէ ի՛նչը չիտակ է եւ ի՛նչը չէ ...: Անոր ձայնը հնչեց խռպոտ մռնչիւնի մը պէս:

— Հո՛ն նայէ դուն, Մըսթը՛ր Սէմ, աւելցուց Ճանսըն, դուն դիտես այդ պատկերին պատմութիւնը, անանկ չէ՞: Պէ՛տք է որ դիտնաս կարծեմ...: Եւ յուզումէն դողացող ցուցամատը բարձրացուց դէպի դիմացի պատը: Հոն՝ ապակեպատ եւ ոսկեփայլ չրջանակի մը մէջէն, Միս Փէկին կը ժպտէր չնորհալի ու չողշողուն: Անոր վարդաթոյր այտերու սառոռանքերուն, երկու լուսեղէն բայց խորունկ փոսիկներ կը ծիծաղէին վճիտ ու հնչուն, կարծես հնչո՛ւն քրքիջներով: Այդ փոսերը ամբարտաւանող պայծառ երանութեան պոկունքներէն կը յորդէր անմեղ, վէրք չտեսած երջանկութիւն մը եւ կը ցօղուէր դինք դրկող պարարտ չրջանակին վրայ ու ի՛ջնդէր գոյն ժպիտով, արեւով եւ կենդանութեամբ:

— Ա՛հ, այո, դիտեմ... մեղմօրէն կը թրթռային բառերը Սէմի թանձր չրթներուն մէջ... դիտեմ, մեր ատն պատերուն վրայ ալ տասնակ պատկերներ կան, սեւով ծածկուած բոլորն ալ...: Բայց այն ժամանակներըը անցած են այլեւս, Մր. Ճանսըն... ձեր եւ մեր հայրերը դիւրաւ չհասկցան եւ չատ դէշ գործեր տեսան, չատ դէշ...

— Հայտէ՛, այդ չատ քարոզդ քու սեւեռուդ պահէ եւ եթէ կ'ուզես ինքզինքդ փորձանքէ ազատել, ըսէ ինծի թէ որո՛նք են դժդոհները, միայն այդքանը ըսէ:

— Ուրեմն չէ՞ք բարեհաճիր վայրկեան մը լսել մեզ: Աւելի չատ ցաւալի պարագայ մըն է, Մր. Ճանսըն, որովհետեւ մենք բոլորս ալ անկեղծօրէն կը փափաքինք խաղաղութեամբ աշխատիլ ձեզի համար: Բայց այս դըժուարին պայմաններուն մէջ...

— Չլսեցի՞ք երբ ազգապարեցի ձեղի թէ ուղողը կը մնայ, իսկ չխրողը կը կորսուի դժոխք կ'երթայ, իր պարտքը տալէ վերջ. թէ ո՞չ՝ կը սպասէք որ ոստիկաններուս ձեզ դուրս նետեմ տամ:

— Շատ լաւ, Մր. Ճանսըն, կը մեկնինք ահա: Ներեցէք որ անհանգստացուցինք ձեզ: Մենք խորհեցանք թէ դուք բարեացակամօրէն պիտի մօտենայիք մեր խնդրանքին, որովհետեւ այդպէսով դուք մեզ պիտի ուրախացընէիք եւ մենք աւելի եռանդով պիտի աշխատէինք եւ դուք աւելի պիտի օգտուէիք առակէ: Շատ լաւ: Բնչ առաջ դուք յայտնեցիք թէ ո՛վ որ ձեր պայմաններով չգործէ՝ պիտի վռնտուէ...: Իսկ մեր բարեկամները, այսինքն ձեր գործատէրները մեզմէ խնդրեցին լմացնել ձեզ, թէ երբոր գոլորն ալ կ'ուզեն վռնտուիլ, եթէ չաբաթավարձերնին կանխիկ դրամով սանտալու երբոր համեստ խնդրանքը գոհացում չգտնէ ձեզմէ... թէ, խորունկ ցաւով կը յայտնեն որ այլեւս պիտի չկրնան ձեզի համար աշխատիլ, եթէ...

— Օ՛, առա՛նց, հա՞: Ազգապարուբի՛ւն, սպառնալիք կ'ընէք: Կազմակերպուեր էք, գաղտնի մխութիւն կազմեր էք եւ գործել չէք ուզեր, հա՞: Չիս պիտի լքէք, երբ ամէնէն աւելի պէտք ունիմ ձեզի եւ անկարելի է դուրսերը մարդ ճարել: Սպասեցիք որ քաղելու եղանակը գայ, որպէս զի դիս վախցնէք թէ ալ պիտի չգործէք եւ դիս իմ իրաւունքներէս կողոպտէք հա՞, անա՞նկ է... լա՛ւ, լա՛ւ, նայի՛նք...: Նայեցէ՛ք ինծոր գործել կուտամ ձեզի... եղերո՛ւ, սորուկներո՛ւ, սեւերո՛ւ, հա՛, այո՛, սեւերո՛ւ, սեւերո՛ւ պէս գործել պիտի տամ ձեզի, նայեցէ՛ք դուք...:

— Բայց դուք կը յուզուիք, Մր. Ճանսըն, դուք չափազանց կը յուզուիք եւ ատիկա կրնայ վնասել ձեր կիրքերուն...: Ուրեմն, Մր. Ճանսըն, մենք որոշած ենք գործադրել ընել վաղը առաւօտնէ սկսեալ... եւ դուք պիտէք թէ ո՛չ եղերու, ո՛չ սորուկներու եւ ո՛չ ալ սեւերու պէս կրնաք աշխատցնել մեզ, եթէ մենք չուզենք...

դուք դիտէք որ այն ժամանակները ալ փոխուած են, Մր. Ճանսըն...:

— Կը կարծե՛ս թէ ժամանակները փոխուած են, յիմա՛ր քեզի, դուն կը կարծե՛ս թէ փոխուած են... Լա՛ւ, այնպէս խորհէ: Բայց խրատ մը տամ քեզի,— հեռո՛ւ կեցիր այս մխամխո մարդոցմէն եւ հանդիստ ձգէ զանոնք, եթէ կ'ուզես հանդիստ եւ ամրողջ մնալ դուն... ասիկա քեզի խրա՛տ ընծմէ, հիմա կորսուէ՛, կորսուեցէ՛ք սըկէ բոլորդ ալ, «դուննաւո՛ր» անասուններ ձեզի...:

— Շնորհակալ ենք, Մր. Ճանսըն, եւ մնաք բարով... մնաք բարով: Երթանք հաղորդենք մեր բարեկամներուն թէ ձեր եւ ձեր դրծերուն վիճակը շատ լաւ է: Երթամ յորդորելու զանոնք, որ աւելի մեծ թափով աշխատին Մր. Ճանսընին համար, որպէս զի ան ճոխ սեղաններէ ճաշակի եւ չքեղօրէն կահաւորուած տուներու մէջ բնակի: Երթամ համոզեմ զանոնք, որ իրենց դառն քըրտինքին վերջին պատուցներն ալ քամած իրենց հացի վերջին պատառներուն վրայ՝ մատուցանեն Մր. Ուոլթըրին, որ կշտանայ եւ առողջ մնայ անոր վեհափառ մարմինը... երթամ այսպէս թելադրեմ իմ բարեկամներուս, ուրեմն մնա՛ք բարով...:

Եւ հանդարտ ու անխռով, Սէմ դարձաւ իր ընկերներուն եւ ըսաւ.

— Կարծեմ ալ երթանք, տղաք:

Անոնք անաղմուկ բացին դուռը, դուրս ելան անչըշուկ եւ դարձեալ անաղմուկ փակեցին դուռը իրենց ետեւէն:

* * *

Սանձակոտոր եւ մոլեգնած երկու ամեհի երիվարներու պէս՝ դայրոյթին ու կատաղութիւնը քառատրոփ կ'արշաւէին անպաշտպանօրէն փոռւած եւ տարտղնուած իր մաքին վրայ եւ անոնց ամրակներու մրճահարումին տակ՝ կը ճարճատէր Ուոլթըր Ճանսընի հաւատարակըշռութիւնը: «Վա՛յ, հոռած, պարշելի աւազակներ,

վա՛յ», պոռաց մեկնողներուն ետեւէն: Եւ ինքնազսպումի քրտնող ճիգով մը փորձեց կեդրոնանալ: Բայց ի զո՞ւր: Դաւադիր եւ աներեւոյթ ձեռքեր կարծես երկաթէ հրաշէկ չերմիներ երկարեցին իր դանկին մէջ եւ սկսան իր ուղեղը խառնել: Շահու կամ կորուստի որեւէ անմիջական նկատումէ աւելի՝ միշտ փայփայուած եւ չողմանքով ու քծնանքով սնած եւ ուռճացած իր հպարտութեան կրած հարուածն էր, որ կը տանջէր ու կը զայրացնէր զինք: Իր ամբողջ կեանքին մէջ, տակաւին երբեք այսքան անարդուած չէր ինք, երբեք այսքան բրտօրէն ոտնահարուած չէր իր արժանապատուութիւնը: Սեւամորթները համարձակեցան պայմաններ առաջարկել իրեն, ազդարարել, սպառնալ: Շրջուե՞ր է աշխարհը: «Վա՛յ, անամօթ սրիկաներ, այսքան անպատկառ յանդգնութիւն կ'ըլլա՞յ, երեսնուն գոյներուն ալ չեն նայիր...»:

Երբեմնի սորուկներու զաւակներուն այս արարքը ահաւոր ապտակի մը համեմատութիւնը կ'ունէր տակաւ: Եթէ այսպէս սկսելով դժգոհում դնեին, հապա ո՞ւր պիտի հասնին մինչեւ, ի՞նչ պահանջներով պիտի դան յետոյ: Բայց անմիջապէս իր վերաւորուած ինքնասիրութիւնը կը ցցուէր վեր: Ինչո՞ւ իրե՛ն պիտի պատահէր ասիկա: Ընդհանուր դաւադրութի՞ւն մըն էր, զաւեւրն մէջ զինք խայտառակելու նպատակով նիւթուած: Ի՞նչպէս չսարսափեցան իրեն գալէ: «Մե՛ռ, սեւ շուներ, ես անոնց կը սորվեցնեմ թէ ո՛վ է Ճանսընը»:

Ուղեղը մարտադաշտի մըն էր վերածուեր, ուր անհամար խրամներու մէջ ամրացած անհմատաս, մշուշապատ եւ չարչարող մտածումներ զիրար կը պայթեցնէին անհատնելի սուլոցներով: Խորհուրդներու եւ կիրքերու այս ընդհարումէն բարկութեան եւ ցասումի կայծեր կը ցայտէին եւ կը բռնկէին աչքերուն մէջ: Ցանկալի ոտքի կանգնեցաւ եւ չտալեց դուրս, վճռականութիւն արտայայտող դէմքով: Եւ բեւեռի մը դագաթին մոռցուած գլխարկը ապտանքով իր տիրոջ նայեցաւ, երբ ան չտահիւնով քաշեց դուռը կոնակէն: Իսկ գրասենեակէն մինչեւ տուն այնքան կարճ էր ճամբան, որ ան ժամանակ

չունեցաւ իր ներսը լիզնելու եւ իր զգացումներուն չղթայակերծ ալեկոծումները անդորրելու։

Ցուլօրէն անճնաուար հուժկու բազկաթոռի մը թաւիշէ թեւերուն, Տիկին Ճանսըն ամառոդիր մը կը թերթէր, երբ չտապով սանդուխներէն մագլցեցաւ եւ ընթերցասան կիսաբաց դուռէն ներս խուժեց ամուսնոյն բարկացայտ ձայնը.

— Անոնք անպատճառ պիտի ղրկան իրենց այս զարշելի արարքին համար, բայց շատ ուշ պիտի ըլլայ։ Ես անոնց սոզվեցնեմ որ Ճանսընին հետ կատակ չըլլայ...։

Կարկաչէլէն թաւալող ծիծաղի մը երգող ալիքները դիմաւորեցին Մր. Ուոլթըրը եւ վայրկեանքով զարնուեցան «կատակ չըլլար»ին։ Ցետոյ կնոջ սիրազեղ եւ հեզնոտ նայուածքը երկարեցաւ իրեն, քաղցրանուագ ձայնին հնչիւններուն հետ.

— Ի՞նչ է պատահեր նորէն. բամպա՞կ է զողցուեր... վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ... բայց հոգ մի՛ ըներ, շատ հոգ մի՛ ըներ, ես աղամանդներէս մէկը կը ծախեմ եւ այդ կորսուածը կը դոցեմ, լսա՛ւ կ'ըսեմ, հոգ մի՛ ըներ։

Եւ Տիկ. Ճանսըն ծիծաղեցաւ երջանիկ ու չարաճճի քրքիջով եւ բազուկները հանդչեցուց ամուսնոյն ուսերուն վրայ։ Մարդը սրամտած, կոպտօրէն մէկ կողմ հրեց տիկնոջ ձեռքերը եւ զայրոյթէն կոտրտող ձայնով մը պոռաց.

— Ինդա՛, խնդա՛ հիմա, որովհետեւ թերեւս վերջը չկարենաս խնդալ... պիտի չկրնաս այդքան ախորժակով, երբ իմանաս թէ մեր հարստութեան մեծ մասը այս տարուան բամպակին վրայ չահարկած ենք եւ եթէ այդ սեւ չունեցը չամաուին չգործեր եւ չարունակէր մեզ սպասնող նոր պահանջներ ներկայացնել, քանի մը տարիէն թերեւս սեւցած պղինձի կտոր մըն ալ պիտի չունենաս ադամանդներուդ տեղ վզիդ կախելու... Լա՛ւ, հիմա՛ խնդա, հիմա խնդա՛ նայիմ...։

— Ներէ եթէ նեղացուցի քեզ, ներողութիւն. չէի դիտեր թէ այդքան լուրջ էր խնդիրը։ Իրապէս այդքան լո՞ւրջ է, չեմ կարծեր. առաջին անգամ չէ որ անոնք կը

դանգատին իրենց վիճակէն, բայց միշտ ալ տեղի տուեր են, աղաչելով եւ պաղատելով, որ ներես իրենց:

— Չէ՛, չէ՛, դուն չես հասկնար, քու խելքդ չի հասնիր այս բաներուն...: Այս մէկը տարբեր է, միւսներուն չի նմանիր ասիկա: Այն առիւծները առաջնորդին կը կառաւէի կամ կը վախցնէի՝ կը լմնար... բայց հիմա ուրիշ է, կազմակերպուեր են, միութիւն կազմեր են եւ այդ անիծեալ թմաքնը չես ճանչնար դուն: Անոր նման ապերախտ սրիկայի մը տակաւին չեմ հանդիպած ես, ո՛չ կը վախնայ, ո՛չ կը կաշառուի չան ձագը. կարծես թէ իր ընտանիքին հին վէրքերը կ՚ուզէ լուծել: Չէ՛, տարբեր է ասիկա, դիւրին դիւրին տեղի պիտի չտան այս անգամ... բայց կ՚երեւի դեռ Ուոլթըը ճանըքնը չեն ճանչցեր այդ զգուելի անասուններըը, թող սպասեն քիչ մը, ես կը ցուցնեմ իրենց...:

— Շա՞տ պահանջկոտ են արդեօք. կարելի չէ՞ մասամբ գոհացնել դիրենք. ի՞րապէս անկարելի է ընդունիլ անոնց պայմանները...

— Ի՞նչ, ինչ պատգամեցի՞ր, անոնց պայմաննե՞րը ընդունիմ, խենթեցա՞ր դուն: Կ՚առաջարկես որ ես անոնց պայմանները ընդունիմ, ե՛ս, Ուոլթըը ճանըքնը, դաւադրին ամէնէն հարուստը եւ ազդեցիկը, որմէն ճերմակները անգամ կը պահպանուին, ծռիմ այդ սեւ չան որդիները առջեւ... դուն խենթեցեր ես, սիրելի տիկին, խենթեցեր ես դուն: Ես կը սորվեցնեմ անոնց եւ քեզի ալ թէ ո՛վ պիտի խոնարհի... ես անոթի պիտի սատկեցնեմ զանոնք... ես անոնց ոսկորները պիտի կոտրտեմ, չախչախեմ, որ դիտնան թէ ո՛վ է ճանըքնը, հասկնան թէ անոր հետ երբեք կատակի ելլելու չափ յիմարանալու չէ...:

— Այդ որքա՞ն կ՚առես «գունաւորները»:

— Կ՚առե՞մ, ի՞նչ կ՚առեմ: Ես կը սիրե՞մ զանոնք, ա՛յնքան ուժգնօրէն, ա՛յնքան կատաղօրէն կը սիրեմ զանոնք, որ կրնամ ամբողջ հարուստ ֆիւնս փճացնել, հասկցնելու համար անոնց թէ սեւերը միայն որպէս սարուկ ծառայելու են ճերմակներուն, թէ երբեք համաձայնելու չեն իրենց հոտած մորթերով եւ ապուշ

զլուխներով հաւասար աստիճանի վրայ կանգնելու ճեր-մակներուն հետ եւ... ա՛հ, ի՞նչպէս թէ չէ, հա՛րկաւ կը սիրեմ զանոնք, հա՛րկաւ...: Ու առանց պատասխանի սպասելու, ձանսըն դուրս նետուեցաւ ընթերցատունէն եւ գրեթէ վազելէն իջաւ սանդուխներէն վար եւ ելաւ փողոց:

Երկաթէ հրաշէկ չերեփները հիմա խանձած անձկու-թիւն կը հոսեցնէին ձանսընի դէմքին կնճռներուն մէջ: Ան կ'աճապարէր: «Ես այդ անիծեալները այնպէս մը խորտակեմ որ մինչեւ սատկելու օրերնին ալ չմտածեն զրասենեակս ոտք կոխելու մասին»: Եւ զարկաւ դուռը: Իր բարեկամ ոստիկանապետը գինք այդպէս չիոթած տեսնելուն ապշեցաւ եւ փորձեց սրախօսել,— Մր. ձան-սըն, ի՞նչ է այս, կարծես կաթուածէ զարնուեր էք կամ ոդիներու եւ կմախքներու դումարտակէ մը հալածուեր էք մինչեւ հոս... թէ ո՞չ, աչխարհը չրջուեր է եւ ձեր սեւամորթ բարեկամները խարազաններ են ձեզ...:

— Ատիկ չատ աւելի դէչին հասանք,— սեւերը յան-դըգնեցան գործադուլով սպառնալ ինձի, եկայ քեզի ըսե-լու թէ կէսգիշեր ամէնէն չահաւէտ գործը ըրած պիտի ըլլաս զանոնք խելքի բերելով...: Ու ներս մտան միա-սին:

* * *

Նոյն իրիկուան ժողովին մէջ, Սէմ Թամսըն, վճռա-կանութիւն եւ դառնութիւն արտայայտող ձայնով եւ զուսպ խօսքերով իր առաքելութեան արդիւնքը հաղոր-դելէ վերջ ներկաներուն՝ եզրակացուց այսպէս.

— Ուրեմն, սիրելի ընկերներ, մենք ձախողեցանք մեր բարեկամական դիմումին մէջ եւ վտնտուեցանք: Մեր ներկայացուցած այնքան հնչեղ եւ արդար խնդրանքը մերժուեցաւ չատ բիրտ կերպով: Մեր գործատէրը կ'ու-զէ մեզի հետ վարուիլ այնպէս՝ ինչպէս իր պապերը կը վարուէին մեր նախահայրերուն հետ: Եւ դուք դիտէք թէ ի՛նչ կը նշանակէ ատիկա: Հիմա մեր պարտքն է ա-նոր յիշեցնել, թէ այն ժամանակները անդառնալիօրէն

անցեր են ալ: Թէ մենք թոյլ պիտի չտանք որ վերադառնան այն ժամանակները: Ուրեմն վաղուընէ սկսեալ՝ մեզմէ ոչ ոք պիտի աշխատի Մր. Ճանսընին համար: Այս եղանակին շատ դժուար ըլլալու էէ ուրիչ արտերու մէջ դործ ճարելը: Հաւանական է որ մեր այս պայքարին մէջ քիչ մը աւելի նոր զրկանքներու ենթարկուինք: Բայց դուք պէտք չունիք ինձմէն լսելու, թէ առանց դժուարութեան եւ ցաւի որեւէ նպատակ չիրագործուիր: Եւ ես խորունկ վստահութեամբ կը յայտարարեմ ձեզի, թէ եթէ մենք հաւատարիմ մնանք մեր որոշումին, պահենք մեր կորովն ու միասնականութիւնը՝ անպայման յաղթական դուրս կուգանք ի վերջոյ...:

Է·

Ռոզման գլխաւոր առուն կ'երկարէր անոր ընդարձակ արտերուն լայնքին: Այդ անծայրածիր դաշտերը քառանկիւն լայնարձակ չերտերու կը բաժնուէին փուշապատ ճամբաներու ցանցով մը, որոնցմէ ոմանք ջրուղին կը խաչաձեւէին վայտաչէն կամ քարակերտ կամրջակներու վրայէն: Մր. Ուոլթըը կրծնած այդ փոքր կամուրջներէն մէկուն եզերքի կիսոմրին՝ դէմը տարածուող բամպակի անսահման ճերմակ ծաղկաստանը կը դիտէր յուսահատ խռովքով: Թուփերը կը չորնային արդէն գորշդեղնագոյն չապիկներ հագնելով: Եւ ձմեռնամուտի ցուրտ ու անզգամ հովը, անտարբեր Ճանսընի տառապանքին եւ արհամարհելով անոր ցաւը՝ իր աներեւոյթ ու մահահոտ մատներով կը քաղէր, կը խլէր բամպակի սպիտակ փնջիկներն ու կը տարտղնէր զանոնք հողի թուխ մակերեսին, կարծես քաղցրացնելու համար անձրեւներուն անկումը: Ձիւնի լայնածիր փերթերու պէս դեռնին կառչող կամ ճերմակ ամպի պատառիկներու պէս ածուներուն մէջնէն հովին քամահաճոյքէն մարակուող բամպակի խոշոր կաթիլները, մեծահարուստ հողատէրին կը թուէին ըլլալ ոսկեզրամներու կարմրաշող սիւներ, որոնք կը փլչէին իր ափերուն մէջ եւ հեշտալուր հնչիւններով

կ'ոստոստէին, կը թաւալէին իր հաստոցութեան սահմանները դուրս, օտար եւ թշնամի ափերու վրայ վերադիզուելու համար:

Աբգաւանդ եւ բեղմնաւոր եղած էին մինչ իր արտերը: Անոնց խոնարհ, բայց բարի եւ առատաձեռն թուփերուն փոքրիկ կոկոններուն մէջէն էին ծաղկեր ու բարձրացեր իր դրամատունն ու մեծ վաճառանոցը: Ճանապարհներու անմբռնելի համբաւն ու նախանձելի դիրքը այս ակօսներուն բարեացակամութեան էին վատահեր իրենց հիմերը: Եւ ի՜նչպիսի սրտառուչ հաւատարմութեամբ արտերը մինչ վարձատրեր էին Մր. Ուոլթըրի յոյսերը, ոռոգուելով սա կամրջակին տակէն անձայն սահող ջուրէն եւ գործատուներու արդասաւորող քրտինքէն, աշխատանքէն ու տուայտանքէն:

Իսկ հիմա՞: Իր աչքերուն դէմ պարզուող տեսարանին երեւոյթէն ուժգնօրէն կը ճմլուէր իր սիրտը: Երկար տարիներէ ի վեր, իր զգայարանքները ընդարմացեր էին նիւթի եւ առարկաձքի չլսուելիճէն դուրսի ազդեցութեանց հանդէպ: Իր զգացումները, ուրախութիւնները ու յուզումները կը ներշնչուէին կամ կը պարտադրուէին իր առեւտրական ձեռնարկներուն վիճակէն: Եւ դրամատէրի իր ամբողջ տպաւորիչը ընթացքին, երբեք այսքան սպառնալի, այսքան վիրաւորական եւ անյոյս տագնապ չէր հարուածեր իրենց դանձարկղն ու անունը:

Ու հիմա՝ անցեալ տարիներուն այս դաշտերուն վրայ ծփացող անհուն ու անարատ ճերմակը, զոյն բծաւորող բամպակաքաղներու սեւ դէմքերուն հետ վերստին տեսնելու անդուսպ կարօտը խախտեցաւ իր սրտին եւ սկսաւ օրօրուիլ յուսահատ հծծիւններով: Ցաւը նահեցաւ նաեւ անոր կոպերուն, երկու կաթիլ արցունքի վերածուած, որոնց մէկէն, թէեւ ազօտ եւ անորոշ կերպով՝ բայց կարծեց տեսնել բամպակի լայնարձակ արտերը փոխուած ահռելի ճակատամարտի մը վերջ խաղաղած ռազմադաշտի մը, ուր անհամար դիակներու չեղջեր կը ծածկէին կիսափուլ իրամանները, բզքտուած փչաթիերը, լքուած ռազմանիւթերն ու կիսակենդան, հեծեծող վիրա-

ւորեաչները: Այդ դիակոյտերու չարքին՝ ան ճանչցաւ զայրոյթէ պայթած աչքերը իր մէկ զաւակին. միւսին չխկակարմիր գլուխը նշմարեց հրանօթի մը բերանին մէջ. երրորդին ճակատի սպին կարծեց տեսնել փշրուած կիսաղէմքի մը վրայ. չորրորդին... բայց սարսափով պատռեց արցունքին վարագոյրը: Դէմը, մինչեւ հորիզոն, մինչեւ կապտաւուն գիրկը հեռուն խոնարհող երկընքին՝ արեւէն խանձած բամպակին սպիտակ սաւանը կը ծածանէր, կը թօթուէր ձմեռնային հովին բերած մատներուն մէջ:

Եւ կը զգար ճանսըն, որ իր նիւթական կորուստին կսկիծը աւելի տաժանելի կը դառնար իր խոցուած հպարտութեան եւ համբաւին ցաւէն: Սեւամորթները չէին պարտուած, ընդհակառակը, սա արտերուն աւերն ու ողբերգութիւնը անոնց յայթանակը փառաւորող զարհուրելի քայլերգի մը պէս կը դոռար իր ականջներուն մէջ: Ինք, Ուոլթըր ճանսըն, իր ամբողջ դրամով, վարկով եւ ազդեցութեամբ չէր յաջողեր ճգմել «գարշելի սեւերուն յեղափոխութիւնը»: Աւելիա ճակատագրական, ադէտալի պարտութիւն մը կը նկատէր իրենց համար: Մանաւանդ որ, գաւառասէզ եւ ոսոխկանապետ համեստօրէն խոստովանած էին թէ օրէնքը բռնաբարելու խղճահարութիւնը չէր զիրենք կասեցնողը, որ ծայրայեղ միջոցներ ձեռք առնեն սեւերու դէմ, բայց... բացարձակապէս իրենց ուժէն վեր էր բռնութեամբ զանոնք գործի մղելը...: Կրնային անոնց վարիչները եւ ուրիշներ ալ ձերբակալել, պատժել, բանտարկել զանազան մեղադրանքներով, սակայն դժուար թէ անոնց արդելափակումն ու գանակոծումը օղնէր որ Մր. ճանսընի արտերուն բամպակը քաղուէր եւ հակերու վերածուէր: Ուրեմն ինք պարտուեր էր սեւերէն:

Մերճաւոր անցեալի այս ցաւագին վերյիշումները գառնութեան նոր ալիք մը շպրտեցին վշտով եւ կատաղութեամբ ողողուած իր էութեան վրայ: Ցիչեց թէ ի՛նչպէս ընդունեցին զինք իր ցեղակից բարեկամները ու նախկին գործակիցները, երբ իր դէմ կղզուած դանելով

յոյսի բոլոր դուռները՝ ինք խոնարհեր էր անոնց օժանդակութիւնը խնդրելու: Անոնք նախ մերժեցին իրենց գործաւորներէն մաս մը նոյն իսկ չահով վարձու տալ իրեն, քանի մը շաբաթուան համար: Ցետոյ երբ առաջարկեց անոնց որ գնեն իր հունձքը՝ այնպիսի ճղճիմ եւ անխիղճ արժէք «չնորհեցին» իրեն, որ զայրացաւ այս անբաջող կողոպուտին դէմ եւ նախընտրեց վճռացած տեսնել իր բամպակը:

Անոնցմէ մէկը հեգնական ժպիտով մը պատասխանեց իր բարկացայտ բողոքին եւ անտարբեր ելեւէջով մը ըսաւ.

— Բայց ինչո՞ւ կը նեղուիք, Մր· Ճանսըն, մենք ձեր սկզբունքն է որ որդեգրեր ենք: Դուք կը պնդէիք ամէն առիթով թէ բարեկամութիւնը տարբեր բան է եւ առեւտուրը տարբեր բան եւ թէ պէտք չէ զանոնք չխոթել իրարու վրայ: Ես դեռ պիտի կրնամ ձեզ ցուցնել թէ ի՛նչ-

Զէ՛, մալուտց հիմա Ճանսըն իր ակռաներուն մէջէն, նայուածքը գաչտերուն յառած եւ աւելի յուսօրէն յենլով կամրջակի կիսորմին:

— Ես տակաւին պատհութիւն կ'ունենամ ձեզի հետ չարհուելու: Ես դեռ պիտի կրնամ ձեզ ցուցնել թէ ի՛նչպէս կը կործանեն հակառակորդները...:

Եւ յիշեց անմիջապէս, թէ իր հարստութիւնն ու ընտանեկան պատիւը հարուածող այս ապտակը յարդարուեցաւ եւ իր դէմ արձակուեցաւ «այն ապտակ սեւերուն» կողմէ: Զանդրադարձաւ անոնց թշուառութեան, չմտաբերեց թէ անոնք չիւղի մը կամ հողի բունձի մը սեփականութեան ելեւութիւնը չէին վայելած երբեք: Որ նոյն իսկ ինք անոնց կը զլանար սեփականութիւնը իրենց աշխատավարձերուն...: Վրէժխնդիր ասելութիւն մը կը փոթորկէր իր ներքին խոռվքը եւ կը մոլեգնէր հիմա, եւ ձայնը հնչեց կատաղի մռնչիւնի մը պէս, երբ ըսաւ.

— Թող սպասէ՛ն բոլորն ալ: Թող սպասեն եւ տեսնեն թէ ինչպէ՛ս բոլորին ուրախութիւններն ալ խեղդել տամ իրենց կոկորդներուն մէջ...:

Ը.

Ջանք չէին խնայած Ճանսըննները։ Բծախնդիր էին գանուելը, որ բնակարանի յարդարանքն ու իրենց զգեստաւորումը արտակարգ եւ աննախընթաց չքեղութեան մը վայլով շողշողար։ Մանրակրկիտ եւ կատարեալ ճաշակ մը քրտներ էր վայելչօրէն զարդարուած հիւրանոցի բոլոր իւերուն վրայ։ Գաւիթներուն, ընդունարանին եւ սրահներուն գունագեղ լուսաւառութիւնը թոյլ էր տար դաւորումով պիտի պարուրէր հիւրերը, պիտի հրապուրէր անոնց նայուածքները եւ նախանձով ու հիացումով պիտի լեցնէր զանոնք։ Սեղաններու պէսպէսուն ճոխութիւնը պիտի ապշեցնէր բոլոր անոնք, որոնք փափացեր էին դուրսը, թէ Ճանսըննեներու աստղը իր վայրկեան եւ չիմման չքնաղը կ'ապրի։ Վերջապէս՝ չուք եւ փառք պիտի ունենար այդ օրը։ Կոչնահաններ, երկար ժամանակ, նախանձով եւ ժպայլանքով պիտի չիշէին հանդիսաւոր եւ անմոռանալի այս ժողովատարութիւնը։ Բօշէլի ընտրանին, որ հրաւիրուած էր այս ժողին՝ յաջորդով բոլոր երեկոյթներուն եւ խրախճանքներուն մէջ՝ պիտի խօսէր Ճանսըննեներու փարթամ հանդէսին մասին, որպէս յաջողութեան անդերազանցելի ակնարկ։

Իրապէս Ճանսընի ծննդեան տասնեւրդ տարեդարձն էր առիթը, բայց երեսպէս՝ այս կոչունքը առաջին փորձ մը պիտի ըլլար անոնց խարխլած համբաւին վերականգնումին նուիրուած։

Հրաւիրեալները կը հասնէին հեռուհեռէ եւ փոքր խմբակներ կազմած՝ կ'դբօսնէին թղթախաղի բոլորաձեւ սեղաններու չուրջ, կամ կը խօսակցէին անկիւններու մէջ առանձնացած։ Սեւամորթ սպասեակները, արծաթեայ պսպղուն ափսէներու վրայ, գեղաճոյ բաժակներով խմիչքներ կը հրամցնէին ցիրուցան հիւրերուն։

Տանտիրուհին, երջանիկ ու հնորհալի, խումբ խումբ կը սահէր հեչտալի բուրումի մը ցանցնելով քաց կապոյտ թաւիշէ չրջազգեստին լայնածիր ծալքերէն եւ

նորահարսի ամօթխած ու պայծառ ժպիտ մը ծաղկեցնելով իր ներքօրէն չպարուած շրթներու անկիւններուն: Անոր կուրծքին կարուած մետաքսէ վարդը, իր կարմրավառ ու կիսաբաց փերթերով, տարփատենչ համբոյրի մը պատրաստուած բերանի մը կը նմանէր: Անոր հոլանի թեւերուն ճերմակը ակնապարար հրապոյր մը ստացեր էր, չբնաւեստին թեզանիքները երիզող մուգ-կարմիր ժանեակներուն ձգած վարդաթոյր ստուերին տակ: Նոյն դոյնէն լայն ժապաւէն մը կ'եզերէր մինչեւ ոտքերը ծածկող բազմածալ քղանցքը:

Տիկ. Ճանսըն երբեմն դուարթ, երբեմն խայթող խօսք մը կը նետէր վիճողներու չբնանակէ մը ներս, յաճախ բախտը վճռելով վիճող կողմերուն: Սակայ կ'անցնէր յաղորդ խումբին, ուր ծիծաղն էր տիրական եւ ուր զարձեալ իր վճիտ ձայնին կարկաչուն դիւթանքը, իր հեզասահ ընթացքին մէջ կը լուծէր բոլոր միւս կայլակումները:

Ցանկաբծ, հիւրանոցի պատէն կախուած վայտեայ տուփի մը դանակները բացուեցան եւ բուռ մը վայրկ երկ անդամ: Ժամը երե՞ք արդէն: Տիկին Ճանսըն ամուսինը վիճտուեց եւ զայն դուռ պատշգամին վրայ, հին օրերու բարեկամի մը հետ՝ որ ցաւ կը յայտնէր իրենց կրած նիւթական կորուստներուն համար, եւ վատահօրէն կը զուչակէր թէ աւելի բախտաւոր ապագաներ պիտի ունենային իրենց զաւակները, որոնք չափահաս էին արդէն:

— Լիովին համաձայն եմ ձեզի, Մր. Բաճըրզ, յաբնց Տիկ. Ճանսըն: Աւելցուցէք նաեւ թէ, մեր զաւակները աւելի հեռատես եւ խմաստուն պիտի ըլլան եւ իրենց չահերը զանազան կիրքերու ստորադասելու անխոհեմութիւնը կը յուսամ թէ չդործեն: Ուոլթըը չատ բան կորսընցուց, բայլ սեւամորթները ստելու իր ազատութիւնէն՝ որ հիմա իր մեծագոյն մխիթարութիւնը կը թուի ըլլալ, եւ որ եթէ իրմէն խլուէր՝ յուսահատութենէն անպայման, բայց աշխատյան անձնասպան կ'ըլլար ան...:

Եւ կոկորդալիր խնդացին բոլորը:

— Ասոքը մէջերնիս, Ճանսըն, այդ ի՞նչպէս պատահեցաւ որ քեզի դիմող չորս սեւերէն,— անցեալ օր ի՞նչ կոչեցիր զանոնք, «դատապարտուածներու յանձնախո՞մբ» էր արդեօք, այո, ի՞նչպէս եղաւ որ անոնցմէ երկուքը բանտարկուեցան եւ երրորդը սասկելու չափ ծեծուեցաւ, լսածիս համաձայն՝ մէկ աչքն ալ կորսնցնելով... իրապէս, ես կը հիանամ քու կորովիդ եւ հնարամտութեանդ վրայ, ըսաւ Բաճըրդ չղոմղ ձայնով մը եւ սեղմելով Ճանսընի բազուկը:

— Սիրելի բարեկամս, այդ բոլորը դիպուածին գործն են պարզապէս: Երկուքը վողոքեան մէջը բռնուեցան... իսկ, երրորդը, անշուշտ լսեցիր, մէկ քանի ճերմակներու կիներուն աչք անկած էր եւ բնականաբար այդ պատուանդիր անձերը սասսիկ կերպով բարկացան եւ... մնացեալը դիտես արդէն: Բայց հաւատա որ այդ երեքին վրայ ծախսածիս քանի մը անդամը որոշած եմ վաստնել, այս բոլորին պատասխանատուն եղող այն զարհեալ սրիկան, Սէմ Թամսընը ճանկերուս մէջ ունենալու համար: Բայց անհոգ եղիր, սպասէ եւ պիտի տեսնես...:

Տիկ, Ճանսըն միջամտեց, փաքը վրդովում մը զսպելով.

— Ներեցէք որ ձեր հետաքրքրական, պիտի ըսէի այրական խօսակցութիւնը ընդմիջեմ: Բայց Ուալթըը, չե՞ս խորհիր թէ իպապէչ ուշացաւ քիչ մը:

— Ձեմ կարծեր, պատասխանեց ամուսինը եւ նայեցաւ իր ժամացոյցին: Ժամը նոր երեք կ'ըլլայ, հիմա անուր որ է կուգայ:

— Բայց ես իրեն պատուիրեր էի որ այսօր դպրոցը սովորականէն քիչ մը կանուխ ձգէ:

— Մտահոգուելու պատճառ չկայ, մէկ մտաւ Բաճըրդ, կ'ներեւի ընկերուհիները զինք կ'ուշացնեն իրենց բարեմաղթութիւններով:

Այդ պահուն փողոցին ստորոտը կենդանացաւ դպրոցականներու աղմկայոյզ խօսակցութիւններով:

— Ուալթըը, թերեւս Մր. Բաճըրդը հոս առանձին ճանճրացաւ, զինք հիւրերուն մօտ առաջնորդէ եւ զանոնք

զրաղեցուը մինչեւ Իզապէլին ժամանումը, ես հոս քիչ մը կը սպասեմ դեռ։

Հանդէսին պաշտօնական բացումին համար անհրաժեշտ էր աղջկան ներկայութիւնը։ Զա՛ր աղջիկ, ինչո՞ւ կ՚ուշանար այսքան։

— Դժբախտութիւնները չակնկալուած առեններըը կուգան մէյ մը, Տիկ. Ճանսընի ականջին փսփսաց դէչ նախազգացում մը։ Բայց ան յանդիմանեց այդ անպիտան մտածումը։ Պա՛հ, ի՛նչ կրնայ ըլլալ որ։ Բայց ինչո՞ւ սա մօտեցող աղջիկներուն մէջ չէ իրը։

Իզապէլի խաղընկերներէն 5–6 աղջնակներ ցանկութեամբ ձողերուն քաշուելով եւ անլսելի քրթմնջիւններով պարտէզ մտան եւ սկսան պիրար առաջ մղել առանց պատրաստամ նայելու։

— Ի՞նչ կ՚ընէք, աղջիկներ, ո՞ւր է Իզապէլը։

— Տիկ. Ճանսըն... Տիկ. Ճանսըն... Տիկ. Ճանսըն... կանչեցին աղջիկները իրարու եռուեռ, բայց չփոթեցան անմիջապէս եւ երկչոտ ակնարկներ փոխանակեցին իրարու հետ։

— Բայց ըսէ՛ք, ո՞ւր է Իզապէլը... Տիկ. Ճանսընի ձայնին մէջ՝ նախազգայումին կասկածը ճչացող երկիւղի վերածուեր էր արդէն։

Գլուխնին կախ՝ մանուկները բոլորովին լռեցին այս անգամ։ Տիկ. Ճանսըն չփոթահար նետուեցաւ ներս եւ շրջազգեստին վէշերը վեր հաւաքած՝ առաջին յարկի սանդիճաններէն չտապեց պարտէզ։ Աչքը անսովոր յուզումն ու աճապարանքը նշմարող քանի մը հիւրեր հետեւեցան իրենց վրդոված հիւրընկալուհիին։

— Ո՞ւր է Իզապէլը, հարցուց պաթճալ Տիկ. Ճանսըն։

Իրենց վախէն կարծես հաչմուած էին փոքրիկները։ Ոմանք չուարած՝ չառաջունեցան, մէկը հեկեկաց եւ բոլորը պահեցին իրենց չարաղոյժ լռութիւնը։

— Բայց խօսեցէ՛ք, ձեզի՛ կ՚ըսեմ, չէ՞ք լսեր, ո՞ւր է իմ Իզապէլս, չո՛ւտ ըսէք, ո՞ւր է Իզապէլ աղջիկս...։ Սարսափէ զարնուած, զրեթէ ընչակուռը ճիչ մըն էր ա-

սիկա, որ կը թուէր թէ ցաւէն պատռուած սիրտ մը կը խռմփդր դուրս։

— Դպրոցէն ելանք, Թոմովիչէն ակռաւ անունց կըրտսերագոյնը, եւ քիչ մը պատեղով կուգայինք։ Սեւ տղաքներ կը խաղային ճամբուն վրայ։ Այն առեն սոսկալի բան մը պատահեցաւ... Իզապէլ սեւերուն մէջ մնաց։ Եւ հազիւ խօսքը աւարտած՝ աղջնակը փախաւ հեծկլտալէն, մխանները հետեւեցան անոր։

Տիկին Ճանսըն, չանթահաւրուածի պէս՝ պահ մը բեւեռուած մնաց անշարժ եւ կարծես անդրադ, աղշահար նայուածքը խուճապով հետացող աղջիկներուն սեւերուն։ Բայց սթափեցաւ յանկարծ, երբ ականջներուն մէջ կըրկնուեցաւ զարհուրելի յայտնութիւնը։ «—Սեւերուն մէջ մնաց, սեւերուն մէջ մնա՛ց»... Եւ խելակորոյս՝ մայրը վազեց դէպի փողոց, ճչալէն։

— Իզապէ՛լ...

— Իզապէ՛լ, Իզապէ՛լ...։

Կարօտով, խանդով, սոսկումով աղաղակուած այս անունին պատառիկները սուրացին հիւրասրահներէն ներս եւ հեծեծելէն վշշուեցան պատերուն դէմ։ Երբ Մր. Ճանսըն եւ իր ընկերակիցները այս ահաբեկ կանչերէն հոսող անծանօթ երկիւղով համակուած դուրս վազեցին՝ տեսան Տիկին Ճանսընը, որ բաց երկնքի դոյն իր թաւիշէ թանկարժէք շրջազգեստին ծալքերը ձեռքերով երկու ծունկերուն ճմրթկած՝ դէպի սեւամօրթներուն թաղը կ'արշաւէր հեւարձակ ու հեւասպառ, անոտաբեր իր յուսահատ կանչերուն ու հեկեկանքին ունկնդիր կամ հետեւող բարմութիւնն։ Ճանսըն հասաւ իր կնոջ եւ թեւը տուաւ անոր։

— Իզապէ՛լ, Իզապէ՛լ...։

Աչքունքներու մէջ խեղդուող իր վշտաբեկ նայուածքը չտառծ հեռուն, մի կողմ անորոշ մէկ կէտին՝ Տիկին Ճանսըն կը չտաւղանար արագ ու դանդաչուն քայլերով, աղջկան անունը հեծկլտալով չաճախ, երբեմն խուլ ու արտասուահեղձ, երբեմն բարձրաձիչ ու սրտապատառ։ Օձի բծաւոր մարմին չինուած թանկարժէք կօշիկը կը ճան-

կըսուէր եւ կը ճեղքրտէր փողոցի կոշտ ու անհարթ սա-
լարկին եւ խաչաքարերուն զարնուելով: Ինք անփոյթ,
դրեթէ անզգայ, կը շտապէր միշտ, ի գ'ուր ջանալով
լայնցնել քայլերը: Այդ ձեռքով ջրաձղօրէն տակաւին կը
ճմրթիկէր չրջազգեստին երկնագոյն թաւիշը եւ ձախ ձեռ-
քով կը սեղմէր ամուսնին թեւը:

Իսկ բազմութիւնը կ'ուճէր հետզհետէ եւ կը մղէզ-
նէր, անճնաւոր իր մէջ զարթնող առելաւոր կիրքերու
խլրտումին: Եւ ճանաչներուն ու անոնց քանի մը հիւրե-
րուն հետեւող մարդոց սրեւակէզ, մռայլ դէմքերը կը
ծամածռէին զաժան ու վայրագ խոժոռումներով: Մր-
Բաճըրզ կը գլխաւորէր այս ամբոխը, խստասիրտ հրա-
մանատարի մը զայրագնած դէմքով: Եւ մահարշաւ ժանտ
համաճարակի մը պէս, կամ անսանձօրէն մռնչող հրդեհի
մը բոցավառ լեզուներուն նման՝ կատաղութիւնը կը ծա-
ւալէր ու կը վարակէր զանոնք, արշաւելով բերնէ բերան
եւ թռչելով աչքէ աչք, բարկացայտ քրթմնջիւններու եւ
առելահառնձ նայուածքներու վրայէն: Ու անոնք որ պարզ
հետաքրքրութենէ մղուած կը մօտենային այս զարմա-
նալի թափօրին՝ հազիւ քանի մը վայրկեան անցած՝ կը
ղէպային թէ սպառազինուելը են արդէն մինչեւ իրենց ե-
րակներուն եւ չիզերուն նրբագոյն թելերը, մինչեւ իրենց
սիրտերն ու եղունգները...:

Ու մայթերէն իսկ լսելի բարձրագոռ ու յանդուգն
մարտահրաւէրներու կը վերածուէին տակաւ այս չարա-
գոյժ քրթմնջիւնները.

— Ի՞նչպէս ալ չորնալիք ձեռքերնին տասը տարեկան
անմեղ ու անզօր աղջնակի մը երկնցայ... չեմ հասկնար
թէ Աստուած ինչո՞ւ այդ անիծեալներուն ցեղը ստեղծեց:

— Անոնք անասուններէն ալ վարկոց են, անոնք ամէն
բան կրնան ընել, պէտք է վհռնանք ասիկա...

— Սրիկաներ, կարծես թէ համ չեն առներ սեւ աղ-
ջիկներէն...

— Իրեն ալ անանկ ընելու է, այն առեն կը հասկը-
նայ, իրեն ալ անանկ ընելու ենք, որ...

— Ողջ-ողջ սատկեցնելու է այդ զարշելին...

— Այո՛, ըսի՛ր վիտակ բան մը, եւ այն յիմարանոցի մարդասէրները, որոնք կը պոռչտան անդադար թէ լինչինկը անգործ եւ անմարդկային արարք մըն է, թող հաճին մեզի սորվեցնել թէ որքան մարդկային է տասը տարեկան աղջիկ մը բռնաբարելը…:

— Իզապէ՛լ, Իզապէ՛լ, իմ սիրելի աղջիկս…:

Ուղիղը ճանսըն է զուր կը փորձէր սրտապնդել իր կինը: Ան կը հեկեկար յուսահատօրէն: Եւ ինք, եղունգները աչքերուն մէջ խրած, ա՛յնքան ուժգնօրէն կը սեղմէր ձեռքերը՝ կառափնատէ յարմար վայր մը կը փընտռէր մտովի, անծանօթ եւ անոսպ ոճրագործին համար: Մինչ բադմութիւնը կ'ուռէր ամէն նոր անկիւնադարձի եւ անոնց մէջ վանդակուած զազաններ իրենց քաղցած ետախները կը թօթուէին կարծես ու ճիրաններնին կը զարկէին, մօտեցող զոհէն ծաւալող հեշտանքը հոտուըտալով…:

Թ.

Ու յանկարծ, մերձաւորագոյն անկիւնը դառնալնուն՝ կանգ առին բոլորը մէկ, հրեղէն տեսիլքէ մը զարնուելով քարացածի նման: Փակուեցան սրկուած ու թշնամի բռունցքները եւ դէմքերը պարզուեցան, ձերբազատուեցան դիրքնէ այլանդակող ժանտաչունչ խժռոտումներէն: Սուր փղձկումով մը Ծիկին ճանսըն բարձրացուց թեւերը եւ երկարեցաւ առաջ: Միւսները, անբացատրելի ապշանքէ մը կլանուած՝ բեւեռուած մնացին իրենց տեղերուն, արշաւասոյր ու վրիւրեբաթ իրենց վազքին մէջ՝ սանձերնին յանկարծօրէն եւ ուժգնօրէն քաշուած երիվարներու պէս…:

Դէմքին՝ յողնած քայլերով սեւամորթ պատանի մը կը յառաջանար դանդաղօրէն, մութ պղնձադոյն թեւերուն վրայ կրելով սպիտակ զգեստաւոր՝ սպիտակ մարմինը ղազալիրկ Իզապէլի: Հանգարտ ու անխռով կ'ընթանար ան, մանկունակ դէմքը զոհացած երանութեամբ մը թաթխուած: Ձերմակ երազ զրկած հրեշտակի մը նման երեւ-

ցաւ իրենց պատանին, որ երկնքէն իջեր էր ծխնելոյզէ մը անցնելով: Այնքան բարի, այնքան միամիտ ու անմեղ տուեր մը կը տարածուէր անոր վրայ, որ ցաւագնա-վառ ամբոխը համակուեցաւ ընկերակամ, հանգնչի դողով մը: Ցանցադործի չէր նմանէր այս տղան: Եւ իրենց մէջ, չատ խորունկէն, կարծեցին լսել ձայնը մարդկային արթընցող բնազդի մը, որ կը փախսար թէ այս պատանին չէր կրնար գործած ըլլալ ենթադրուած անարդ մեղքը:

Բայց նոյնքան յանկարծօրէն՝ իր բոլոր սահմանները պատռեց ձանսընի կատաղութիւնը: Երեմիան ճանչցաւ ան, զաւակը Սէմ Թամսընի՝ որ իր դէմ կազմակերպուած գործադուլը յաջողցուցեր էր, որուն հետեւանքով վճարելը էր այս տարուան բամպակի բերքը եւ խոր ցնցում մը կրեր էր իրենց պատկառելի համբաւը: Ու հիմա ի՛նչպիսի երկնապարգեւ պատեհութիւն մը կ՚ընծայուէր իրեն, անոր զղջալ տալու իր ծնո՛ւնդն անդամ: Ահա փախչելիքի հրաշալի առիթ մը, որ պիտի չախչախէր այդ «զղուելի սեւուկը» եւ պիտի դաստիարակէր բոլոր միւսները: «Լա՛ւ, լա՛ւ, հիմա ես կը սորվեցնեմ քեզի, Մըսթը՛ր Թամ, ա՛հ, հիմա ես կը սորվեցնեմ քեզի», մտածեց ճանսընն ցնծութենէն գրեթէ աբբչիւ: Եւ խոյանալով պատանիին վրայ՝ խլեց աղչկան մարմինը եւ պարզելով դէպի բարմութիւնը՝ բացականչեց, չանալով յուզումի երանգ մը խառնել իր ձայնին.

— Բարեկամնե՛ր, նայեցէք իմ մէկ հատիկ աղջըկանս, հրեշտականման Իլսպէլիս վիճակին, նայեցէք եւ դատեցէք···:

Մինչ Երեմիա Տիկ. ճանսընի մօտենալով՝ երկիւղէն չփոթած կ՚ըսէր անոր, ձեռքը երկարելով իր եկած ուղղութեամբ.

— Իլսպէլ իր ընկերուհիներուն հետ կը խաղար այն կողմերը, երբ կատղած չուն մը···

Բայց չկրցաւ աւարտել: ճանսընն պատանիին դարձաւ մէկէն եւ իր խոշոր ձեռքով ծանր եւ ուժգին ապտակ մը չպրտեց անոր: Երեմիա փոուեցաւ գետին եւ բերնին երկու անկիւններէն դարվար ու մութ մարթին վրայէն՝

վարդաթոյր արեան քանի մը կաթիլներ հոսեցան ցած, իրարու մէջ լճանալէ յետոյ։

— Լսեցի՞ք, տակաւին կը փորձէ բացատրել աս պոռնիկի կատրը։

Եւ որպէս զի տղուն յանդգնութեան մասին կասկածի տեւէ նշոյլ չկարենայ նուազեցնել ու հաշմել բազմութեան մոլեգնած եռանդը՝ ձանսըն անպատկառօրէն վերցուց ալկիան զգեստը եւ նայեցաւ, բոլորին առջեւ իբր թէ նայեցաւ, հաստատելու համար ոճիր մը, որ ատելութեամբ զերազդրէու իր այդ վիճակին մէջ կ'ուզէր գործուած տեսնել իրապէս, կարենալ խարխիլ կամ պատնէշ յանձնելու համար պատանի երեմեան, կարենալ մարելու համար ոխի ու վրէժի այն բոցերը, որոնք վայրկ բռնկումով մը կը ճարճատէին իր նեբսը, լափլիզելով եւ խանձելով իր հոգին։

Ձետոյ մօրը յանձնելով Իպալէլի տակաւին անզգայ մարմինը՝

— Սնոմիջապէս տուն տարէք ասիկա, պոռաց ձանսըն, եւ դուք ալ քաղաք վերադարձէք, աւելցուց ան, խօսքը ուղղելով կիներու եւ անչափահասներու բազմութեան։

Սպա կրկին դառնալով դինք չրջապատող խումբին, ըսաւ գայրոյթէն կոտրտող ձայնով.

— Բարեկամնե՛ր, խորապէս անպատուուած եմ ես եւ արդարութիւն կը պահանջեմ։ Դուք դատաւորնէրէք եւ ըրէք ձեր դատաստանը։ Ե՛ս, բարեկամնե՛ր, որպէս անպատուուած ամերիկեան քաղաքացի՝ կ'ուզեմ որ այս չար ձագը սատկի... կը պահանջեմ որ իր կատարած անքաւելի ոճիրին համար այս չար ձագը չունի պէս սատկի...։

Դիշակեր զազանը նորէն ոռնաց անոնց մէջ, ցցելով ժանիքներն ու բարձրացնելով թաթերը։ Եւ երեմիա սարսռաց ամբողջ մարմնով, տեսնելով իրեն ուղղուած նայուածքները, որոնք սպրատուր եւ արիւնթաթախ նիզակներու նման կը ճօճէին սպառնագին։ Եւ սրունքներու վանդակոտմին մէջէն ճեղք մը փնտռեց, անոնց մահացու մխրճումէն խուսափելու համար։ Ու մէկէն նետուեցաւ

դէպի բացուածքը մը: Բայց քանի մը հզօր բազուկներ խուժեցին իր վրայ եւ վայրագ հարուածներու տարափով մը տապալելով զինք գետին, սկսան կոխկռտել անխնայ: Յաւէն կը ճչար ու կը հեծեծէր երեմիա եւ հայրն ու Աստուած կը կանչէր օգնութեան: Պահ մը յոյզերը քաշկըռտուելէն մօտենալ Ճանըսլի ոտքերուն եւ ալ ձեռքն ու ճմլուած, արիւնթաթաւ դէմքը բարձրացնելով անոր՝ հեկեկաց արտասուահեղձ ձայնով մը.

— Մր. Ճանսըն, ըսէք որ ալ չծեծեն զիս, Աստծու սիրոյն, թող ալ չզարնեն ինծի, կը խոստանամ որ չեմ փախչիր, ճշմարիտ կ'ըսեմ, ալ չեմ փորձեր փախչիլ... Մր. Ճանսըն, կ'աղաչե՛մ...:

— Հեռացուցէ՛ք սա լակոտին աղտոտ երեսը, քանի չեմ սպաններ զինք, պոռաց Ճանսըն ակռաներուն մէջէն, ոտքի հարուածով մը եւս մղելով անոր դլուխը:

Այն առեն, որպէս ինքնակոչ դատախազ Մր. Բաճըրզ կանդնեցաւ բոլորակին մէջտեղը եւ ըսաւ.

— Շատ լաւ ուրեմն, տղա՛ք, հիմա պէտք է աճապարենք: Այս գործը լմնցնելու ենք, օրէնքը միջամտելու ժամանակ չունեցած: Արդ, խնդիրը շատ պարզ է: Որպէս պատուախնդիր երդուեալներ, դուք դատավճիռ մը պիտի տաք սեւամորթի այս ձագին սոսկալի ոճիրին համար: Դուք լսեցիք Մր. Ճանսընի պահանջը: Ձեմ ուզեր հոս յիշեցնել ձեղ թէ մենք բոլորս ալ բարիք տեսած ենք անկէ եւ թէ անոր անունը պատիւ կը բերէ մեր ամբողջ դաւառին: Այժմ՝ օրէնքը դուք էք, ի՞նչ վճիռ կուտաք...

Ծանրանիստ լռութիւն մը ծաւալեցաւ հոն՝ որ կը սարսռար միայն երեմիայի ցաւագին հեծծիւններէն: Խուսափուն ու տարտամ ակնարկներ դիրար կը հարցապնդէին երկիւղած: Իւրաքանչիւրը կը սպասէր վարանումով, յուսալով որ միւսը կ'արտասանէ չարագոյժ եւ ճակատագրական խօսքը: Այն առեն Բաճըրզ դարձաւ անոնցմէ ամէնէն տարիքին, եւ

— Լա՛ւ, ձէսի, ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց:

— Ինծի այնպէս կ'երեւի թէ չատ ըսելիք չկայ, պատասխանեց ձէսի, նայուածքը չրջելով դէպի ընկերները:

Իմ կարծիքովս մեր հայրերը մեզմէ աւելի խելացի ու փորձառու էին եւ այս տեսակ պարագաներու մէջ մենք բոլորս ալ դիտենք թէ անոնք ինչ կ'ընէին: Ես հիմա պատճառ չեմ տեսներ որ չհետեւինք անոնց հաստատած աւանդութեան: Ուրիշներու դաս եւ օրինակ տալու համար, մեր հայրերը այս յանցաւորները պատժելու մասնաւոր ձեւ մը ունէին եւ զայն կը կոչէին լինչինկ... Ես կը խորհիմ թէ չատ ազդու եւ օգտակար եղանակ մըն է այդ, մանաւանդ որ եթէ օրէնքին եւ դատարանին ձգենք այդ խնդիրները, 5—10 կամ 15 տարուան բանտարկութեան թեթեւ պատիժով մը սեւերը կ'ազատին...: Ի՞նչ կ'ըսէք, ազա՛ք...:

— Ճիշտ է, այո, այո, ճիշտ է, մռայլային բոլորը:

Եւ քաշկրտուկն ու ծնծղէն երեմեան տարին Փոքրիկ դետակին եղերքը, ուր կտրուած կաղնիի մը հնամեայ կոճղը կը ցցուէր հողէն երկար ոտք վեր, հարթ ու բոլորաձեւ սեղան մը կազմելով: Բայց հազիւ ուժասպառ սըրտան նետուր էին անոր վրայ եւ չըշնապատեր էին զայն՝ երբ Սէմ Թոմսըն, ծանր բիր մը սեղմած ձեռքին մէջ, խելագոռոյս վազքով մը հասաւ ու խոյացաւ դաժան ու դահճային դէմքերու այս չղթային վրայ եւ փորձեց ճեղքել զայն: Սակայն բազմաթիւ հուժկու բազուկներ կաչխանդեցին ղինք:

Այն տեսն, արտասուքով ողողուած եւ մարմնին տեղացող հարուածներուն ցաւէն ծամածռուող իր դէմքը դէպի ձանսընը կարկառած՝ Սէմ Թոմսըն ինկաւ ծունկի եւ պաղատեցաւ վշտէն պատռտող ձայնով մը.

— Մր. Ճանսըն, կ'աղաչեմ, խնայեցէք զաւակիս... ձգեցէք որ ապրի զաւակս... Մր. Ճանսըն... ան չանցանք չունի, դառնուկի պէս անմեղ եւ խոնարհ ոտքս մըն է ան, հաւատացէք, Մր. Ճանսըն, հաւատացէք եւ խնայեցէք իմ պզտիկ–մեծ ազուս... եւ մինչեւ կեանքիս վերջը ձեզի կը ծառայեմ... ձեր դերին կ'ըլլամ ես...

— Ա՛հ, բայց այս խաղը կատարեալ կը դառնայ հեռըզհեռէ, Բաճըրդ, քրքջաց ձանսըն ցնծութենէն արբ–

Հիո, ես քեզի ըսի այսօր թէ համբերէ եւ պիտի տեսնես թէ ի՛նչպէս Թամասընը կը խորտակեմ։ Եւ ահա ան ինքնաբերաբար կուգայ մեր ծրագրին իրականացման օգնելու։ Այո՛, Մը՛սթը՛ր Սէ՛մ, հիմա դուն քու տղուդ սառկիլը պիտի տեսնես այդ աչքերովդ եւ պիտի սորվիս թէ քեզի պէս զարչելի սեւերուն չէյնար չափուիլ ճերմակներու հետ... Բաճըրդ, ըսէ մէկուն որ կացին մը բերէ սա մօտերէն...

— Մր. Ճանսըն, մի՛ ընէք տարիկա, Աստուծու սիրոյն, ձեր մեւնլներուն եւ ձեր զաւակներուն սիրոյն մի՛ ընէք տարիկա... դի՛ւ սպաննեցէք այս անմեղ տղուս փոխարէն... ի՛նչ կ՚ըլլայ, Մր. Ճանսըն, դիս մեղցուցէք այս խեղճ տղուս տեղը, Մր. Ճանսըն...

— Հայրի՛կ, կը խնդրեմ, մի՛ չարչարեր ինքզինքդ, դուն չես կրնար ազատել զիս, Աստուած ալ պիտի չազատէ զիս, դուն անանկ ըսիր, մոռցա՞ր, հայրիկ...

Բայց պատանի երեմիան սոսկաց, տեսնելով նայուածքներու այն վայրագ ու չարախնդ չուրջպարը, որ կարծես մահացու օղակի մը վերածուած՝ կը զառնար իր բոլորտիքն ու կը սեղմէր, կը ճզմէր զինք հեռվհեռէ։ Ու կարծես կը լսէր կճռրտիւնը անոնց ակռաներուն, որոնք իրեն կ՚երեւէին կիսովին ընկղմած կատաղութեան փըրփուրին մէջ, որ կը կարմրէր լինտերնուն վրայ։

Այդ պահուն էր, որ հեռուէն արձակուած աղեխարշ, սրտապատառ եւ երկարաձիգ կանչի ճիչի մը ցաւատանջ արձագանգները հոսեցան այս բոլորակէն ներս։ Ու նուաղեցան կերկերուն հեծծիւնով մը։ Երեմիա լայնօրէն բացաւ աչքերը եւ պոռաց.

— Հայրի՛կ, տարիկա մայրիկն էր, անպատճառ կուլայ հիմա...

Երկուական հոգի ուժգնօրէն կը զրկէին Թամասընի իւրաքանչիւր թեւը։ Եւ Սէմ ի դուր փորձեց դանդաղ քաշելով մօտենալ Ճանսընի։ Այն ատեն զարձեալ գլուխը երկարեց առաջ եւ ըսաւ պղպջաւոպին ճայնով մը, որուն մէջ դանակոծուող հոգիի մը եղերական փլուզումին անհուն տառապանքը կը թրթռար.

— Կ՚ապաչեմ, լսեցէք ինծի, Մր. Ճանսըն... մեր ամբողջ ընտանիքով ձեզի կը ծառայենք որքան ատեն որ ուզէք... մինչեւ մեր կեանքին վերջը... երդում կ՚ընեմ, Մր. Ճանսըն, եւ ի՛նչ թուղթ որ փափաքիք կը ստորագրեմ... մեր ամբողջ ընտանիքով... մինչեւ մեր կեանքին վերջը...

— Ի զուր է, հայրիկ, ինչո՞ւ կը չարչարուիս պարապ տեղը... դուն չես կրնար ազատել զիս... դուն չը՛սիր թէ ճերմակները մեզ չեն սիրեր... Աստուած անգամ իր մէկ հատիկ տղան չազատեց, երբ ան օգնութիւն խնդրեց... էլի, էլի, լամա սապաղտանի, լամա սապաղտանի, էլի, էլի, լամա...

— Լո՛ւ, լո՛ւ, չո՛ւն չան որդի քեզի...

Եւ Ճանսըն խելայեղօր, մոլեգնած, նետուեցաւ Սէմի ուղերուն տակ ինկած խոշոր բիբերն վրայ, յափշտակեց զայն ու խոյանալով դէպի Երեմիան՝ իր բոլոր զօրութեամբ ծանր խարազանը խլեցուց պատանիին բերանէն, յետոյ զանկին, ուսերուն, գլուխին, պարանոցին, արագօրէն, ուժգնօրէն, կատաղօրէն, մինչեւ որ անճանաչելի ու անկենդան մսակոյտ մը դարձաւ Երեմիայի մարմինը: Կոյր եւ անխմաստ ապշանք մը թառեր էր բոլոր դէմքերուն: Եւ Ճանսըն, հեւասպառ, քրտնաթաթախ ճակատով եւ քունքերով՝ կոճղը կը դիտէր, տարօրինակ, անծանօթ դողով մը համակուած:

Սէմ պահ մը արիւնաշաղ կոճղին եւ անոր զարհուրելի բեռին յառեց իր սառած բիբերը: Յետոյ, ծանրօրէն, դանդաղօրէն նայուածքը դարձուց Ճանսընի եւ անոր սեւեռեց իր ակնարկը, որ պարպուած կը թուէր կեանքի ազօտաձոյն նշոյլէն: Ու թարթեց աչքերը: Եւ բացուող կոպերուն ընդմէջէն, իր զաւակին դիակոյտը տեսաւ մեծցած, ընդլայնած եւ վիթխարի ու ահարկու զանգուածի մը վերածուած: Անոր կողքին դահիճը կը կանգնէր տակաւին, գլուխը խոնարհած խոնջէնքէն եւ մէկ ձեռքով խարազանին յենած: Կարծես Երեմիայի արիւնը կոճղէն կը հոսէր իր գլուխին վրայ եւ անկէ վար ու կը լճանար

բերնին մէջ եւ կը խուժէր կոկորդէն վար ու կ'ողողէր իր սիրտը, ա՜հ, այո՛, կը խեղդէր զինք: Ու Թօթուեցաւ յանկարծ, ցնցեց ու մէկդի չպրտեց զինք կալանաւորողները եւ խոյանալով ճանապարհի վրայ՝ տապալեց գայն կոճղին եւ պողպատէ մազիկներու պէս՝ մատները մխրճեց անոր վզին պարարտ միսերուն մէջ, եւ չթուլցան, չքակուեցան անոնք, մինչեւ որ նուաղեցաւ ճանապարհի վերջին հռնդիւնը եւ անոր մարմինը թուլօրէն թաւալեցաւ իր ոտքերուն քով:

Այն ատեն ուժասպառ իր վրայ տեղացող բռունցքի հարուածներէն՝ Սէմ երեսլէն կանգնեցաւ ոտքի եւ թօթովեց.

— Սպանեցէք հիմա զիս ալ, եւ լմնկաւ:

Բաճըրզ իր զլուխը սեղմեց ճանապարհի կուրծքին եւ ունկնդրեց: Ապա բունեց անոր բազկաբակը եւ նայեցաւ դէմքին հեգասահ ջուրերուն ու մէկէն ցատկելով ոտքի.

— Կարծեմ լմնցեր է, մրմնջեց, յետոյ չորս անունները կանչելով պատուիրեց որ տուն տանին գայն: Ու պռոացաւ, բոլորին վրայ ծանրացող խռովքը թօթափելու համար.

— Երեք հոգի թող վազեն այս մարդասպանին տունէն կրակ չինելու, ա՜հ, օդը կը ցրտէ եւ մենք կը սկսինք մսխել, այնպէս չէ՞, ուպա՛ք, եւ այնպէս մը այրելու է, որ մոխիր անդամ չմնայ տեղը, այո՛, փոշի անդամ չմնայ եւ առանց թոյլ տալու որ նոյն իսկ առնէտ մը վախչէ դուրս, կը հասկնա՞ք, նոյն իսկ ոջիլ մը վախչէ դուրս··· դո՛ւք, Ցրէ՛տ, ձէ՛ֆ, Պո՛լտի···

— Ահա՛, Բաճըրզ, այս կացինը Մր. ճանապարհը ուզած էր:

— Լա՜ւ, հիմա մենք դաշտահանդէս պիտի ունենանք հոս, ուպա՛ք, այս սրիկան կամաց-կամաց, կտո՛ր-կտոր սատկեցնենք որ մէկ կողմէն դժոխք հասնի եւ միւս կողմէն քիչ մը բան սոսկի··· բայց առաջ թեւերը կտրենք որ ուրիշ մէկն ալ չխեղդէ···

Կիսանուաղ՝ Սէմ հազիւ զգաց թէ, զինք կը վերցնէին եւ ձախ ձեռքն ու ուսը կը տարածէին կոճղին վրայ:

Ցաղթանդամ եւ փորձառու վայտահատ մըն էր կացինի մէկ հարուածով բազուկը ուսէն անջատողը: Խուլ ու խռպոտ կանչ մը արձակեց Սէմ եւ տապալեցաւ դէտնին վրայ, ցաւագնօրէն հռնդալով: Արիւնը կամարաձեւ ժայթքեց հեռուն եւ կարմիր ջրմուխիւն մը կաթկթեց ու այրեց ձէսիի ճեռքերը:

— Նայեցէք սա զարշելի սեւին, հոգի առած առնէն անդամ հանդիստ չկրնար կենալ եւ ազատ խաղ մը կ'ուզէ խաղալ խեղճ պուճիս: Եւ արագ ոստումով մը եւս ցաւակէզ վիրջ՝ զղուանքով ծամածռելով դէմքը՝ ձէսի սկսաւ արեան տաք արատները սրբել ճեռքերէն եւ յուսահատօրէն նայեցաւ կարկանուած պարկածեւ տափատին:

Այլեւս բոլորովին զգայազրկ՝ Սէմ չլսեց Բաճըրդի ցնծալի կանչը.

— Բերէք նայի՛նք, հիմա միւս թեւը բերէք:

Ու կացինը բարձրացաւ նորէն: Բայց անոր անկումին խուլ դիպիւնին փոխարէն՝ արագօրէն մօտեցող եւ հեւացող ազազակ մը պատռեց միջոցը.

— Մի՛ ընէք, կեցէ՛ք, ազատեցէ՛ք... Եւ սարսռացին բոլորը, այս ծանօթ ձայնէն հեղեղուող անանուն սարսափէն: Ու կացինը հեզօրէն հանգչեցաւ դէտնին, մինչ Ճանաչնքի երջ որդին հնչասպառ հառնելով դիմաց Բաճըրդի եւ հարցուց.

— Ո՞ւր է հայրս:

— Մենք... տուն զրկեցինք զայն... անոնց չհանդիպեցա՞ր ճամբան...

— Ո՛չ, ես շուտ գալու համար կտրուկ փողոցներէ անցայ... բայց ուշ մնացեր եմ դարձեալ, ա՜հ, ի՛նչ սոսկալի տեսարան, բացականչեց ան, երեմիայի կանչախուած մարմինին եւ Սէմի գլխատուած թեւին ու արիւնթաթախ գլուխին նայելով...

— Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեր է որ այդքան յուզուած կ'երեւիս, բաւ Բաճըրդ քիչ մը չփոթած:

— Այն, որ Թշուառական մարդասպանները էք դուք... ի՛նչ ահռելի, ի՛նչ դժոխային, ի՛նչ զարհուրելի բան է ա-

սիկա, ինչպիսի՛ վարձատրութիւն... որովհետեւ չկրցաք քիչ մը սպասել, այնպէս չէ՞, այնքան որ անհամբեր էիք ... իսկ հիմա քոյրս սթափեցաւ եւ պատմեց ամէն բան... այս տղան որ պատառ-պատառ ըրիք դուք, այս հերոս տղան քրոջս կեանքը ազատեր է կատղած շան մը ակռաներէն, անոր երախին մէջ իր մէկ թեւը խօթելով... այս անմեղ եւ քաջ տղան իպպոլիտին կեանքը փրկեր է եւ դուք ըզբռնեցիք զայն... հայրս սպաննեց զայն այսպէս...

Խռովքով, յուզումով եւ բարկութեամբ արտասանուած այս խօսքերը պայթեցան անհամար ռումբերու ոգոտագոռ համապարկի մը նման եւ այդ մարդոց մէջ՝ զաւանները կազկանձեցին պարտուած ու վիրաւոր: Վախկոտ եւ յանցաւոր եւ խուսափուն ակնարկներ նետեցին իրարու եւ կցկտուր քրթմնջիւնները փսխեցին որպէս չբնմեղանք: Եւ ընկրկեցան, նահանջեցին անկարգ փախուստով մը, կարծես աներեւոյթ սպառնալիք մը զիրենք կը հալածէր կրնկակոխ: Կ'ապաստրէին հեռանալ անոնք: Բայց ժամանակ կը դանէին երբեմն դառնալու եւ նայելու կոճղին, որ անորոշ ու չարաշուք սուտերի մը կը վերածուէր տակաւ: Անոնք ակամայ կը նայէին եւս, սուտգելու համար թէ դեռ իրենց կը հետեւէ՞ը այն անեղեւոյթ եւ անողոք սպառնալիքը, որ իրենց խղճերէն կը բարձրանար եւ որուն ոտնաձայնէն կ'ահաբեկէին իրենց խիղճերը...:

Կրասեր ձանսըն, ինքնամոռաց, անոնց կը հետեւէր իր աչքերով: Եւ մտածումը մրմունջի փոխուեցաւ ինքնիրեն:

— Ես կը ճանչնամ ձեզ, դուք վաղը նոյնքան ուրիշներ սպաննել...:

Ու յանկարծ դարձաւ դէպի կոճղը: Երկիւղէն եւ սոսկումէն սաստկօրէն կը ցնցուէին ջիղերը: Շարժում մը ըրաւ փախչելու, բայց աչքին զարկաւ Սէմի կարուած ուսը, ուրկէ արիւնը կը ծորէր դեռ: Ինպզօրէն քաշեց չամլիկը, կտոր մը պատուց անկէ եւ չտապով կապեց վէրքը: Ու վազեց դէպի տուն: Թուխերն ու մացառները կը կառչէին իր սրունքներուն եւ կը ճանկրտէին իր մորթը:

Գողմնակի ճամբանները ընտրեց, ուր քարեր ու փուշեր անխնայ չարչարեցին իր ոտքերը: Բայց ինք կը վազէր անդադար, աչքերուն մէջ մէկ–մէկ արեւնաշաղ կոճղ թաղած...:

* * *

Երբ սթափեցաւ Սէմ՝ զով ու քնքոյշ զեփիւռ մը, ժանրիկ ու փափուկ թաթիկներու պլլուած՝ իր դէմքն ու ճակատը կը շոյէր: Եւ երբ բացաւ աչքերը, գլուխն վերայ խոնարհած տեսաւ իր պարիկ տատն, որուն կոպերուն ադամանդ կապած էին արցունքի երկու վճիտ կաթիլներ:

— Ի՞նչ կ'ընես հոս, փոքրիկս, մաման ի՞նչպէս է:

— Մաման չկայ... հեռացաւ մանուկը, եւ մասը երկարեց իրենց տանը ուղղութեամբ ու փղձկեցաւ... Նայէ՛...

Սէմ փորձեց բարձրանալ ու նստիլ, ալ ձեռքին կըթընելով: Բիբտ ու վայրագ ցաւ մը անդադար եւ ուժգնօրէն կը մրճահարէր իր կարուած ուսը: Եւ զանգիւնները կարծես կը սղայլին մինչեւ սիրտը, գալարուելով ու կոտաւելով: Բայց յաջողեցաւ զառնալ եւ նայիլ իրենց տան կողմը: Հեռուն՝ սեւ ծուխի նուրբ գիծ մը սողոսկելէն կ'ելլէր վեր ու կը լուծուէր միջոցին մէջ: Աւելի հեռուն, որպէս խորք, հսրիզոնը կը փռուէր չառագոյն եւ անոր հետեւ կ'աճապարէր պահուըրտիլ արեւը, կարմրըած թերեւս ամօթէն, թերեւս ցասումէն, թերեւս սոսկումէն...

— Այլեւս մեր տունը, հայրիկ, եւ մաման ներսը մնաց պարիկ ադաթին հետ: Ես զուրսը կը խաղայի, մաման մէկէն սկսաւ լալ եւ պոռալ, այս կողմ կը վազէր եւ մտաբեցաւ... դրացիները անոր ներս տարին: Վերջը քանի մը ձերմակներ եկան եւ մեր տունը կրակի տուին... եւ մեր ադաւոտ դրացիները չձգեցին որ երթամ եւ մայրիկը եւ եղբայրը ազատեմ... ըսին թէ եթէ ձերմակ մարդիկը դիս բռնեն, ինծի ալ կրակին մէջ կը նետեն... Իրա՞ւ է, հայրիկ... ինչո՞ւ այդքան չարասիրտ են ձերմակները... իրա՞ւ այդքան գէշ են անոնք, հայրիկ... կարծեմ իրաւ

ըլլալու է, հը՞, քանի որ այսչափ չատ անդութ եղան եւ ձեզի ասանկ ըրին... պիտե՞ս, հայրիկ, մեր դրացիները չատ կը վախնան ձերմակներէն... անոնք չէին թողուր որ ես հոս գայի, բայց ես վախայ, ես ըսի թէ ես չեմ վախնար ձերմակներէն, ես ըսի՝ ես հայրիկիս քով կ'ուզեմ երթալ եւ վախայ եկայ... եւ եկայ...

Իսկ Ծուխի բարակ դիծը դեռ դալարուելէն կը բարձրանար ու կը հալէր չառագոյն մէջտօղին մէջ: Հանդարտօրէն, հեզօրէն կը սահէին դեռին մոխրագոյն-կանանչ ջուրերը, հաղիւ լսելի մրմունջ մը արձակելով, որ ողբերգի մը տխուր ու եղերական արձագանգներով կը մաղուէր Սէմի ցաւատանջ ու վիրաւոր հոգիին վրայ: Եւ Սէմի կը թուէր թէ վարդագոյն ամպերու թափանցիկ շղարշին եւ աւելին՝ արեւը ողորկ ու վիթխարի կոճղի մը կը նմանի ահա, որ իր վրայ ջախջախուած անմեղ պատանիի մը բոցավառ արեան չիկակարմիր ճաճանչներով կ'ողողէ ամբողջ հորիզոնը եւ...

— Անոնք չձգեցին... բայց ես փախայ եւ եկայ, հայրիկ...

Սէմ ակնարկը դարձուց իր որբացած զաւկին եւ մխակ ձեռքովը գլուխէրով զայն.

— Այո, հարկաւ, եկար, իմ ազուոր տղաս, իմ պըղտիկ-մեծ տղաս, դուն եկար, բաւ:

— Երթանք, հայրիկ, ասկէ հեռանանք, ես կը վախնամ, հայրիկ, երթանք, ազերսեց տղան հօր ձեռքը սեղմելով եւ բերնին մէջ հեկեկանք մը զսպելով:

— Պիտի երթանք, տղաս, հիմա պիտի հեռանանք այս տեղէն, բայց առաջ մնաս բարով մը քանի մեծ եղբօրդ...

Եւ ծնրադրեցին երկուքն ալ կոճղին առջեւ: Սէմ ձեռքը դրաւ կոճղին դէմ, պահ մը նայեցաւ հոն անչարժօրէն հանդչող արիւնաշաղ դիակոյտին, յետոյ փակեց աչքերը, մինչ արցունքի քանի մը կաթիլներ թաւալեցան այտերէն դարվար եւ շրթները երերացին ու պրիւնեցան խուլ հեծծիւնի մը վրայ...

— Վա՜խ, վա՜խ, իմ հերո՛ս տղաս, իմ քա՛ջ տղաս, իմ պղտիկ–մեծ տղաս...

— Մ՛ւ երթանք, հայրի՛կ, երթանք, ես կը վախնամ, ասիկա սոսկալի է, սոսկալի է, սոսկալի... երթա՛նք, հայրիկ, կը վախնամ... կը վախնամ... ասիկա սոսկալի է...

* * *

Յաջորդ օրը, բարեկամներու օգնութեամբ, Սէմ Թամսըն հողին յանձնեց իր երեք հարազատներուն մարմինները, կամ ինչ որ կը մնար անոնցմէ: Անմիջապէս յետոյ համոզեցին զինք որ պահուըտի թաղատոցի մը մէջ, որովհետեւ ըրոյց կը չորչէր թէ ոստիկանութիւնը արդէն Ուոլթըը ձանսընի սպանութիւնը կը հետաքննէ, բաղմաթիւ վկաներու ցուցմունքներէն առաջնորդուած: Այդ թաղատոցը բարեկամի մը տունն էր, եւ Սէմ չէր ուզեր որեւէ մէկուն վրայ չարիք կամ վտանգ հրաւիրել: Ու ըստ ոչնչ զինեբով մը մեկնիլ դէպի հիւսիս, ուր ցեղային ատելութիւնն Թոյնը հնձուցիչ ըլլալու չափ չէր թանձրացած մթնոլորտին մէջ:

Ու քանի մը օր յետոյ հայր եւ որդի Թամսընները վերջնահանապազ կը ձգէին Բօչէլը: Իր ծննդավայրին արշալոյսը պիտի չտեսնէր այլեւս: Բայց լուսինը ամբողջ էր եւ երկինքը պայծառօրէն կապոյտ եւ աստեղազարդ: Եւ ամայի եւ մութիմ ու տրտում էին փողոցները: Սէմ բուռն փափաք մը ունէր վերջին անգամ տեսնելու ճանաչնները տունը: Եւ քայլերը, բնազդօրէն զինք կառաջնորդէին այդ ծանօթ ու լուսաւոր ճամբաներէն: Բայց անակնկալ մը չեղաւ իրեն համար ինչ որ տեսաւ: Ընդհակառակը: Կարծես բնական էր եւ անխուսափելի: Կարծես ներքին խորունկ եւ անբացատրելի զգացում մը նախապատրաստած էր իր մտածումը այս իրողութեան:— Ճանսընները բնակարանին պատուհաններուն վրայ, պայմած եւ թափած բիբերով ապրպրիները իրեն կը նայէին պաղատագին.

Վարձու կամ ծախու տուն
Դիւրամատչելի պայմաններով

— Այո, տղաս, նայէ··· վա՜յ անոր որ կը խորհի թէ կրնայ հարստանալ եւ իր ընտանիքը երջանկացնել ուրիշներու զրկելով եւ չարիք գործելով···:

Եւ Սէմ, աշխատանքէն կոշտացած իր խոշոր ափին մէջ սեղմեց տղուն փոքրիկ ձեռքը: Եւ լուսինը, բարի, պայծառ եւ արծաթալոյս լուսինը իր ճերմակ ժպիտը կը վռնդէր անոնց պանդխտացող թշուառ քայլերուն տակ:

ԺԲ.

Աւարտեցաւ պատմուածքը:

Գորշ–մանիլակագոյն ամպերու այն ծանրաթաւալ գունդերը, որոնք վիշապային վիթխարի կլափներով կարծես հալածելու եկեր էին արեւը՝ զայն բռներ եւ կըլլեր էին անազատուկ:

Իսկ լիճը յափրացած ցամաքին միօրինակ եւ անձանձիր գգուանքներէն, անոր բիրտ ու անգթայ լանջքին դրգռանքէն՝ զայն հեռու կը վանէր իր ալիքներով: Անձնասէր եւ ապերա՛խտ ջուր, ո՛րքան չուտ կշտացաւ: Մինչ ցամաքը կը մերժէր համակերպիլ այս անիրաւ դրժումին եւ կը յամառէր տակաւին: Այներե՛ս, անգո՛ւթ ցամաք: Լքուածի իր վշտէն սրտմտած՝ կը բռնէր ջուրին նուրբ ու դիւրաբեկ մատները, կ'ոլորէր, կը ճմլէր զանոնք եւ զարնելով իր կողերուն՝ կը փշրէր անոնց ոսկորները եւ սպիտակ փրփուրներու վերածած զանոնք՝ կը շպրտէր անդին: Անպիտա՛ն եւ անսի՛րտ ցամաք: Ու կը տրտնջար, կը հեծեծէր ջուրը անոր կոշտ վարմունքին իրեն պատճառած տասանիկ ցաւէն:

Մեր չուրջ հասուն, դեղնաւուն անհամար եւ կարապատահ լուսիններ, երեքտասներեակ կատարներուն թառած՝ վարէն ու դէմէն, փղոցներէն, ահարկու ժխտեր ու անքոյթ սեւեռումով: Եւ սա լռակեաց ու մենաւոր վազվզող խենթեցած աստղերը կը դիտէին անտար–

սէր լուսիններէն եւ այն չուայտ ու հարբած աստղերէն փախչող ու պահուըտող խաւարի պատառներ, ծառերու սաղարթախիտ ճիւղերու ստուերներուն մէջ ծուարած՝ պուտ մը անվրդով խաղաղութիւն կ'երազէին, եւ մանուկ Ցուվհաննէս–Մկրտիչ կը քնանար անմեղ նինջով մը, ղլուխը հօր ազդրին հանդչեցուցած,

Երբ Սէմ Թամսըն աւարտեց իր պատմութիւնը:

— Այո, եղբայր Լինտ, մեր բախտը մեր մորթերէն աւելի սեւ եղաւ... Բայց պիտեմ որ դժուար է հաւատալ բոլոր ըսածներուս եւ քեզ բնաւ պիտի չմեղադրեմ, եթէ խորհիս թէ պարզապէս այլանդակ առասպել մըն է ամբողջը...:

— Չէ, Սէմ, անհաւատալի չեմ դաներ ձեր կեանքին պատմութիւնը... ընդհակառակը՝ ես որ չատ մը սարսափներ ապրած եմ, եւ լսած եմ իմ բազմաթիւ ազգակիցներուս կրած սոսկալի չարչարանքները եւ հետեւաբար վարժուած եմ ամէնէն ահռելի եւ հրէշային պատահարներու իրողութեան՝ կը խոստովանիմ թէ իրապէս ահաւոր եւ ողբերգական է եղեր ձեր կեանքը... Բայց ներէ որ ճիշտ հիմա չատ անդօր կը զգամ ինքզինքս ցաւի եւ համակրանքի քանի մը խօսքեր ըսելու... պատասխանելու դողացող ձայնով մը եւ քնացող մանուկին ղլուխը փայփայելով:

— Մեծապէս, խորապէս չնորհակալ եմ այդպէս զգալուդ համար, եղբայր Լինտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ... եւ չատ կը ցաւիմ քեզ տխրեցնելուս համար... իրաւ որ բընաւ պիտի չպատմէի այս բաները, եթէ դուն չխնդրէիր...

— Շնորհակալ եմ, Սէմ, եւ մի՛ մտահոգուիր իմ մասիս... եւ մէկէն ցատկելով ոտքի՝ երթա՛նք, աւելցուցի, օդը կը զովանայ եւ պզտիկը կրնայ պաղ առնել...

Եւ չերմ հրաժեշտով մը բաժնուեցանք իրարմէ, մօտ օրէն կրկին հանդիպելու ապահովութեամբ:

Հիմա, Հինդերորդ Պաղտայէն կը քալէինք դէպի վեր, ես եւ կոճղը, ան՝ առջեւէս: Ինծի եւ պզտոյ նայուածքս չատած անոր, որ կը թաւալէր ոտքերուս տակէն եւ ձեռքերովս տափատիս դրպաններէը ճմրթկելով, ծանր

քայլերով կը դիմէի դէպի ենթուղիին կայարանը: Եւ սաստկօրէն կը ցաւէին կոպերս, ամէն թարթելու· կարծես սուր փուշերու վերածուած՝ կոճղը կը մխրճուէր աչքերուս մէջ եւ արցունք կ'արիւնէր զանոնք: Եւ չուրջս, օդը կը թանձրանար հետզհետէ եւ կը դառնար տաք ու հեղձուցիչ: Ու միջոցը կը մթնէր տակաւ: Եւ մտածումս, ներկայէն հալածական՝ լուսաւորող պողոտաներէն, բարձրարերձ չէնքերէն եւ քովերէս խլացուցիչ ժխորով սլացող ինքնաշարժներու վրայէն կ'աշխատէր, կը փախչէր դէպի ծանօթ բայց սոսկալիօրէն անցեալը···:

Եւ ո՛րքան յանկարծօրէն կը չրջուէին միջոցն ու անչըպատը:

Ու անապատէ մը կ'անցնէի առանձին, ուր համատարած եւ անթափանց խաւար մը կը տիրէր: Նոյնքան թանձր լուսթիւն մը կը պաշարէր զիս: Ո՛չ հովի ծփանք կը լսէի ականջներուս դէմ, եւ ո՛չ ալ քայլերուս տակ անտրտունջ փլչող աւազը կը տեսնէի: Բայց գիտէի թէ անապատ մը կը կոխկրտէին կրունկներս այդ պահուն՝ որովհետեւ անդերեզման դիակներու ծանօթ եւ գարշելի հոտը կը խանձէր դէմքս եւ երբեմն ոտքերս կը զարնուէին լերկ ոսկորներու դէպի մը, ուրիկ չոր ու հնչուն ճաքճաքիւն մը կը բարձրանար:

Բայց նոյնքան անակնկալօրէն լուծուեցաւ այս զգայնութիւնը: Եւ անյայտացած անապատին փոխարէն՝ հիմա դէմս հրաշազեղ արշալոյս մը կը պայծառանար, ոսկուն կարմրավառ ցոլքերը կը հոսէին ամէն ուղղութեամբ եւ որոնց ներմուծենէն բոնկեր էր ամբողջ հորիզոնը: Եւ լայնաձակ քառուղիի մը վրայ դուայ ինքզինքս, գարձեալ մինակ բոլորովին: Այս պողոտան կ'երկարէր ու կարծես կը ձուլուէր այդ չքեղ արշալոյսին ծոցը: Եւ այն կէտէն, ուր կը միախառնուէին այս լուսաւորող ճամբուն վախճանն ու այն չիկակարմիր հորիզոնը՝ հսկայ, բոցավառ արեւ մը երեւցաւ մէկէն եւ անկէ կախուած աստղահիւս ցուցանակի մը վրայ գրուած էր,

Երջանկութիւն:

Այդ հրաշագօր եւ մաղնիսական հրապուռնքին բոլորութիքը, լուսաճաճանչ գօտիներով պսակուած պատկերներ տեսայ, որոնք կենդանի էին կարծես ու կը ճառագայթիին իմաստութեամբ եւ բարութեամբ: Անոնց դիմադիծերը ծանօթ թուեցան ինծի եւ ես յիշեցի տեսած ըլլալ դանոնք պատմութեան դիրքերու էջերուն վրայ: Անոնք բաղուկներ ունեցան յանկարծ, երկարեցին զանոնք ինծի եւ կարծես կը պաղատէին,— Ես Պուտտան եմ, Պրահմանն եմ, Մովսէսն եմ, Քրիստոսն եմ, Մուհամէդն եմ, Լէնինն եմ... Եւ ուր ինծի, եւ ես քեզ պիտի տանիմ քու երազիդ վտանքին:

Բնազդօրէն անդրադարձայ հետզհետէ, թէ բոլոր անոնք էէին կրնար մէայն պիս կանչել: Ու դլուխս չբջեցի եւ, այդ նորածիլ կասկածը փարատելու համար: Բայց ինչ որ տեսայ՝ դողացուց ոսկորներս, ահաբեկեց զիս եւ կարծես հաշմեց բոլոր ջիղերս: Ինձմէ վերջ, ամբողջ քառուղիին լայնքով եւ դէպի եռ՝ անթիւ հազարներ եւ անհամար բիւրաւորներ կը քալէին առաջ հեւալէն, հեծծծելէն, հայհոյելէն: Անոնց բոլորին ուսերուն պողպատէ լուծեր կը ծանրանային եւ անոնց բեռաններէն պրկուած առնձեր կ'երկարէին եռեւ: Այդ առնձերը կը ցնդուէին անդադար, եւ ցաւագին դալարումներով կը հոնդային լծակիր մարդոց բազմութիւնները, որոնք դէպին, սեւ, պղնձադոյն եւ ճերմակ կարդերու կը բաժնուէին:

Այդ պահուն էր, որ կռնակիս վրայ մարակի մը չափինը լսեցի: Ու ակնարկով հետեւեցայ անոր: Ան կուդար եռեւէն, հեռուէ՛ն, վիթխարի ու ժանտատեսիլ կառքէ մը, որուն վրայ, կառավարներու բազմաթիւ խումբեր, հարբած եւ ինքնամոռաց, կսկորդապատառ քրքիջներով եւ հայհոյներով, մոլեդնօրէն կը քաշքշէին մեր առնձերը եւ կառաղօրէն կը մարակէին մեզ: Ու մենք, երջանկութեան արեւին հասնելու մեր ձգտումէն եւ այդ սպասանած ու բռնակալ կառավարներէն մարակուած՝ կը քաշէինք կառքը դէպի վեր: Եւ այդ կառքին ճակատին ու կողերուն, հարիւրաւոր լեզուներով քանդակուած էր

միակ բառ մը, որ կը պպզղար արշալոյսին ցոլքերուն դէմ,

Կեաւիֆ:

Ու դարձայ առաջ, ծունկերուս կթոտումին եւ յուսահատութեանս լչխելու ճիղով մը: Այն առեն էր, որ նշմարեցի մարդերու այն ծովածաւալ ովկիանոսը, որ լնձմէ առաջ կը փռուէր, կը ձգուէր, կ'ալեծփար դէպի հեռաւոր հորիզոնը: Ուսերուս ծանրացող լուծը սուր չեղբի մը պէս կը խրէր մխերուս մէջ ու ոսկորներս կը սարսռային ցաւին սաստկութենէն: Կը զգայի թէ լեզուս ու շրթունքներս բզքտուած՝ կ'արիւնէին անդադար պրկուղ սանձին ժանդոտ երկաթին հարուածներէն: Ու ամէն մարդ կը կճրատէր իր ակռաները, մաշեցնելու, փշրելու համար այս խուժդուժ լուծը: Բայց այդ պայքարի տաժանքին մէջ կ'իյնային մեզմէ չատեր: Անոնք որ տկար էին կամ կը սպրթաքչին՝ կ'իյնային իրենց սանձերուն վրայ: Եւ կամ առաջ չարժող բազմութիւնը, բիւրաւոր դարշապարներու դանակոծումին տակ կը ճզմէր, արիւնաշաղ խարխլ կը վերածէր անոնց փխրուն մարմինները, կամ ահարկու կառքին ծանրաթաւալ անիւներուն տակ ցեխ ու փոշի կը դառնային անոնց մխերն ու ոսկորները եւ վերջին հռնդիւններն ալ կը խեղդուէին ճղինչին ու ճարճատին մէջ...: Ու հազիւ կը լսէինք լնկողներուն, մեռնողներուն ճիչերը, հծծիւնները, կանչերն ու աղաղակները, ա՛յնքան բարձր, ա՛յնքան կոկորդալիր կը պոռային, կը ծիծաղէին ու կ'երգէին մեզ վարողները...:

Եւ յանկարծ զայթեցաւ մէկ ոտքս, ու լնձի մօտ, չատ մօտ, զարհուրելիօրէն մօտ, կռնչեց ծանրաթաւալ անիւը... ամէն բան ջնջուեցաւ, աներեւութացաւ մէկէն ... դէմս լնքնաշարժ մը կանգնած էր, որուն վարիչը կանչեց բարկացած,

— Ապո՛ւշ, չնայի՞ս քալած ճամբուդ...:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220026843

A 26843